T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE EFSANEVİ KUŞLAR

KÜBRA ESKİGÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS-2006

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE EFSANEVİ KUŞLAR

Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI

Kübra ESKİGÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS-2006

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

<u>ÖZET</u>

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE EFSANEVİ KUŞLAR

KÜBRA ESKİGÜN

DANIŞMAN : Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI

Yıl : 2006, Sayfa: 119

Jüri : Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI
: Doç. Dr. Ahmet EYİCİL
: Yrd. Doç. Dr. Hasan ALTINZENCİR

Klasik Türk şiiri mazmun, motif, imaj ve sembollerin sıklıkla kullanıldığı; çok zengin kaynaklardan beslenen bir şiirdir. Divan şiirinin tam olarak değerlendirilebilmesi için bu şiirin beslendiği kaynaklar ve yararlandığı malzemeler tespit edilerek incelenmelidir. Klasik Türk şiirinin kaynakları ve kullandığı malzemeler arasında mitoloji ve mitolojik unsurlar önemli bir yer tutmaktadır.
Tezin amacı, efsanevi kuşların ve diğer kuşlarla ilgili unsurların divanlardaki kullanım özelliklerini ve sıklığını incelemeye yöneliktir. Bu çalışmada, çeşitli kaynaklara dayalı olarak kuşlar tanıtılmıştır. Daha sonra taradığımız yüzyıllarını en iyi temsil eden on beş divandan seçtiğimiz örnek beyitler aracılığıyla divan şiirinde zikredilen kuşların hangi özellikleriyle nasıl ele alındığını, şiire kazandırdığı mana ve ifade zenginlikleri ile şaire sunduğu anlatım imkanlarını tespit etmeye çalışacağız. Ayrıca bu kuşlarla ilgili çeşitli tamlama ve ifadelerin kullanım sıklığını vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, efsanevi kuşlar, Anka/Simurg, Hüma, Kaknus, diğer kuşlar.

DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAS SUTCU IMAM

ABSTRACT

MA Thesis

MITHOLOGICAL BIRDS IN CLASSICAL TURKISH POETRY

KÜBRA ESKİGÜN

Supervisor : Yrd. Doç. Dr. Lütfi ALICI

Year : 2006, Pages: 119

Jury : Assist. Prof. Dr. Lütfi ALICI
: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
: Assist. Prof. Dr. Hasan ALTINZENCİR

Classical Turkish poetry has frequently used mazmun (a specific word which has special meaning), motifs, images and symbols and is fed with very rich sources. To understand and comprehend Divan poetry very well, the sources which feed this poetry and the material which is used by divan poetry must be determined and examined. Mithology and mithological components have a very important place among the sources of classical Turkish poetry and the material which is used.
The aim of this study is, to examine the mithological birds and the components which is related to the other birds's features of usage and how often to be used in divans. In this study, the birds are introduced by various sources. And then, fifteen divans which have the best features of their centuries have scanned for some couplets of examples. With these examples we will determine the birds which is used in divan poetry, with which features and how they used at divan poetry. And we will try to show how these birds give the reachness of meaning and expression and possibility of way of speaking to the divan poets. In addition, the frequency of usage of the birds and the expressions and noun phrases which is related to the birds will be given.

Keywords:
Classical Turkish poetry, mithological birds, Anka/Simurg, Hüma, Kaknus, the other birds.

ÖN SÖZ

Klasik Türk şiiri toplum ve tabiat ile fazla irtibatı olmayan bir edebiyat gibi görülmektedir. Bu yaklaşım, divan şiirinin yeteri kadar anlaşılamamasından kaynaklanmaktadır. Mazmun, motif, imaj ve sembollerin kullanım şekli ve ihata ettiği konuların bilinmesi, bu şiirin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Divan şiirinde mitolojik kuşların hangi benzetme ve durumlarda nasıl kullanıldığının ortaya konulması klasik Türk şiirinin anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.

Divan edebiyatında en çok başvurulan kaynaklardan biri olan mitoloji ve mitolojik unsurların eski edebiyatımıza ve şairlerimize neler kazandırdığı ile ilgili çalışmalar maalesef sınırlıdır.

Biz bu çalışmamızla klasik Türk şiirinin beslendiği kaynaklardan biri olan mitolojinin kuşlarla bağlantılı olarak nasıl kullanıldığını inceleyerek bu şiirin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedefledik. Aynı zamanda müstakil olarak klasik Türk şiirinde mitolojik kuşlar üzerine geniş bir çalışma yapılmış olacaktır.

Bu çalışmamızın çerçevesi Ahmet Paşa, Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî, Kadı Burhaneddin, Nâbî, Nailî, Necatî Beg, Nedim, Nef'î, Neşâtî, Şeyh Gâlîb, Şeyhî, Şeyhülislâm Yahya ve Zatî divanları ile sınırlıdır.

Tez konumuz efsanevi kuşlar olmakla beraber divan şiirinde çok sayıda kuş kullanılması hasebiyle kuşları çeşitli başlıklar altında toplayıp çerçeveyi genişlettik ve efsanevi kuşlar yanında divanlarda geçen diğer kuşları da incelemeyi uygun bulduk.

Tezimizde önce kuşları efsanevi, avcı ve diğer kuşlar olmak üzere üç gruba ayırdık. Son bölümde de kuşlarla ilgili unsurlara yer verdik. Çeşitli kaynaklardan ulaştığımız bilgilerin aktarımından sonra taradığımız divanlardan seçtiğimiz beyitler aracılığıyla divan şiirinde zikredilen kuşların hangi özellikleriyle nasıl ele alındığını, şiire kazandırdığı mana zenginliklerini ve şaire sunduğu anlatım imkânlarını tespit etmeye çalıştık. Ayrıca bu kuşlarla ilgili çeşitli tamlama ve ifadelerin kullanım sıklığını verdik.

Hayâlî divanında iki tane 164 numaralı gazel yer aldığından ikincisine 165 demeyi uygun bulduk. Böylece 165. gazelden itibaren tüm gazeller birer sayı artmış oldu.

Divanlarda geçen kuş isimlerini ve kuşlarla alakalı unsurları verirken kelimeden sonra, kelimenin geçtiği şiir türünün kısaltmasını, şiir numarasını ve şiirdeki beyit numarasını verdik.

Nazım şekilleri belirtilmeyen, nazım şekli belli ama numarasız şiirleri ve şekil belirtilmeden özel isimle verilen şiirleri bir karışıklığa mahal vermemek için dipnotla belirttik.

Divanlardaki kelimelerin ve kaynaklardaki bilgilerin yazımında divanlardaki ve kaynaklardaki asılları esas alınmıştır.

Çalışmamın her aşamasında destek ve yardımını gördüğüm danışmanım Yrd. Doç. Dr. Lütfi Alıcı'ya teşekkür ederim.

Kübra ESKİGÜN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR DİZİNİ

APD :	Ahmet Paşa Divanı
B :	Beyit
BD :	Bâkî Dîvânı
BL :	Büyük Larousse
C :	Cilt
DTDEA :	Dergah Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi
FD :	Fuzûlî Divanı
G :	Gazel
HD :	Hayâlî Divanı
hzl. :	Hazırlayan
K :	Kaside
KBD :	Kadı Burhaneddin Divanı
M :	Mesnevi
MEBİA :	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Mu :	Muaşşer
Mua :	Muammeyât
Muh :	Muhammes
Muk :	Mukattaat
Mur :	Murabba
Mus :	Musammat
Müf :	Müfred/ât
Müs :	Müseddes
Müst :	Müstezat
NAD :	Nâbî Dîvânı
NBD :	Necatî Beg Divanı
ND :	Nedim Divanı
NFD :	Nef'î Divanı
NLD :	Nailî Divanı
NŞD :	Neşâtî Divanı
R :	Rubai
s. :	sayfa
ss. :	sayfa sayısı
Ş :	Şarkı
ŞD :	Şeyhî Divanı
ŞGD :	Şeyh Gâlîb Dîvânı
ŞYD :	Şeyhülislâm Yahya Divanı
T :	Tarih
Tah :	Tahmis
TDVİA :	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Tec :	Terci-i Bend
Ter :	Terkib-i Bend
ZD :	Zatî Divanı

1. GİRİŞ: GENEL OLARAK KUŞLAR

Kuşlar, bedeni tüylerle ve boynuzsu pullarla kaplı, akciğerleriyle soluyan, yumurtlayıcı ve omurgalı hayvanlardır. Sıcakkanlı hayvanlar olan kuşların dişsiz çeneleri boynuzsu bir gagayla örtülüdür. Ön üyeleri ya da kanatları normalde uçmaya uyarlanmıştır (BL, 1986: C 12, 7204-7205). Çünkü kuşların ana karakteristiği uçmalarıdır. Ancak devekuşu ve kivilerin kanatları dumura uğradığı, penguenlerin kanatları ise küçülüp yüzgeç şeklini aldığı için bu kuşların uçma yetenekleri kaybolmuştur (Üçbaş, 1999: 65).

Kuşlar bitki, et, küçük böcekler, deniz planktonları veya büyük hayvanların leşleri gibi çok çeşitli yiyeceklerle beslenirler (BL, 1986: C 12, 7205).

Kuşlarda görüş ve ses çok gelişmiştir. Her türün çeşitli sesleri ve çoğunlukla belli bir şarkısı vardır (BL, 1986: C 12, 7205).

Üreme, göç, vb. başlıca etkinlikleri içgüdülere dayanırsa da, kuşlarda tanıma, seçme, uyum gibi yetenekler ve çok güçlü bir bellek vardır (BL, 1986: C 12, 7206).

Günümüzde yaşayan 8000 kadar türü olan kuşların, hem tür hem sayı bakımından en çok olduğu yerler yağışlı tropikal ülkelerdir (BL, 1986: C 12, 7206).

Yeryüzünde insanlarınkine nazaran çok uzun bir geçmişe sahip olan kuşlara, insanlık tarihi boyunca mitolojik figür, sanat esini, barış, güç ve bilgelik sembolü olarak rastlamamız, kuşların insanlar için sadece besin kaynağı olmadığının bir göstergesidir (Keşaplı Didrickson, 17.05.2006, www.kad.org.tr).

İnsanların kuşları sembol olarak kullanmalarını tarihin her döneminde görebiliriz ve bu simgelerden yola çıkarak toplumların yaşadıkları doğal çevre ve mitolojileri ile ilgili bilgileri öğrenebiliriz (Dinçer, 17.05.2006, www.kad.org.tr). Orta ve İç Asya'da yapılan kazılar sonucunda çıkarılan sanat eserleri üzerindeki kaz, ördek, kuğu gibi tasvirler ve bu hayvanları gösteren ahşap yontular kuşların sembolik anlamı yanında onların toplumdaki önem ve değerini ifade eder (Çoruhlu, 2002: 152).

> Bilindiği gibi kuğu ve kaz gibi bazı kuşlar Orta Asya'da ve Çin'de çok eski çağlardan beri kutsal sayılıyordu; örneğin bıldırcın yiğitliğin; sülün güzellik ve iyi şansın; saksağan iyi haberin; turna ölümsüzlüğün ve uzun hayatın; altın ya da kırmızı karga güneşin; kara karga şeytanın ve kötülüğün; ördek, mutluluk ve refahın; tavus güzellik, itibar ve şerefin; güvercin uzun hayatın; kaz erkekliğin, evliliğin ve başarının simgesi olmuştur. Kaz ve kuğu gibi kuşlar Türklerde ayrıca kut ve beylik timsali olmuştur (Çoruhlu, 2002: 152-153).

Ayrıca İslamiyet'ten önceki devrelerde bazı Türk toplulukları (Çoruhlu, 2002: 151) kartal, doğan ağaçkakan gibi kuşları ongun sayıp onlara büyük saygı göstermişlerdir. Hatta bu kuşları dokunulmaz sayıp adlarını bile söylemekten çekinmişlerdir (BL, 1986: C 12, 7207).

> Türk edebiyatının nesir veya şiir türünde ele geçebilen en eski eserlerinin hemen hepsinde 'kuş' genel adı verilen canlılara oldukça fazla rastlanır. Burada dikkati çeken asıl nokta, çeşitli kuşların, daha destanlar döneminden itibaren birer tabiat unsuru-süsü olmalarının yanı sıra fert ve millet yaşayışının bir parçası ve gereği olan inançlar sisteminin önemli bütünleyici, perçinleyici halkaları olmasıdır (Ersoylu, 1981: 86).

Arapçası tayr (Devellioğlu, 1999: 1042) ve Farsçası mürg (Devellioğlu, 1999: 733) olan kuş, genel olarak beyitlerde memduha yani sevgiliye ve bilhassa âşığa ait hususlar için kendisine benzetilen olarak kullanılır. Âşığın gözü, bakışı, gönlü, canı bunların başında gelmektedir. Bazı beyitlerde âşık bütün varlığı ile kuş olarak tasavvur edilir (DTDEA, 1986: C 6, 14).

Divan şiirinde âşığın gönlü genellikle bir kuş gibi düşünülür. Gönül kuşu, ten kafesinde hapsedilmiştir (BL, 1986: C 12, 7206). Sevgili, murg-i dili saçları, gözleri ve benleri ile avlar. Murg-ı dilin uçunca gideceği yer veya yuva sevgilinin saçlarıdır (BL, 1986: C 14, 8463). Sevgilinin saçları ise tuzaktır, iptir, kementtir. Onun her telinde bir âşık bağlıdır (Kurnaz, 29.11.2004, yayim.meb.gov.tr).

Kuş bazen göğüs kafesi içindeki kuşa benzetilen can, anlamında mürg-i can (BL, 1986: C 14, 8463) olur bazen akıl ve şuur manasında mürg-i dil (Onay, 1992: 163). Bazen şair, güzel şakıyışlı bir kuş olur 'mürg-i hoş-elhân' olarak karşımıza çıkar, bazen de güneş altın kanatlı bir kuş olur (Pala, 2003: 355).

Şiirlerde kuşların ötüşü, alçakta veya yüksekte uçması, tuzağa düşmesi, avlanması, bağ, bahçe ve yeşilliklerde bulunması, kafese kapatılması, taş atılarak ürkütülmesi, ürkekliği, zayıf ve çelimsiz oluşu, soğukta aç ve barınaksız kalması, eşini kaybetmesi, yaralanması, kolunun kanadının kırılması (DTDEA, 1986: C 6, 14), yuva yapması (Pala, 2003: 355) gibi sayısız özellikleri çıkar karşımıza. Bu çeşitlilik şaire geniş sanat zeminleri hazırlar.

Doğu ve Türk mitolojisinde kuş motifine sıkça rastlanır. Efsaneler ve kıssalarla ilgili olarak sık sık anılan mitiolojik kuşlar: Kafdağı'nın ardında yaşayan Anka veya Simurg, Hüma kuşu (BL, 1986: C 12, 7206), Kaknus veya Musikar (Pala, 2003: 355), Hz. Süleyman'a Belkıs'tan haber getiren Hüthüt, tanrıtanımazları yok eden ebabil kuşları (BL, 1986: C 12, 7206) ve mürg-i semenderdir.

Divan edebiyatımızın en çok işlenen diğer kuşları da şunlardır: Bülbül (hezâr, andelîb), tûtî (papağan, bebgâ), şahin (bâz; şehbâz, balaban), keklik, karga (gurâb, zâg), horos, bıldırcın, mâkiyân (Pala, 2003: 355), güvercin, kumru, tavus (DTDEA, 1986: C 6, 14).

Güle aşkını anlatan bülbül, sesi; boynunda halka bulunduğu için tasavvufta kulu simgeleyen kumru, hu çekmesi; mucizeler söyleyen tûtî, konuşması; tavus, göz alıcı renkleri; keklik, güzel yürüyüşü; ehlî olan güvercin, ürkekliği; sevgilinin âşığı avlayan gözüne benzetilen şahin, avcılığı; zag, rakibi sembolize etmesi gibi değişik özellikleri ile edebiyatımızda en çok söz konusu edilen kuşlar arasındadır (BL, 1986: C 12, 7206). Ayrıca hepsinin sembolik manalara gelen yönleri bulunmakta, bunlar çeşitli mecaz ve mazmunlara konu teşkil etmektedir (DTDEA, 1986: C 6, 14).

Türk edebiyatında sesleri ve ötüşleri ile kendisinden söz ettiren kuşlar arasında turaç (dürrac), turgay (toygar, çavuş kuşu, ibibik; İslamlıktan sonra bunlara bir de Arapça olan hüdhüd katılmıştır), kanarya, güvercin, keklik, turna vb. sayılabilir. Kartal (çalkarakuş, karakuş), şahin, doğan, ispir gibileri de yırtıcılıkları, avlarının, düşmanlarının üzerine çekinmeksizin ve hızla atılmaları sebebiyle anılırlar. Öteden beri çabukluk, hızlılık, geçicilik, fânilik durumlarını bile dile getirmek için kuşlardan, daha doğrusu onların uçuculuklarından faydalanılmıştır (Ersoylu, 1981: 113).

Üzerinde çalıştığımız divanlarda geçen kuşlar şunlardır: Bâz/ Doğan, Bâşe/ Atmaca, Batt/ Kaz, Tîhû/ Çil kuşu, Tezerv/ Süğlün, Piristû/ Kırlangıç, Bûm/ Baykuş, Bülbül, Tûtî, Bebgâ/ Papağan, Hamâme/ Güğercin, Çakır, Horos, Huffâş/ Yarasa, Dürrâc/ Turaç kuşu, Karga, Zagân/ Çaylak, Simurg, Şâhbâz/ Şâhin, Kumru, Tâvûs, Usfûr/ Serçe kuşu, Ukâb/ Tavşancıl, Anka, Ukâb, Fahte/ Üveyik, Kebg/ Keklik, Kaknus, Kebûter/ Güğercin, Kerkes/ Akbaba, Kelâg/ Kuzgun, Küleng/ Turna,

Mâkiyân/ Tavuk, Mâkiyân-ı Hind/ Hint tavuğu, Mürgâb/ Ördek, Nesr/ Akbaba, Verkâ/ Gök renkli güğercin, Hüthüt/ Mürg-i Süleyman/ Çavuş kuşu, Hüma, Mürg-i semender (Kam, 1998: 81-94).

Tasavvuf açısından bakıldığında kuş yani murgla kasdedilen ruhtur. Sûfîler bedeni kafese, ruhu kuşa benzetir. Kuşun yükselmesi için … tabii veya ihtiyari ölümle beden kafesinden kurtulması, böylece kutsiler âlemine doğru kanat açması lazımdır (Ferheng.) (Uludağ, 1991: 352).

Tasavvuf sahasında kuş dili Arapça Mantıku't-tayr ile karşılanır ve Vahdet-i vücut görüşünü dile getiren eserlerde yer alır. Kelime Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir: "Hazreti Süleyman şöyle dedi: Ey insanlar bize kuş dili öğretildi ve bize her şeyden bolca verildi, doğrusu bu; apaçık bir lütuftur" (Neml/16) (DTDEA, 1986: C 6, 15).

Eski zamanlardan şimdilere kadar, Türk tarihinin her devrinde peygamberlerin hatta ermişlerin, kuşların dilinden anlayarak gerektiğinde onlarla 'kuş dili' ile konuşabildiklerine inanılmıştır (Ersoylu, 1981: 109). Örneğin Hz. Süleyman'ın kuşlarla konuşması dinî ve edebî pek çok eserde işlenmiştir (DTDEA, 1986: C 6, 15) Ayrıca Hz. Dâvud da kuşlarla konuşur.

İslamiyetin tesiri altında gelişen Türk edebiyatında bazı kuşların sembol olarak kullanılması ile, herkes tarafından kolaylıkla anlaşılamayan tasavvufa ait tercüme-telif eserler ortaya çıkarıldı. Bunlardan biri, mutasavvıf bir şair olan Gülşehrî tarafından 1317 yılında yazılan Mantıku't-tayr adlı eserdir. Mantıku't-tayr'ın benzerleri arasında Lisânü't-tayr (Ali Şir Nevâî), Gülşen-i Sîmurg (Zaifî Pir Mehmed b. Evrenus h. Nureddin), Ravzatu't-tevhîd (kuşların ve çiçeklerin tasavvuf açısından kıssaları, Arifî) ve Sîmurgnâme (İbrahim Gülşenî) (DTDEA, 1986: C 6, 14), Mantıku't-tayr (Attâr) sayılabilir (BL, 1986: C 12, 7206).

Kaşgarlı Mahmut'un ünlü eseri Divanü Lügat-it-Türk'te kuşlar genel olarak beylik, kut ve talih simgesi olarak anılır. Ona göre kerkes kuşu gibi bazı kuşlar da uğursuz olup ölüme işaret ederler. Bundan başka Kutadgu Bilig, Dede Korkut, Gülistân, Mahzen-i Esrâr, Hüsrev ü Şirin, Kelile ve Dimne, Menâkıbu'l-Ârifîn, Mesnevî, Hayâtü'l-Hayvân, Tebâ-yı Hayavâan, Saltuknâme, Envaru'l-Âşıkîn gibi çeşitli eserlerde kaz, ördek, turna, kılkuyruk, keklik, bülbül, kuğu, tavus, güvercin, saksağan, çalkarakuşu, papağan, karga, hüthüt, sülün gibi çeşitli kuşlardan bahsedilir. Bunlar çoğu kere alegori oluşturmak için kullanılır (Çoruhlu, 2002: 153).

> Çeşitli edebî sanatlar ve timsallerle, kahramanları kuşlardan seçilmiş olan şiir halindeki eserler içinde; Münirî'den Gülşen-i ebrar (1549 da Attâr'ın Bülbülnâme'sinden eklemelerle yapılan bir tercüme), Ömer Fuadî'den Bülbüliye, Manisalı Birrî'den Bülbüliye (Ömer Fuadî'nin aynı addaki eserinin nesre çevrilmişi), Kara Fazlî'den Gül ü bülbül (yazılışı 1552), Rifâî'den Bülbülnâme (Haz: Hüseyin Ayan, bs. 1981), Gazi Giray'dan Gül ü bülbül, İznikli Bahaî'den yine aynı adlı eser (yazılışı 1565) ve Nev'î Âtâyi'den Münazara-i Tûtî bâ-Zâg anılabilir. Aynı konuda, mensur olarak kaleme alınmış eserler arasında Tûtînâme, Hikayet-i Tûtî ve Mekr-i Vezir önde gelenlerdir. Bunlara, mizah türünde yazılmış Kuşların muhakemesi, kuş adları ve kuşbaz terimleriyle

yazılarak Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'ya sunulan Mektûb da eklenebilir.

Yakın tarihimizdeki Kurtuluş Savaşı yıllarını konu edinen şiirler içinde, o günlerin acı olaylarını da teşhis, intak, teşbih gibi edebî sanatlardan yararlanarak bülbülün (ve çobanın) sembollüğünde anlatan Çobanla Bülbül (Ziya Gökalp) ile gene aynı konudaki Bülbül (Mehmet Akif Ersoy), Türk edebiyatının tanınmış şiirlerindendir (DTDEA, 1986: C 6, 14-15).

Olağan dışı unsurlarla bezeli masallarda, ninnilerde ve daha birçok edebiyat türünde, güftelerde tabiat, tasvir, süs, teşbih ve benzeri unsurlar olarak kuşlar, kendilerini var edip hayal gücünün ve düşüncenin de zaman zaman kanatları olagelmiştir. Tabiatın, geniş ölçüde girdiği halk şiirinde, bu durum kendisini daha kuvvetle hissettirir. Bundan dolayı âşık edebiyatımızda Kuş destanları gibi bütünü ile kuşları konu edinen şiirler de vardır (DTDEA, 1986: C 6, 15).

Sular çaglar tuyûr âvâzesinden kûh-sâr inler
Bahar eyyâmıdur şimden girü sît u sadâ artar BD 140/G 64, 4

"Sular çağlar, kuşların ötüş sesinden dağ tepesi inler. Bahar günleridir (artık) bundan sonra ses ve patırtı artar."

Baharın gelmesiyle tabiat uyanır, canlanır, renklenir. Bir bahar tasvirinin yer aldığı bu çok sesli beyitte şair, baharın gelmesiyle nehirlerin akmasını, kuşların ötmeye başlamasını ifade ediyor ve bundan sonra da tüm seslerin artacağını müjdeliyor.

Cihânda adına âdem dene revâ mıdır
Cemâd gibi yatasın müsebbih ola tuyûr HD 28/K 1, 15

"Kuşlar tespih etsin, suphanallah desin sen cansız gibi yat! O zaman sana adam denir mi?"

Şu dünyada Allah'ı anmayan, tespih etmeyen hiçbir canlı yoktur. Kuşların ötüşleri de bir tespihtir. Şair bu beyitte, kuşlar bile tespih edip Hakk'ı anarken bir insan olarak sen anmazsan, cansız varlıklar gibi yatarsan sana adam denmez diyor.

Dîvân-ı şi'r âlem-i bâlâya azm idüp
Murgân hevâda söyleşür oldı fesânemi NAD 1094/G 846, 3

"Şiir kitabı yüce âleme niyetlenince, kuşlar efsanemi havada söyleşir oldu."

Şair, şiir kitabım yüceldi; ünüm göge yükseldi, çıktı öyle ki şiirlerimin güzelliğini kuşlar gökyüzünde söylüyorlar diyor. Kuşların havada ötüşmelerini kendi şiirlerinden bahsettikleri şeklinde yorumlayan şair hüsnütalil yaparak kendini övüyor.

Oldı çemende bâliş-i gonca kenâr-ı hâr
Mürg-i seher iderse n'ola âh u nâleler BD 164/G 103, 5

"Çemende goncanın yastığı dikenin yanında oldu. Sabah kuşu ağlayıp inlerse ne olur?"

Diken bülbülün rakiplerinden biridir ve dikenin gülün yanında olması bülbülü üzer. Goncanın dalında diken mutlaka olur ama bülbül dikeni istemez. Gülü dikenden kıskanır çünkü. Gülün uyuduğu düşünüldüğünde, gül dalından kımıldayamayacağına göre yastığı da yatağı da mecburen dikenin yanında olacaktır. Ancak bu, gül ve diken yakınlığı doğal olarak sabah kuşunun hiç hoşuna gitmez.

Murg-ı seher kıldı hurûş gül nergis oldu çeşm ü gûş
Servî salındı sebz-pûş ak sâde giydi yâsemen NFD 327/G 97, 2

"Seher kuşu coştu, gül göz oldu, nergis kulak. Yeşil elbiseli serv salındı, yasemin sadece beyaz giydi."

Bir bahar tasviri olan bu beyitte baharın gelişiyle kuşların ötmesi ve çiçeklerin açması anlatılıyor: Sabah kuşu neşeyle ötüyor, servi salınıyor, yasemin beyaz çiçekler açıyor. Gül şekil itibarıyla göze, nergis de kulağa benzetilir divan şiirinde. Çok renkli olan bu beyitte nergis sarı, gül kırmızı, serv yeşil, yasemin beyaz rengiyle arz-ı endam ediyor.

Karâr itmez gönül mürgi bu bâgun degme şâhında
Nihâl-i kadd-i dil-ber gibi bir serv-i bülend ister BD 190/G 143, 3

"Gönül kuşu bu bağın herhangi bir dalında durmaz. Sevgilinin fidan boyu gibi bir yüksek serv ister."

Gönül kuşa benzetiliyor ve ancak sevgilinin boyu gibi uzun bir serve konmak istiyor.

Ayrıca murg, divanlarda; ayş u safâ mürgü, belâgat bağının murg-ı hôş-elhânı, cân kuşları, cân kuşu, cân murgu, cennet kuşu, çemen murgu, derd kuşları, dil murgu, dil ü cân murgu, ecel murgu, gönlüm kuşu, gönül kuşu, gönül murgu, gönül mürgi, gönüller mürgü, hümâ kuşu, kuş dili, kuş yuvası, kuş yuvası, kuşça cân, kuşlar âşiyânı, kuşlar yuvası, mangır kuşı, melâmet kuşları, murg-ı dil saydı, murg-ı ecel şikârı, mürg âşiyânesi, mürg nakşı, mürgânın gulgulü, semender murgu, senâ murgu, şevk u safâ mürgü şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

BD: ârâm-geh-i mürg (G 524/4), âvâze-i mürg-i seher (G 78/4), figân-ı mürg (G 364/1), gulgule-i mürg-i zâr (G 122/4), gulgul-i mürgân-ı bâg (G 455/3), gül-bang-ı mürg-i hôş-nevâ (G 8/3), Mantıku't-tayr (G 110/2), mürg (G 143/3), (G 329/5), (G 341/2), (G 345/5), (G 374/2), (G 382/5), (G 487/3), (G 510/2), (K 25/12), mürgân-ı çemen (G 121/2), mürgân-ı dil ü cân (G 229/4), mürg-i akl (G 283/4), mürg-i bâm (G 433/3), mürg-i beyza-i pûlâd-ı nusret (K 14/29), mürg-i cân (G 499/3), mürg-i çemen (G 110/2), (G 161/4), (G 28/1), (G 301/3), (G 387/5), (G 537/2), mürg-i dil (G 107/2), (G 412/3), (G 480/3), (G 492/3), (G 67/1), (K 1/27), mürg-i dil-i Bâkî (G 356/5), mürg-i dil-i nâlân (G 171/2), (G 338/5), mürg-i hôş-elhânî (G 5/25), mürg-i hôş-nevâ (G 310/2), (G 388/2), mürg-i hevâ (Mus 1/VI,4), mürg-i hümâyûn (G 274/5), mürg-i revân (Mus 1/III,6), mürg-i seher (G 103/5), mürg-i zâr (G 99/1), mürg-i zîrek (G 461/3), nâle-i mürgân (Mus 1/IV,2), sadâ vü sît-i mürgân-ı çemen (K 7/3), savt-ı mürgân-ı çemen (G 240/2), savt-ı mürgân-ı hôş-elhân (K 18/9), tâ'ir-i devlet (G 438/3), (K 19/15), tayr (G 433/3), tuyûr (G 64/4), vuhûş u tuyûr (K 21/11).

FD: âşyân-i murg-i dil (G 85/1), kuş (G 190/3), (G 220/5), (G 230/5), (G 230/5), (G 238/1), (G 246/2), (G 72/2), (G 75/6), (Muh,V), (Müst, 10), kuşlar (G 133/2), (G 277/6),

(G 57/4), (G 99/7), (K 34/5), lehce-i murg-i hoş-elhân (K 25/21), murg (K 19/24), murg-ı dil (G 168/6), (G 280/4), (G 296/5), (K 28/28), murg-ı rûh (G 128/4), (G 185/2), (G 274/4), murg-i çemen (K 25/1), murg-i seher (K 32/7), sadâ-yi murg (K 1/9), safir-i murg-ı çemen (K 1/4), sayd-i murg-i rûh-i hasm (Tec, III/2), tâ'ir (G 298/2), tâ'ir-i dil (G 298/2), tâ'ir-i evc-i belâ (Tec, III/2), tâ'ir-i ferhunde-bâl ü tîz-per (K 34/1), tayr (K 34/11), tayr ü melek (Tec, II/4), tuyûr (G 94/2), vahş ü tuyûr (K 2/11).

HD: âşiyân-ı murg (G 641/4), dil-i murg (G 465/2), elhân-ı tuyur (G 41/3), kuş (G 454/1), (G 634/5), (G 83/2), (K 1/25), (Muk 28), kuşlar (G 467/1), (G 471/1), (G 473/4), (G 51/3), (G 516/2), mantık'ut-tayr (G 634/5), (K 12/4), murg [1], murg (G 126/2), (G 131/2), (G 160/2), (G 200/3), (G 27/4), (G 3/4), (G 318/2), (G 318/2), (G 366/4), (G 384/1), (G 392/4), (G 433/3), (G 445/2), (G 449/2), (G 472/4), (G 527/2), (G 527/2), (G 560/7), (G 648/1), (G 87/1), (G 88/4), (K 6/10), (K 6/4), (Muh, II), murg u mâhi (G 591/2), murgân-ı kudsî-âşiyân (G 197/4), murgân-ı kudsîler (G 141/5), murgân-ı üli'l-ecnihâlar (G 541/4), murgan-ı zer-peykerler (G 487/3), murg-ı âbî (G 82/4), (G 567/3), murg-ı âbîler (G 143/1), (G 545/1), murg-ı cân [2], murg-ı cân (G 585/1), (G 94/1), murg-ı dil (G 44/5), (G 599/3), (G 616/4), (G 646/11), murg-ı ecel (G 90/4), murg-ı ervâh (G 261/2), murg-ı havâyi (K 2/19), murg-ı hôş-elhân (G 619/2), (K 17/19), (K 22/22), murg-ı hümayun-aşiyan (G 361/3), murg-ı lâhut (G 320/2), murg-ı râz-dâr (G 133/3), murg-ı rûh (K, 16), murg-ı sebük-bâl (G 601/2), murg-ı ser-i Mecnûn (G 556/3), semender murgu (G 269/2), (G 445/2), tayr (G 508/5), (G 509/3), tuyûr (K 1/15), vahş u tayr (K 21/14), (G 318/ 2), vuhûş-tuyûr (K 1/21).

KBD: kuş (G 1012/3), (G 104/3), (G 1040/4), (G 1136/4), G 1214/3), G 1229/5), (G 1230/1), (G 1232/6), (G 1272/2), (G 129/5), (G 1304/7), (G 327/3), (G 343/1), (G 351/5), (G 366/9), (G 397/7), (G 400/2), (G 412/3), (G 425/5), (G 477/3), (G 514/3), (G 527/4), (G 641/3), (G 666/5), (G 693/1), (G 710/3), (G 72/3), (G 723/1), (G 733/1), (G 74/2), (G 760/5), (G 812/5), (G 827/6), (G 904/1), (G 924/3), (G 940/1), (R 1328), (Tuyuğ 1375), (Tuyuğ 1375), kuşca (G 166/2), (G 373/2), (G 677/3), (G 97/2), kuşlar (G 126/4), murg-ı seher (G 186/1), murgzâr (G 750/6), (G 315/5).

NAD: cenâh-ı tâ'ir-i re'fet (K 1/39), ecniha-i tâ'irân-ı lâne-i kuds (Ter, II/9), murg-ı arş-âşiyân (M 7/25), fevc-i tuyûr (K 7/85), gıdâ-bahş-ı tuyûr-ı ceberût (K 2/47), hem-cenâh-ı tâ'ir-i 'ayne'l-yakîn (G 150/1), hem-cenâh-ı tuyûr-ı ahter (Lugaz 7/13), kuş (G 359/5), kebâb-ı murgân (G 802/4), ma'bed-i mürgân-ı bihişt (K 19/4), misâl-i tuyûr (K 7/9), murg (G 313/2), (G 639/5), (G 745/3), murg-âb-ı emel (G 147/10), murgân (G 797/4), (G 846/3), murgân-ı hırs-ı bâl-engîz (G 331/2), murg-ı ahkâm-ı şer' (M 8/35), murg-ı arş-âşiyân (M 7/25), murg-ı bî-haber (G 530/3), murg-ı bî-karâr-ı nigeh (G 59/3), murg-ı bî-per (Lugaz 7/13), murg-ı cân (G 628/3), murg-ı çemen (G 211/2), murg-ı dest-âmûz (K 7/45), murg-ı dil (G 11/2), (G 244/4), (G 59/1), (G 813/3), (G 826/1), (G 876/3), murg-ı dil-i âzâde-per-i evc-i ferâg (G 175/2), murg-ı giriftâr (G 454/5), murg-ı gülsitân (Mua 83), murg-ı gülşen (M 8/100), murg-ı hevâ-gîr-i du'â (G 9/6), murg-ı heves (R 205), murg-ı hoş-nagme-i cihân-ı suhan (M 7/128), murg-ı huzûr (G 286/1), murg-ı huzûr (G 321/7), murg-ı hüsn (G 211/3), murg-ı işret (T 42/8), murg-ı kuds (G 296/5), murg-ı ma'ânî (G 92/3), murg-ı müşgîn-bâl (M 8/49), murg-ı nâme-ber (Tah 5/I), murg-ı nazm (G 867/8), murg-ı nigâh (G 744/4), murg-ı perrân (G 860/2),

---

[1] 78. sayfadaki Dibace adlı manzumenin 1. beyti.
[2] 81. sayfadaki Tecahül-i Arifeyn adlı manzumenin 9. beyti.

murg-ı tasvîr (G 414/3), murg-ı ümîd (G 136/6), murg-ı vahş (G 396/4), murg-ı zekî [3], mürgân-ı akl (K 7/49), pervâzgeh-i murg-i neşât (T 138/16), zamân-ı şikâr-ı tâ'ir-i harf (Mua 46), tâ'ir (G 44/3), (G 770/2), tâ'ir-i devlet (G 570/6), (G 677/7), tâ'ir-i dil (G 233/5), tâ'ir-i eş'âr-ı nâ-puhte (G 743/6), tâ'ir-i hâne-zâd-ı künc-i kafes (Kıta 46), tâ'ir-i imtinâ' (G 530/4), tâ'ir-i lâne-i ıtlâk (G 861/3), tâ'ir-i maksûd (Müf 25), tâ'ir-i nâm-ı dâver-i İslam (M 8/32), tâ'ir-i visâl (G 304/3), tâ'ir-i zerrîn-per ü bâl (G 43/2), tuyûr-ı hıred (K 6/6).

NBD: kuş (G 196/9), kuşça (G 646/7), kuşlar (G 550/3), (K 22/52), (Mur, VI), Mantık-ı Tayr (K 37/31), murg (G 105/1), (G 147/5), G 151/9), G 164/5), (G 183/7), (G 196/9), (G 235/1), (G 224/3), (G 240/1), (G 248/2), (G 249/6), (G 270/4), (G 272/3), (G 297/5), (G 303/4), (G 304/2), (G 316/5), (G 331/2), (G 351/6), (G 49/5), (G 525/3), (G 95/1), (K 4/21), (K 8/11), (K 9/25), (Müf 20), (Muk 44), murg u mâh (G 57/4), murg-ı cân (G 148/1), (G 294/2), murg-ı çemen (G 180/1), murg-ı dest-âmûz (G 12/3), murg-ı dide (K 22/40), murg-ı dil (G 114/4), (G 233/6), (G 248/4), (G 279/5), (G 98/4), murg-ı dil-i Leyli (G 126/5), murg-ı dil-i miskin (G 293/4), murg-ı gülşen (G 183/2), murg-ı himmet (K 24/18), murg-ı hoş-âvâ (K 11/58), murg-ı hoş-âvâlar (G 274/7), murg-ı hoş-elhân (G 368/5), (G 45/5), (G 617/4), (G 66/5), (G 85/5), (K 13/34), (K 37/20), murg-ı latif-elhân (G 196/1), murg-ı nevâ-sâz (K 4/2), murg-ı nusrat (K 15/34), (K 16/40), murg-ı siyeh-i şeb (K 11/101), murg-ı zerrîn-bâl (K 21/25), murg-i miskîn (G 277/5), mürg-i himmet (K 6/II,8), nevâ-yı Mantık-ı Tayr (K 10/5), tâyir-i ferhunde (G 337/2), tâyir-i feth (K 24/25), tayr (K 26/5), tâyr-i ıyd-ı hümâyûn (K 16/3), tuyûr (G 316/3), vahş ü tuyûr (G 115/4), zemzeme-i murg-ı seher (G 242/1).

ND: murgân (G 5/3), murg-ı âvâre (G 68/2), murg-ı cân (G 54/4), murg-ı çemen (T 52/13), murg-ı dil (G 40/3), murg-ı safâ (G 64/3), mürg-i tapân (G 1084), tâir-i meş'ûm (G 143/1).

NFD: gül-bang-ı murg-ı bâm (K 53/7), kuş (K 18/5), (K 19/10), (K 23/27), manend-i murg-ı bâl-şikeste (K 29/12), murgân-ı gülşen (K 50/14), murgân-ı ma'ânî (K 32/9), murg-ı çemen (K 6/4), murg-ı diller (G 13/3), murg-ı giriftâr-ı gül-i ra'nâ-yı gülzâr (K 14/13), murg-ı hoş-elhân-ı suhan (K 61/9), murg-ı safâ ü zevk (G 119/4), murg-ı seher (G 97/2), şâmil-i ahvâl-ı murgân-ı hevâ (K 14/40), şâmil-i ahvâl-i tuyûr (K 32/35), tâ'ir-i devlet (K 54/33).

NLD: elem-i Rüstem-i Suhrâb-kuş (G 307/5), merdüm-kuş (G 316/1), murg (Mus 10/5), (Tah 8/3), murgâniyân (K 18/7), murg-ı cân (G 179/3), (Tah 8/5), murg-ı çemen-âbâd-ı mahabbet (G 27/2), murg-ı ders-âmûz-ı hayret (G 162/4), murg-ı dil (G 27/3), (G 288/1), murg-ı dil ü cân (Ter 5/III,2), murg-ı dil-i Cibrîl (G 23/44), murg-ı dil-i Nâ'ilî-i zâr (G 12/5), murg-ı gam (G 163/3), murg-ı harem-i aşk (G 308/5), murg-ı harîm-i aşinâ-yı Kâbe-i dil (G 308/5), murg-ı harîs (G 167/4), murg-ı kafes-nişîn (K 4/21), murg-ı kudsî (G 283/1), murg-ı perîde (G 115/2), sayd-ı murg-ı dil (G 238/2), tâ'ir (G 269/3), tâ'ir-i evc-i naz (G 285/4), tâ'ir-i kudsî (G 239/4).

NŞD: bâl-ı murgân-ı belâ (G 57/4), bâl-i tuyûr (G 134/1), hây u hûy-ı murgân (K 11/1), murg (G 86/4), mürgân (G 40/3), murgân-ı dil (G 46/1), (G 46/1), mürgân-ı gam-ı ışk (K 22/5), murgân-ı subh (G 17/4), murg-ı belâ-perver-i ışk (G 33/5), murg-ı dil (G

[3] 706. sayfadaki Rubai.

16/2), (G 24/4), (K 14/21), (G 69/4), (G 91/3), murg-ı hümâ-şikâr-ı zî-fer [4], murg-ı pür-belâ (G 41/2), sayd-ı murg-ı cân (G 63/5), vahş u tayr (G 134/5).

ŞD: kuş (G 11/7), (G 147/5), (G 17/1), (G 18/4), (G 40/2), (G 84/4), (G 99/1), kuşlar (K 10/17), murg (G 10/7), (G 198/4), (G 41/6), (K 2/9), (K 9/13), (Mus 3/VI,1), (Mus 4/III,5), murg-ı hâne (Mus 3/VI,3), murg-ı livâ (Mus 1/VII,1), murg-i hoş-elhân (G 49/9), pervâz-ı murg-ı fikret (K 5/4), sayd-ı murg-ı cân (G 20/3), vahş u tayr (K 14/30), (K 9/26), (Mus 5/IV,9), tayr (Mus 4/VI,7), tuyûr (K 10/14).

ŞGD: ârâmgeh-i mürg-i hayâl-i Leylâ (G 254/6), bâl-i mürgân (K 22/11), cây-ı zuhur-ı mürg-i ankâ (T 9/8), hayl-i mürgân (G 131/1), kuş (G 57/9), lâne-i mürg-i dâğ (G 230/1), lâne-i tâ'ir-i hümâ-yı himem (T 42/10), metâr-ı tâ'irân-ı kibriyâ (K 7/5), minkâr-ı mürg-i şem' (G 3/2), mürg (G 27/1), mürg ü mâhî (M 11/8), mürgân-ı hayâlât (G 47/6), mürgân-ı kuds (G 154/5), (G 60/13), mürgân-ı ma'ânî (G 22/10), mürgân-ı sürûş (G 235/8), mürgân-ı sürûşân-ı alâ (G 220/5), mürgân-ı terennüm (G 304/1), mürg-i âh-ı ehl-i derd (G 157/1), mürg-i ankâ (G 239/7), mürg-i ankâ-yı Kâf-ı dîger (G 231/2), mürg-i baht (G 55/2), mürg-i cân (G 13/3), (G 235/4), mürg-i dâğ-ı mâder-zâd (G 287/4), mürg-i dil (G 169/2), (G 175/1), (G 26/16), (G 71/4), (Kıta 16), (R 40), (Ş 2/I), mürg-i dîn (Tec 12/5,1), mürg-i edeb-âmûz (G 42/7), mürg-i hâb-ı âlem-i âb (G 16/7), mürg-i hevâ (G 85/4), mürg-i hevâ (Muh 2/IV), mürg-i hoş-nevâ-yı gülistan (G 192/7), mürg-i hüdhüd (G 230/10), mürg-i hümâ (G 236/4), mürg-i kafes (G 267/2), (G 272/8), mürg-i kafes-âmûz-ı şifâ-hâne-i mevc (G 107/3), mürg-i kebâb (G 128/4), mürg-i ma'nâ (G 100/1), mürg-i ma'nî (G 172/5), mürg-i mînâ (G 310/3), mürg-i rûh (G 132/5), mürg-i rukâd (T 72/21), mürg-i semender (G 299/3), (Tec 12/I,3), mürg-i şeb-âvîz-i hûn-nisâr (G 133/4), mürg-i tapîde (G 109/4), mürg-i vasl-ı yâr (G 194/7), mürgzâr (G 53/10), mürgzâr-ı terennüm (G 57/9), nigâh-ı mürg (G 276/2), sâye-i mürg-i hümâ (G 184/7), şikâr-ı mürg-i safâ (K 11/13), Tâ'ir-i Cibrîl (G 304/8), tâ'ir-i hâb-ı râhat (G 234/5), tâ'ir-i Kuds (G 157/2), Tâ'ir-i Rûh (G 310/3), tâ'ir-i Rûh-ı Kudüs (G 7/1).

ŞYD: kuş (G 119/2), kuşlar (G 56/5), mantık'ut-tayr (G 416/4), mürg (G 106/3), (G 114/5), (G 139/2), (G 15/1), (G 157/2), (G 284/2), (G 291/1), (G 393/4), (G 400/3), (G 416/4), (K 5/9), (Müf 127), mürgân (G 157/3), (G 418/4), mürgân-ı âteş (G 56/5), mürg-i bî-idrâk (G 192/4), mürg-i cân-ı hasm (Matla 20), mürg-i dil (G 103/2), (G 172/1), (G 240/1), (G 302/4), (Kıta 17), (Matla 14), mürg-i dil-i zâr (G 385/4), mürg-i sebük-cenâh-ı aşk (G 181/2), mürg-i seher (K 4/6), mürg-i zafer (G 250/5), mürg-i zerrîn (G 314/1), nevâ-yı cân-fezâ-yı mürg (Tah, III), nevâ-yı mürg (Tah, III), savt-ı pür-safâ-yı mürg (Tah, III), sayd-ı mürg-i câh (G 395/4).

ZD I.C: âşiyân-ı murg (G 49/2), kuş (G 256/1), (G 353/3), (G 353/4), (G 56/1), (G 647/3), (G256/1), kuşca (G 182/3), kuşlar (G 155/4), (G 422/1), murg (G 251/1), (G 30/2), (G 356/7), (G 372/1), murg-ı akl (G 413/2), murg-ı bâller (G 448/1), mürg-i semender (G 299/3), (Tec 12/I,3),), murg-ı belâ (G 156/5), (G 156/5), murg-ı cân (G 162/1), murg-ı dil (G 288/3), (G 417/5), murg-ı hayâl (G 162/4), murg-ı kalb (G 30/7), murg-ı se-per (G 457/2), murg-ı se-perler (G 182/3), murg-ı zebûn (G 310/6), murg-ı zerrin-per (G 2/1), (G 2/1), murg-i diller (G 488/3), murg-veş (G 288/3), sayd-ı murg-ı cân (G 475/2), tâ'ir-i dil (G 466/1), tâ'ir-i kudsî (G 136/1), tayr (G 320/1), tuyur (G 327/5), vahş u tuyûr (G 232/2), vahş ü tayr (G 329/2), Varaku't-tayr (G 320/ 3).

---

[4] 8. sayfadaki Na't'ın 10. beyti.

ZD II.C: kuş (G 766/1), (G 838/1), (G 955/7), (G 997/4), (G 917/2), kuş dili (G 885/5), kuşca (G 747/8), kuşlar (G 912/2), murg (G 1448/2), (G 505/1), (G 544/4), (G 627/2), (G 645/4), (G 725/6), (G 746/2), (G 927/5), (G 791/6), murg-ı Ankâ (G 865/4), (G 865/4), murg-ı cân (G 585/3), murg-ı dil (G 645/4), (G 765/4), (G 837/3), murg-ı dil-i belâbil (G 836/4), murg-ı dil-i çâlâk (G 498/2), murg-ı dil-i Zâtî (G 856/5), murg-ı dil-i Zâtî (G 932/5), murg-ı fezâ-yi kuds (G 868/1), murg-ı hôş-âvâ (G 645/7), murg-ı hôş-elhân (G 664/5), (G 885/5), (G 917/2), murg-ı kudsî (G 890/3), murg-ı rûh-i pâk (G 498/1), , sayd-ı murg-ı cân (G 671/4).

ZD III.C: kuş (G 1053/5), (G 1079/4), (G 1752/1), (G 1760/8), kuşlar (G 1308/2), (G 1309/3), mantıku’t-tayr (G 1183/6), (G 1387/3), murg (G 1299/4), (G 1359/3), (G 1557/4), (G 1657/4), (G 1657/4), (G 1718/1), (G 1785/5), (G 1805/3), (G 1722/5), murg-ı cân (G 1010/2), (G 1239/2), murg-ı dil (G 1072/1), (G 1101/5), (G 1552/4), (G 1659/1), (G 1661/6), murg-i dil-i Attâr (G 1387/3), murg-i dil-i Ferhâd (G 1064/1), murg-i dil-i Ferhâd-ı dil-dâde (G 1433/4), murg-ı hoş-âvâ-yı çemen (G 1183/6), murg-i hôş-elhânlar (G 1387/3), murg-ı nazar (G 1115/4), (G 1485/4), murg-ı sefâ (G 145/4), murg-ı se-perler (G 1609/5), murg-ı suhan-ârâ-yı çemen (G 1183/1), murg-ı yektâ (G 1814/1), murg-i ankâ (G 1436/4), murg-veş (G 1291/4), vahş ü tayr (G 1142/2), vuhûş u tayr (G 1460/1).

2. EFSANEVİ KUŞLAR

Konu ve malzeme bakımından çok zengin bir birikime sahip olan divan edebiyatının kaynakları arasında mitoloji önemli bir yere sahiptir. Mitolojik unsurlar arasında efsanevi diğer hayvanlar yanında kuşlar da yer alır. Şiirimizde efsanevi özellikleriyle yer alan kuşlar Anka/Simurg, Hüma, Kaknus/Musikar, Semender ve hüthüttür. Bu kuşlar, olağanüstü özellikleri ile şairlere anlatım kolaylığı ve malzeme zenginliği sağladığından divan şiirinde sıklıkla ve geniş ölçüde kullanılmıştır.

2.1. Ankâ/Sî-Murg/Zümrüdüanka/Sireng/Anka-yı Muğrib

Anka/Simurg, İslam tasavvuf ve sanatında Anka veya Simurg, halk arasında ise Zümrüdüanka adıyla anılan (TDVİA, 1991: C 3, 198), ismi var cismi yok efsanevi bir kuştur (Uludağ, 1991: 48). Anka, Semender, Devlet kuşu, Phoenix, Tuğrul, Hüma, Simurg, Sirenk, Zümrüt ve Zümrüdüanka, Anka-yı Muğrib (Hançerlioğlu, 1984: 758), şâh-ı murgân (Akalın, 1993: 136), Simurg-i Kaf (Akalın, 1993: 130) ve Ruh (Pala, 2003: 392) gibi farklı adlarla anılır.

Arapça olan Anka (Devellioğlu, 1999: 34) lafzı, gerdanlık, boyun, boğaz, boynun uzun olması (TDVİA, 1991: C 3, 200), uzun boylu dev, gerdanlık takmak, boğmak anlamlarına gelen İbranice anak kelimesinden türetilmiştir. Bu manalardan hareket edilerek de Anka'nın boynunun uzun olduğuna (DTDEA, 1977: C 1, 139) veya boynunda beyaz tüylerden bir halkanın bulunduğuna inanılmıştır (TDVİA, 1991: C 3, 199). Anka lafzı a'nak kelimesinin müennesidir ancak bu kuşun erkeğiyle dişisine Anka denir (Kam, 1998: 88).

Anka'nın eşanlamlısı olan Si-murg sözcüğü, Sanskritçede 'yırtıcı' anlamına gelen 'saena' sözcüğüne, Farsçada kuş anlamına gelen 'murg'un eklenmesiyle oluşturulmuştur (Akalın, 1993: 136). Kafdağı (Kam, 1998: 89) veya Elburz dağında bulunduğuna inanılan bu mevhum kuşa, üzerinde her kuştan bir eser bulunduğu için Si-murg adı verilmiştir (Pala, 2003: 418). Farsça olan Si-murg kelimesi otuz manasına olan 'si' lafzıyla, kuş manasına olan 'murg' lafzından mürekkep olduğu gibi İranlılar bu kuşa, çokrenkliliğinden ötürü bildiğimiz reng kelimesini kullanarak Si-reng (Kam, 1998: 88) de diyorlardı. Anka ismi, İran etkisiyle Türk mitolojisinde de yer almıştır (Çoruhlu, 2002: 132). İslam tasavvuf ve edebiyatında Anka'ya verilen ve bazı kaynaklarda 'yutucu, yok edici' şeklinde de yorumlanan 'muğrib', 'gurub eden, uzaklaşan, gözden kaybolan' sıfatı, ona, bulunduğu yerdeki kuşları avlaya avlaya batıya doğru uçtuğu için (Uludağ, 1991: 49) verilerek Anka-yı Muğrib (Kam, 1998: 88) adı oluşturulmuştur. Bu sıfat aynı zamanda efsanevi Anka'nın gözle görülemeyişi ile ilgilidir ve aynı şekilde çok yüksekten uçtuğu yolundaki inanç da buradan gelmektedir (TDVİA, 1991: C 3, 199).

Türkçe'deki Zümrüdüanka veya Zümrüd-i Anka ise Simurg-ı Anka (Pala, 2003: 509) veya Simurg u Anka (TDVİA, 1991: C 3, 198) sözünden bozmadır. Şöyle ki, bir rivayete göre Anka, cennet kuşuna benzer yeşil bir kuşmuş. Bu yüzden ona 'Zümrüdüanka' denilirmiş. İranlıların Anka'ya üzerinde otuz kuştan birer renk ve alamet bulundurdugu için 'Simurg' veya 'Sîreng' dedikleri ve Anka kelimesinin de eski Oğuz dilinde anmak, tahayyül etmek anlamına gelen 'ankağu' kelimesinden türetildiği bilinmektedir. 'Ankağu' kelimesinin de 'birşey hatırlatan resim' ve heykel (Pakalın, 1946: C 1, 62) anlamında olduğu düşünülürse, Zümrüdüanka'nın 'Simurg'a benzeyen, Simurg'u andıran' anlamında Simurg-ı anka tamlamasından bozularak dilimize yerleşmiş olması muhtemeldir (Pala, 2003: 34).

Anka'ya Zümrid-i Anka denmesinin bir sebebi olarak da Anka'nın mekânı kabul edilen (Onay, 1992: 40) Kafdağı'nın yeşil zümrütten oluşu gösterilir. Kafdağı eskilere göre, dünyanın her tarafını çevrelemiş olan ve ardında cinler, şeytanlar ve ejderhalar bulunan bir dağdır. Eskilerin inancına göre Kafdağı yeşil zümrütten yapılmıştır ve gökyüzü, rengini ondan almıştır. Kafdağı dünyanın âdeta direği gibidir. O olmasa her zaman zelzele olurdu. O dünyadaki bütün dağların anasıdır (Akalın, 1993: 136). Şark hurafelerinden olmakla beraber Kafdağı İran'daki Elburz dağı kabul edilir (Onay, 1992: 40).

Adı var kendi yok bir kuş olan (Pala, 2003: 34) Anka, renkli tüylerle süslü, kendisinde her hayvandan veya otuz kuştan bir renk (Onay, 1992: 40) ve alamet olan, Kafdağı'nda veya Kafdağı'nın ardında yaşadığına inanılan altın renkli uzun tüylü, kocaman ve güzel sesli bir kuştur (Altınkaynak, 2006, www.hbektas.gazi.edu.tr). Anka'nın yüzü insan yüzüne benzermiş, boynu da gayet uzun ve ak bir halkayla sarılıymış (Pala, 2003: 34).

Anka, toplu olarak, Türk divan şiirinde saksağan benzeri, boz renkli, ayaksız ya da dört ayaklı, dirisi ele geçmeyen bir kuştur. Hıta, Huten ve Kıpçak çöllerinde bulunduğu söylenir (Akalın, 1993: 132).

Çoğunlukla insanların gözlerine görünmediğine inanılan (Hançerlioğlu, 1984: 759) Anka hakkında çeşitli kaynaklarda birbirinden farklı efsanevi rivayetler mevcuttur. Anka ile ilgili şark menbalarında yer alan hurafeden ibaret malumat şöyledir (Onay, 1992: 40).

Bir rivayete göre Ashâbü'r-res'in bulundukları mahalde Demh isminde bir dağ varmış; bu dağa ara sıra rengârenk tüylerle müzeyyen, yüzü insan yüzüne şebih (benzer), boynu gayet uzun, kendisinde her hayvandan bir alamet olan büyük bir kuş gelir, oradaki vuhûş ve tuyûru avlayıp garba doğru uçarmış. Bundan dolayı Araplar bu kuşa … 'Anka-yı Muğrib' demişlerdir. Bu kuş o havalide ne kadar hayvan (Kam, 1998: 88) veya kuş (Onay, 1992: 40) varsa birer birer alıp götürmüş, hayvan kalmayınca nevbet çocuklara gelmiş, bunun üzerine Ashabür-re's (Kam, 1998: 88) Safvân oğlu Hanzele'ye (Onay, 1992: 40) şikâyette bulunmuşlar. Hanzele'nin duasıyla Anka'nın hem kendisi hem de a'kâb u ensâli saika (yıldırım) ile ihlâk (helak) edilmiş (Kam, 1998: 88-89).

İkinci rivayete göre, güya Hz. Mûsâ (AS) zamanında dört kanatlı (Onay, 1992: 40), üzerinde her kuştan bir alamet olmak üzre dişili, erkekli iki Anka varmış; bunlar Beytü'1-Mukaddes civarındaki vuhûş (vahşi hayvanlar) ve tuyûru (kuşlar) avlayarak yaşarmış. Mûsâ aleyhisselamın irtihalinden sonra Arz-ı Necid'e geçip, vuhûş ve tuyûrdan başka çocukları da kaldırmaya başlamışlar. Ehl-i Necid (Kam, 1998: 89) Hâlid'e (Onay, 1992: 40) şikâyet etmişler; Hâlid dua etmiş, kuşlar da yıldırımla helak edilmiş (Kam, 1998: 89).

Öteki efsaneye göre, Anka, Hz. Mûsâ zamanında yaratılmış. Tek ve dişiymiş. Sonra Tanrı bir erkek eş yaratmış ona. Böylece üremiş ve çoğalmış. Hz. Mûsâ öldükten sonra, Necd ve Hicaz bunlarla dolmuş. Çevrede ne kadar hayvan varsa yutmuşlar, ardından çocuklara musallat olmuşlar. Hanzele b. Safvân veya (Pala, 2003: 34) Halid b. Sinan el-Absi'nin duası üzerine, Tanrı, Anka'yı ve soyunu bir yıldırımla yok etmiş (Özkırımlı, 1983: C 1, 112).

Müslüman Orta-doğu kaynaklarında Anka hakkında yer alan malumata göre, çaylağın fare yutması gibi, o da bir fili yutarmış. Anka çok eskiden insanlar arasında yaşarmış. Fakat bir gün bir gelini kapıp götürmüş. Bunun üzerine halk Hanzele'ye şikâyette bulunmuşlar. O da Anka'ya beddua etmiş. Tanrı da onun duasını kabul edip Anka'yı hatt-ı üstüvanın (ekvator) ötesinde, deniz içinde bulanan bir adaya göndermiş.

Bu adaya insanlar gidemezmiş. Ayrıca Anka dağlar büyüklüğünde yumurta yumurtlarmış (Akalın, 1993: 133).

Doğudaki rivayetler arasında, Anka'nın daima batıya doğru uçtuğu, daima tek ve erkek olduğu (DTDEA, 1977: C 1, 139), eşi ya da arkadaşının olmadığı (Akalın, 1993: 135) da yer alır.

Resâ'ilü İhvâni's-Safa, Kazvînî'nin 'Acâ'ibül-mahlukât'ı, Demîrî'nin Hayâtü'l-hayevân'ı gibi daha başka kaynaklarda da Anka efsanesine ve onun niteliklerine dair bilgiler mevcuttur. Bunlarda ve benzeri kaynaklarda Anka'nın bembeyaz olması veya boynunda halka gibi bir beyazlık bulunması dolayısıyla bu adı aldığı, başka bir rivayete göre güneşin doğduğu yerde yaşadığı için ona muğrib ya da muğribe denildiği belirtilir. Avlanmaya çıktığında güneşin battığı mağrib yönüne kaçan kuşları takip edip avladığından ona muğrib, muğribe veya Anka-yı muğribe denildiği de söylenir (TDVİA, 1991: C 3, 200).

İran destanlarında daha çok 'Sîmurg' adıyla anılan Anka'yı Firdevsî Şehnâme'sinde, ünlü İran cengâverleri Zâl'i yetiştiren ve oğlu Rüstem'e yardım eden kuş olarak gösterir. Demîrî'nin anlattığına göre güya Aristo bu hayvanı tasvir ederken karnının öküz karnına, tırnaklarının arslan pençesine benzediğini ve yırtıcı kuşların en büyüğü olduğunu söylemiştir. Aynı yazar Mısır Fâtımi halifelerinin hayvanat bahçelerinde Anka kuşunun da bulunduğuna dair bir rivayet nakleder (TDVİA, 1991: C 3, 200).

Anka, Türk halkı arasında devlet kuşu olarak bilinen Hüma ve musikî kuşu olan Kaknus ile çok karıştırılmıştır. Hatta bu yüzden el sanatları ürünlerinde ve halılarda, çok eski dönemlerden beri Anka, devlet kuşu olarak stilize edilmiştir (Pala, 2003: 34). Araplar arasında ise Anka, semender ile karıştırılmıştır. Semender de bazen kuş olarak tasvir edilir (DTDEA, 1977: C 1, 139).

Bu büyük kuş Batıda Phoenix, doğuda Anka, Sîreng, Simurg, Zümrüd-i Anka, Tuğrul, Anka-i muğrib adıyla anılır (DTDEA, 1977: C 1, 139). Ancak Araplar'ın Anka, İranlılar'ın Simurg adını verdikleri, Türkçe'de ise her iki şekliyle birlikte Zümrüdüanka (Simurg u Anka) olarak da adlandırılan, ön Asya efsanelerindeki bu kuş, pek çok kaynakta birlikte ele alındığı Batı'daki eski Mısır kökenli Phoenix ve İslami çevrelerdeki Hüma/devlet kuşundan tamamen, Hint mitolojisindeki Garuda ile Altay mitolojisindeki çift başlı kartaldan ise kısmen farklı özelliklere sahiptir. Bu efsanelere göre Kafdağı'nın tepesinde direkleri abanoz, sandal ve öd ağacından yapılmış köşk benzeri bir yuvada yaşayan Anka'nın başı, yassıca burunlu bir köpek veya yırtıcı hayvan başı gibidir. Cüssesi ise çok iri olup uçtuğu zaman hava kararır ve yağmuru mercan olan bir buluta benzer. Uçarken sel sesine veya gök gürültüsüne benzer sesler çıkarır. Ayrıca çok parlaktır, ona bakan gözler kamaşır. Bu sebeple 'güneş' manasına Simurg-ı âteşinper, Simurg-ı zerrînper adlarını alır. Anka, insanlar gibi düşünür ve konuşur. Çok geniş bilgi ve hünerlere sahiptir; kendisine başvuran hükümdar ve kahramanlara akıl hocalığı yapar. Tüyleriyle sıvazlayıp yaraları iyi eder. Doğumundan sonra babasının emriyle ormana terkedilen Zâl'i (Rüstem'in babası) o bulmuş ve yuvasına götürerek büyütüp yetiştirmiştir. Anadolu'da ise Keloğlan'ın koruyucusudur. Kafdağı'nı aşabilmek ve göge yükselebilmek için Anka'ya binmek gerekir; Zülkarneyn onunla göge çıkıp yıldızlara ulaşmıştır (TDVİA, 1991: C 3, 198-199).

Çeşitli dinsel ve büyüsel etkileri bulunduğuna inanılan bu mitolojik kuş, kaynağı eski Mısır inançlarında bulunmakla beraber Çin'den İran mitolojisine ve müslümanlıktan hıristiyanlığa kadar geniş bir inanç alanında yer almaktadır (Hançerlioğlu, 1984: 758).

Araplar bu kuşun Kafdağı'nda yaşadığına, tüyünü ele geçirenlerin ölümsüz olacağına inanırlar (Çığ, 2.12.2004, www.akmb.gov.tr). İranlılara göre ise kutsal dağları Elburz'da yaşar (BL, 1986: C 2, 631). İran mitolojisinde otuz kuş büyüklüğünde olduğuna inanılan bu efsanevi yaratık (BL, 1986: C 17, 10532) abıhayatı içmiştir. Beş yüz sene yaşar. Zülkarneyn (İskender) ile görüşmüştür. Bir de kuşlara hâkim olan Süleyman peygamberin divanına devam etmiş, başka kimselere görünmemiştir (Uraz, 1967: 117).

Yahudi inançlarına göre çocukları kapıp boğduğu için Hz. Mûsâ'nın bedduasıyla yokedilmiş ve soyu kurutulmuştur. (Hançerlioğlu, 1984: 759).

Hıristiyan inançlarına göre vaktiyle insanlar arasında yaşayan bu kuş bir yeni gelini kapıp gökyüzüne kaçırdığından ötürü Hanzele'nin bedduasına uğramış, bu yüzden ekvatorda ıssız bir adaya sürülmüş, o günden beri çok yükseklerde uçar ve ancak talih getireceği insanların omuzlarına konmak için yeryüzüne inermiş (Hançerlioğlu, 1984: 758-759).

Mitolojilerde Anka kuşu motifi farklı adlarla yer almaktadır. Türk mitolojisinde Karakuş, İran mitolojisinde Simurg, Mısır mitolojisinde Foniks (Phoenix), Hint mitolojisinde Garuda veya Grifon diye anılır (Uslu, 2004, www.muzikbilim.com). Anka, Simurg, Phoenix, Garuda ve Grifon'un farklı kültürlerde yer almakla birlikte özde birbirinden türemiş fantastik hayvanlar olduğu söylenebilir (Çoruhlu, 2002: 131).

Gerek İran Simurg'unun ve gerek Kırgız Alp Karakuş'u ile Altay Kerede'sinin de ilk kaynağının Hint'in 'Garuda'sı olduğu muhakkaktır (İnan, 1987: 352).

Hint mitolojisindeki Garuda gibi kuşlar padişahı olan Anka'nın (TDVİA, 1991: C 3, 199) umumiyetle, yalnız kablettarihin (tarih öncesi) karanlık devirlerinde yaşadığı kabul edilmiş olmakla beraber, güya İbn Hâlikân (al-Damîrî'ye göre), müverrih al-Fargâni'nin kitabında, Fâtimî halifelerinin hayvanat bahçelerinde, bir çok acayip ve garip hayvanlar arasında, bir de 'Anka' görüldüğünü okumuş. Bu kuşun vasıflarından anlaşılıyor ki, bu kuş yukarı Mısır'a has bir nevi bataklık kuşu olan bir balıkçıldır (MEBİA, 1950: C 1, 437). Eski Mısır'da Nil vadisini kaplayan her su taşkınında, uzun gagalı, kafasında çifte sorguç bulunan külrengi bir balıkçıl kuşunun ortaya çıktığını Mısırlılar fark etmişlerdi. Suların üstünde dolanıp duran bu kuş, şafak kızıllığında, tıpkı güneş gibi sulardan doğduğu izlenimini veriyordu. Bu nedenle, Heliopolis'teki kutsal Ra kentinde, çok erken çağlardan başlayarak, bu kuşa da güneşle eşit bir biçimde tapınıldı. Bu kuş, ışık saçan gök yuvarlağı gibi, günün başlangıcında ilk sulardan doğan kutsal hayvan sayıldı. Kendi kendini yenileyen, yaşamın simgesi olan bu ölümsüz kuş, krallık kutlamalarında da yer almaya başladı. Mısırlıların 'benu' adını verdikleri bu kuşa Yunanlılar 'phoiniks' dediler ve onun üzerine birçok efsane kurdular (BL, 1986: C 2, 630).

Türk edebiyatına Simurg efsanesi, bir motif olarak, İran edebiyatından geçmiştir … ancak Türk kavimlerinin folklorunda, destan ve masallarında uzun bir epizot (bölüm) olarak önemli bir yeri olan Simurg efsanesini, yalnız İran edebiyatından geçmiş saymak pek de doğru olmaz. Bu efsanenin İslamdan önce Türk kavimleri arasında yayılmış olduğunu tahmin etmek mümkündür. İslam-İran edebiyatı Tuğrul, Alp Karakuş veya Songur adlı, eski Türk masal ve efsanesindeki, Türklerin kendilerine mahsus büyük kuşunun yerine Simurg'u sokmuş olsa gerektir (İnan, 1987: 350).

Anka, sahip olduğu hemen bütün özellikleriyle ve etrafında gelişen çeşitli efsane, inanış ve telakkilerle Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında yer almıştır. Anka, bu üç edebiyat ve kültür çevresinde efsanevi özellikleri ve değişik adları ile çeşitli teşbih, mecaz ve mazmunlara konu olarak geniş bir kullanıma sahiptir. Bilhassa divan edebiyatının manzum ve mensur metinlerinde müspet özellikleriyle zikredildiğinde

renkli tüyleriyle bir cennet kuşu kabul edilerek Zümrüdüanka diye adlandırılmış ve bazen devlet kuşu Hüma ile karıştırılarak aynı özelliklere sahip kabul edilmiştir. Anka'nın Kafdağı'nda yaşaması, yükseklerden uçması ve kolay avlanamayışı gibi özellikleri sebebiyle ulaşılması çok zor durumları ifade etmek için de kullanılmıştır. Sevgili, adı herkesçe çok iyi bilindiği halde kendisini görenin olmaması veya gözle görülemeyişi sebebiyle Anka'ya benzetilmiştir. Onun âşığa iltifat etmesi ve yakınlık göstermesi ise âşığın başına devlet kuşu konması olarak kabul edilmiştir. Anka'nın en yaygın özelliği, kimseye muhtaç olmadan kendi başına yaşadığı için kanaati temsil etmesidir. Bundan kinaye olarak kanaat sahiplerine 'ankâmeşrep', 'ankâ-tabiat' denir. Kafdağı gibi efsanevi bir yerde yaşadığı için bu kelimeyle birlikte çeşitli şekillerde kullanılır (TDVİA, 1991: C 3, 201). Kafdağı, insansız bir bölge olduğundan alçakgönüllü, çevresinden el etek çekmiş kimselerle Anka arasında ilgi kurulur (TDVİA, 1991: C 3, 201).

Dünyayı çevrelediğine inanılan Kafdağı ile birlikte tenasüplere konu olan Anka Şehnâme'ye göre Zâl'in oğlu Rüstem'i beslemiş olduğundan bazen Rüstem ile birlikte de anılır. Bazen de sevgili, adının bilinip kendisinin asla görünmemesi nedeniyle Anka'ya teşbih olunur. Âşık, sevgilisinden Anka olarak söz ederken, ondan bir yakınlık ve yardım ummaktadır. Aynı sıfatı kendisine yakıştırmışsa kanaat ve alçak gönüllülüğünü, övünerek söylemektedir. Anka, avlanamayışı ve ele geçmeyişi nedeniyle de ulaşılması zor durumlar için söz konusu edilir (Pala, 2003: 34).

İsmi var cismi yok olduğu için bu sıfatla anılmak istenen şeyler için de kullanılmıştır. Yine bu özelliği sebebiyle kimseden bir şey beklemeden, darda kalan herkese yardım eden bir varlık hüviyeti kazanmıştır (TDVİA, 1991: C 3, 201).

Bu mitolojik kuş genelde insanlarca görülmemiş olsa da eşsiz güzelliği olan bir yaratık sayılır ve şairlerimiz sevgiliyi yüceltirken benzetme yolu ile Anka'yı da kullanırlar (Akalın, 1993: 132).

Anka Türk divan şiirinde erişilemeyecek yükseklikte süzülüp uçması (Akalın, 1993: 131), hiç yere konmaması (Özkırımlı, 1983: C 1, 112), çoğunlukla insanların gözlerine görünmemesi (Hançerlioğlu, 1984: 759), Kafdağı'nda yaşaması, bütün kuşlardan büyük olması, kanadının gölgesinin devlet bağışlaması, ele geçirilemeyişi ve renkli tüyleri gibi özellikleriyle çeşitli teşbih ve mecazlara konu olur (Pala, 2003: 34). Firdevsî'nin Şehnâme'sinde Zâl'i yetiştiren ve besleyip terbiye ettiği oğlu Rüstem'in yaralarını iyileştiren, ona yardım eden kuş olarak tanıtıldığından edebî metinlerde Zâl-Anka-Rüstem münasebetiyle ele alınır (TDVİA, 1991: C 3, 201). İran edebiyatında bu kuşun adı bundan başka şairane teşbihlerde de sık sık geçmektedir (MEBİA, 1966: C 10, 654).

Ayrıca şairler övünmek istedikleri vakit kendilerini, sanattaki üstün ve ulaşılması güç kudretlerini şiir ve hikmetin Kafdağı gibi erişilmesi imkânsız zirvelerinde yaşayan Anka'ya, velinimetlerini ise Zâl'e benzetirler (TDVİA, 1991: C 3, 201).

'Şâh-ı murgân' denilen bu destani Simurg aslında sadece şairane bir tasavvurdan ibarettir. Zâl'in ve oğlunun hikâyelerinde görülen Simurg'a muhtemelen bir nevi iyi melek nazarı ile bakılabilir (MEBİA, 1966: C 10, 654).

Efsanelerde koruyucu melek kişiliği gösteren, iyi kalpli bu iyi Simurg'un aksine olarak canavar tabiatlı ikinci bir Anka daha yer almaktadır. Bu kötü karakterli kuş (TDVİA, 1991: C 3, 199), Şehnâme'ye göre, insanların sakin oldukları bir yer olan Elburz dağının üzerinde yaşar; yuvasının direkleri abanoz ve sandal ağacındandır. Bu yuvanın malzemesine öd ağacı da dâhildir. Bu yuvaya bir defa kâh (köşk) bile denilmiş idi; bu kuşun dehşetine (haybat-i murg), yuvanın heybeti (havl-i kunâm) uygun

düşmektedir. Simurg yaklaştığı vakit hava kararır; kuş, yağmuru mercan olan bir bulut gibidir (MEBİA, 1966: C 10, 654).

Uçtuğu zaman uçan bir dağa veya siyah bir buluta benzer. Pençesi ile timsahları, parsları, hatta fili kaldırabilir. Her biri kendisi kadar büyük olan iki yavrusu vardır. Bunlar uçtukları vakit, çok büyük bir gölge meydana getirirler. İsfendiyâr onu, her tarafına keskin silahlar konulmuş bir çeşit araba (gardûn) kullanarak hile ile öldürdü. Bu öldürülen canavarın vücudu bütün bir ovayı kaplıyordu (MEBİA, 1966: C 10, 653).

Bu kuş divan edebiyatı yanında, halk öykü ve masallarında da sıkça kullanılan ögelerdendir (DTDEA, 1977: C 1, 139). Yaygın bir inanışa göre ve klasik bir masal motifi olarak, Anka'nın Kafdağı'nda yaşadığı kabul edilir (Özkırımlı, 1983: C 1, 112).

Tasavvufi muhtevalı tekke edebiyatında, çeşitli mazmunlar hâlinde geniş olarak yer verilen Anka'ya, halk hikâye ve masallarında Zümrüdüanka adıyla rastlanır. Anka masal kahramanlarına yardım eden (TDVİA, 1991: C 3, 201), uçağın bulunmadığı çağlarda onları gitmek istedikleri uzak diyarlara geniş (Hançerlioğlu, 1984: 758) kanatları üzerinde süratle ulaştıran bir kuştur. Keloğlan'ın da yardımcısıdır (TDVİA, 1991: C 3, 201).

Ön Asya mitolojisinde iki efsane kuşu vardır. Bunlardan biri Arapların Anka, Türklerin Zümrüdüanka İranlıların Simurg ya da Sireng diye adlandırdıkları kuştur. Öteki ise Hüma ya da Hümay kuşudur (BL, 1986: C 2, 630). Kur'an'da Eshabu'r-ress diye geçen, 'kuyulular' anlamına gelen efsanevi toplumun yaşadığı yerde de Anka benzeri kuşların varlığına dair bir rivayet vardır. Yine Kur'an'da, Fil suresinde adı geçen ve gökten, taş yağdırdıkları anlatılan Ebabil kuşları da Anka efsanesi ile ilişkili görülür. Kimilerine göre bu suredeki kuşlar da Anka idi (BL, 1986: C 2, 631).

Kur'an-ı Kerim'de ve sahih hadis kaynaklarında Anka kelimesine rastlanmaz. Ancak tefsirlerde Furkân suresinin 38 ve Kâf suresinin 12. ayetlerinde sözü edilen 'Ashâbü'r-res' dolayısıyla Anka efsanesi ile ilgili bazı rivayetlere kesin olduğu kabul edilmeksizin yer verilmiştir. Mesela Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında ilgili ayetler dolayısıyla, Yemen'de Hanzele b. Safvân'ın kavmi olan Ashâbü'r-res'e Anka adlı vahşi bir kuşun musallat olduğu belirtilir. Zemahşerî'nin zayıf rivayet olarak naklettiği bilgilere göre boynunun uzun olması dolayısıyla Anka adı verilmiş olan bu kuş bütün kuşların en büyüğü idi. Feth adı verilen bir dağda konaklar, av bulamadığı zaman küçük çocukları kapıp götürürdü. Nihayet Hanzele'nin bedduası ile Anka yıldırım çarpmasından ölmüştü (el-Keşşâf 111, 92) (TDVİA, 1991: C 3, 201).

Tasavvufta Anka değişik manalarda kullanılmış, efsanevi özelliklerinden istifade edilerek bazı tasavvufi görüşler temsilî olarak onunla anlatılmıştır. İlk sûfîlerde rastlanmayan bu adı Rüzbihân-ı Baklî gibi şair ve âşık mutasavvıflar teşbih ve temsil unsuru olarak kullanmışlardır. Fakat bu kavramın tasavvufa iyice yerleşmesini, Mantıku't-tayr isimli eserinde bu kuşu geniş olarak ele alan ve işleyen Attâr sağlamıştır. Ona göre Anka birlik-çokluk (vahdet-kesret) gibi iki zıt kavramı ifade etmektedir. Simurg otuz kuş olarak ele alınınca çokluğu ifade eder, oysa varlığın birden çok olması vehmî ve hayalîdir. Anka gibi çokluğun da gerçekte adı var kendisi yoktur. Diğer taraftan Simurg kuşların tek padişahı olması dolayısıyla birliği ve gerçek varlığı yani Allah'ı ifade eder. Efsanedeki Anka hayali, tasavvufta çok değişik şekillerde işlenmiştir. İbnü'l-Arabi, Ankâ'ü mugrib fî ma'rifeti hatmi'l-evliyâ' ve şemsi'l-magrib adlı eserinde Anka imajından faydalanarak mutlak şekilde âlem-insan benzerliğini (büyük âlem-küçük âlem), insanın küçük âlem olduğunu ve Mehdî'nin âlemdeki yerini tespit etmeye çalışmıştır (TDVİA, 1991: C 3, 200-201).

Aslında İbnü'l-Arabî bazı felsefi manaları anlatmak, soyut kavramları somutlaştırmak için çeşitli kuş isimlerini sembol olarak daima kullanır. Mesela akl-ı

evvele ukâb (akbaba), külli nefse verkâ (boz güvercin), külli cisme gurâb (karga) adını verir. Bununla beraber efsanevi bir kuş olan Anka'nın özellikleri çeşitli tasavvufi manaların sembolü olarak İbnü'l-Arabî'den sonra da sürekli kullanılmıştır. Mesela Mevlânâ Celâleddin Anka'yı yuvası Kafdağı'nda olan bir kuş, Eflâkî çok değerli bir kuş, bir devlet kuşu olarak zikretmişlerdir (TDVİA, 1991: C 3, 201).

Simurg, tasavvufta insan-ı kâmil, kutb demektir (DTDEA, 1977: C 1, 139). Attâr'ın Mantıku't-tayr'ında ise kuşların padişahı, Hüthüt kılavuzluğunda yola çıkan kuşların yedi vadiyi geçtikten sonra ulaştıkları padişah yani Allah olarak karşımıza çıkar (Uludağ, 1991: 435). Ayrıca 'Ankâ-yı lâ-mekân' da Tanrı demektir (BL, 1986: C 2, 629).

İsmi var cismi yok bir kuş olarak tanımlanması sonucu, tasavvufta 'vücutta taayyünü olmayan, yalnız zihinde suret bulan heyula'ya teşbih yoluyla Anka denilmiştir. Bî-vücut olarak nitelenmesinin nedeni budur (Özkırımlı, 1983: C 1, 112).

Anka, ayrıca insanın kendini maddi varlıklardan arıtmada ve benliğini aşağıda gösterdiği ruhsal gücü simgeler (BL, 1986: C 2, 630).

İslamiyetten sonra özellikle tasavvufla ilgili mitsel özelliklerin sezildiği hikâyelerde karşımıza çıkan (Çoruhlu, 2002: 132) Simurg, tasavvufi edebiyatta uluhiyetin timsali olarak Attâr'ın Mantık al-tayr'ı ile çok iyi bilinmektedir (MEBİA, 1966: C 10, 654).

12. yüzyılda yaşamış olan İslam tasavvufçusu Ferîdüddîn Attâr'ın Mantık al-tayr adlı mesnevisinde konu şudur: Binlerce kuş bir gün kendilerine bir padişah seçmeye karar verirler, ama hüthüt kuşu onlara zaten Simurg adlı bir padişahları olduğunu söyler. Simurg'u bulmak üzere Hüthüt kuşunun rehberliğinde yola çıkarlarsa da ancak otuzu bu çetin yolculuğu tamamlayabilir. Simurg'u gördüklerinde anlarlar ki Simurg (Arapça anlamı otuz kuş) kendileriymiş. Mesnevi'nin anlamı açık: Tasavvuf diliyle söylersek, arayan sonunda Tanrı'yı kalbinde bulur. (Moran, 01.09.2006, www.let.leidenuniv.nl)

Yapı bakımından Mantık al-tayr bir çerçeve öyküden (Simurg'u aramak için yapılan yolculuk) ve bu öykünün içine yerleştirilmiş küçük küçük öykülerden oluşur. Yolda zorluklarla karşılaştıkça kuşlardan şikâyetler, itirazlar gelir ve Hüthüt onlara birtakım öyküler anlatır ve öykülerin yorumunu yaparak onlara tasavvuf yolunda mürşitlik görevini yerine getirir. (Moran, 01.09.2006, www.let.leidenuniv.nl)

Zümrüdüanka kuşununun Firdevsî'nin Şehnâme'sinde ve Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde de ilginç öyküleri vardır (Hançerlioğlu, 1984: 759). Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde de Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ında olduğu gibi, Simurg'a ilahî görevler verilir (BL, 1986: C 2, 631).

Anka ayrıca 1001 Gece Masalları'nda ve Arap atasözlerinde de geçer (Akalın, 1993: 134).

Anka hakkında bir çok kitapta ez-cümle (özellikle) Teberî Tarihinde sahifeler dolusu efsaneler vardır. Şehnâme'nin Zâl, Rüstem, İsfendiyar efsanelerinde keza fazla malumat almak isteyenler bu kitaplarla emsallerine müracaat edebilirler (Kam, 1998: 89).

Da'vî-i aşk eylemek Mecnûna ben şeydâ ile
Bir mekes da'vâ-yi pervâz etmedir ankâ ile HD 257/G 485, 1

"Mecnun için ben divaneyle aşk davasına girmek bir sineğin Anka ile uçma davasına girmesi (gibidir)" diyen şair Mecnunla kendisini, Anka ile sineği kıyaslıyor.

Hayâlî aşk sahasında kendisinin Mecnun'dan daha ilerde olduğunu ifade etmek için Anka'nın yanında sinek ne ise benim yanımda da Mecnun öyledir diyor. Çünkü Anka'nın çok yüksekte uçtuğu bilindiğinden uçuş konusunda Anka'nın yanında sineğin adı bile anılmaz. Şair aynı şekilde, ben varken Mecnunun adı bile anılmaz aşk konusunda, diyor.

Gördi yokdur merdüm-i âlemde âsâr-ı vefâ
Girdi ism-i bî-müsemmâ şekline Ankâ gibi NAD 1097/G 850, 3

"Bu âlemdeki insanlarda vefadan eser kalmadığını görünce (vefa da) Anka gibi isimlendirdiği şey mevcut olmayan bir isim oldu."

Bu dünyadaki insanların vefasızlığını dile getirirken Anka'nın adının var kendinin yok olmasından faydalanan Nâbî, vefa özelliğinin de Anka gibi olduğunu, vefanın sadece adının kaldığını söylüyor.

Ey Necâti şekk eder âlem vücûdundan senin
Varlığın Ankâ gibi bir ad kalmışdır hemân NBD 332/G 407, 5

"Ey Necâtî, âlem senin vücudundan (varlığından) şüphe eder. Varlığının ancak Anka gibi adı kalmıştır."

Anka'nın da adının var ama kendisinin yok olması özelliğinden yararlanan şair Necâtî'nin yaşadığından emin olamadığından bir adın var bu dünyada diyor.

Sîmurg u kîmyâ vü vefâ gibidir adem
Yâr u harîf ü mûnis ü mahrem dedikleri ŞD 277/G 181, 3

"Yâr, en yakın dost, en samimi arkadaş dedikleri yokluk, Simurg, kimya ve vefa gibidir."

Yâri, en yakın dostu, cana yakın, çok samimi olan kişileri tarif ederken Simurg'tan yararlanan Şeyhî bu kişilerin de aynı Simurg, kimya ve vefa gibi olduklarını yani dilde var ama gerçekte olmadıklarını dile getirir.

Cife-i dünyâ değil kerkes gibi matlupumuz
Bir bölük ankâlarız Kâf-ı kanâat bekleriz FD 190/G 123, 3

"İstediğimiz akbaba gibi dünya leşi değil. Kanaat Kaf'ını bekleyen bir grup Ankalarız."

Fuzûlî'nin yukarıdaki beytinde geçen 'Kâf-ı kanaat beklemek' tabirinde görüldüğü üzere kanaat sahibi ve alçak gönüllü, herşeye ve herkese eğilmeyen, kimseye minnet etmeyen, uzlete çekilmiş kişileri ifade etmek için Anka'nın bir sembol olarak kullanıldığını görmekteyiz (TDVİA, 1991: C 3, 201).

Akbaba leş yiyen bir kuştur. Anka ise kemikle yetinir. Bu dünyayı bir leşe benzeten şair kendisinin kanaat Kaf'ında olduğunu, dünya leşine yani dünyaya ve içindekilere tenezzül etmediğini ifade ediyor.

Çeleng-i perr-i hümâ sana iftihâr mıdır
Kemend-i zülfüne ankâ dahı şikâr mıdır ŞGD 293/G 76, 1

"Hüma'nın kanadının sorgucu sana övünülecek bir şey midir? Zülfüne de ancak Anka mı av olur?"

Şeyh Galip de sevdiğine, Hüma'nın kanadının sorgucu senin için övünülecek bir şeydir ve zülfünün kemendine de ancak Anka av olabilir diyerek onu yüceltmek için bu kuşların büyüklük ve ulaşılmazlık özelliklerinden yararlanıyor.

Bâl açsa şikâr etmege şahbâz-ı hayâlim
Sayd etdiği elbetde yâ Ankâ yâ Hümadır NFD 161/K 34, 48

"Hayal şahinim avlanmak için kanadını açsa ya Hüma avlar ya Anka."

Nef'î de önce hayalini bir şahbaza benzetiyor ardından da hayalinin, hayal gücünün ancak Anka'yı Hüma'yı avlayacağını dile getiriyor. Hayal gücünün ulaşılmazlığını bu kuşlarla ifade ediyor.

Efendim daima sana ikbâl ü câhın pây-dâr olsun
Değil ukâb u âhû sâna ankâlar şikâr olsun ND 118/K 33, 1

"Efendim talihin, bahtın ve yerin daimî olsun. Sana değil ceylan, kartal Ankalar av olsun."

Başka bir kasidesinde yine devrin hükümdarı III. Ahmet'i öven Nedim, padişahın bahtının, talihinin ve yerinin daimîliği için dua ettikten sonra ona layık olan kısmetin, değil ceylan veya kartal, ancak Ankalar olabileceğini söylüyor.

Şânına nisbet mülûkün şevketi benzer heman
Peşşenin sîmurga nisbetle ser ü sâmânına ND 81/K 17, 31

"(Senin) şanına kıyasla meliklerin büyüklüğü, sivrisinekle Simurg'un güçlerine benzer."

III. Ahmet'i öven Nedim, padişahın şanının büyüklüğünü anlatmak için sivrisinekle Simurg'un güçlerini kıyaslar. Çünkü sivrisinekle Simurg'un güçlerinin bir olamayacağı gibi diğer padişahların da III. Ahmet'in ününe, büyüklüğüne ulaşamayacaklarını ifade ederek şair III. Ahmet'i yüceltiyor.

Ne çâpük-rahş olur ol Düldül-i sîmurg-per elhak
Ki olmuş âlem-i fıtratda sehmü'l-gayb ile tev'em NFD 175/K 39, 27

"O Simurg kanatlı düldül, ne çabuk (yürüyüşlü), gösterişli attır. Doğrusu ki o, yaratılış âleminde göze görünmeyen şeyin dehşeti ile ikiz olmuş(tur)."

Nef'î Vezir Hüseyin Paşa'nın atını düldüle benzetiyor ve atın da Simurg kanatlı olduğunu söylüyor. At o kadar hızlı ki geçip gidiyor fakat neredeyse görülmüyor. Şair Simurg kanatlı at benzetmesiyle hem düldülü hem vezirin atını övüyor. Hem çok hızlı hem dehşetli bir at diyerek şair vezirin atını yüceltiyor.

Anka ayrıca Zâtî divanında belâgat Kâfının Ankâsı şeklinde karşımıza çıkar.

APD: anka-yi himmet (K 41/14), sîmurg-ı çarh (K 19/13).

BD: Ankâ (G 315/1), (G 381/6), ankâ-yı Kâf-ı kadr (K 1/25), sîmurg (G 320/4), sîmurg-i zerrîn-bâl ü per (G 78/3).

FD: ankâ (G 156/5), (K 21/10), (K 42/41), ankalar (G 123/3), Simurg-nisbet (K 31/ 2).

HD: ankâ (G 10/5), (G 16/1), (G 3/4), (G 386/4), (G 485/1), (G 529/3), (G 555/4), (G 586/5), (G 606/1), ankâlar (G 365/5), (G 486/5), (G 592/5), (G 592/5), (G 593/5), (G 640/7), ankâ-yi âli-himmet (G 439/4), ankâ-yi âli-şan (G 312/2), anka-yi aşk (G 641/4), ankâ-yi Kaf (G 23/3), dâne-i ankâ (G 534/4), sîmurg (G 246/3), (G 363/4), (G 480/6), (G 556/2), (G 7/5), sîmurg-ı Kâf (G 38/4).

KBD: ankâ (G 711/7), (G 1177/2), (G 1232/6).

NAD: Ankâ (G 367/19), (G 850/3), (K 16/82), (K 18/9), (K 5/18), (T 103/3), (T 127/31), (T 127/60), (T 30/6), (T 82/53), ankâ vü sîmyâ (G 286/1), ankâ-yı âlî-şân (G 540/6), ankâ-yı cihân (M 2/40), Ankâ-yı tevekkül (G 30/3), bâl ü per-i Ankâ (T 121/1), bâl-i Ankâ (M 3/23), beyza-i mürg-i Ankâ (K 19/4), câygeh-i ankâ (Mua 65), hem-per-i ankâ (K 1/68), misâl-i Ankâ (T 92/9), sâye-i bâl ü per-i Ankâ (G 26/5), şeh-per-i Ankâ (Kıta 10/2), (T 5/2).

NBD: ankâ (G 407/5), simurg-ı kadr (K 8/23).

ND: ankâ (K 14/11), (K 14/40), (T 43/22), ankâlar (K 33/1), ankâ-meniş (Ter 9/III,3), ankâ-veş (K 25/3), ankâ-yı felek-pervâz (T 17/2), beçce-i sîmurg (K 9/27), beçce-i sîmurg-ı celâl ü câh (K 38/4), sîmurg (K 17/31), (M 10/57), (T 37/16), sîmurg-âsâ (K 27/2), sîmurg-ı ejder-efken (K 3/22), sîmurg-ı kâf (K 3/21), sîmurg-ı zerrin-pençe-i kâf-ı mehâbet (K 37/3), şeh-per-i ankâ (T 34/28).

NFD: Ankâ (K 18/12), (K 18/14), (K 18/6), (K 34/48), (K 39/31), (K 45/39), Ankâ-per (K 40/29), Ankâ-yı zamâne (K 42/5), bâl-i Ankâ (K 19/10), (K 48/10), Düldül-i sîmurg-per (K 39/27), ejderhâ-yı Ankâ-per (K 12/28), pervâz-ı Ankâ (K 26/30), resm-i ejder ü Ankâ (K 7/21), sîmurg (Kıta 9/4), zîr-i ankâ-yı şükûh (K 36/23).

NLD: ankâ (Ter 5/III,3), âşiyâne-i ankâ (G 110/4), zîr-i ankâ-ı şükûh (K 12/38).

NŞD: ankâ (G 78/2), (K 18/14), bâl-i ankâ (K 15/21), ejder-i anka-per-i âlem (K 20/20), per-i ankâ (K 22/23), dâver-i sîmurg-sîmâ (K 18/6), simurg-ı hıred (G 33/2), sîmurg-ı şu’ûr (K 16/19).

ŞD: ankâlar (G 118/5), ankâ-yı havâ (G 66/6), sîmurg (Mus 3/VI,3), sîmurg u kimyâ (G 181/3), sîmurg-ı himmet (G 75/7).

ŞGD: ankâ (G 110/2), (G 201/1), (G 209/6), (G 76/1), ankâ [5], (Müs 4/8), Ankâlar (G 178/13), ankâ-yı beyt-i na't (K 1/44), ankâ-yı cihân-gîr (G 80/6), Ankâ-yı Çîn (T 27/4), ankâ-yı Kâf-ı lâ-mekân (G 71/4), ankâ-yı ma'nâ (G 3/7), (G 5/2), ankâ-yı sehâ (G 211/1), ankâ-yı vahşet (G 1/5), bâl-i ankâ (M 2/4), cây-ı zuhur-ı mürg-i ankâ (T 9/8), bâl-i sîmurg-ı letafet (K 30/12), bâl-i sîmurg-ı ma'ârif (K 22/11), haber-i ankâ (Tah 5/I), libâs-ı sîmurg (K 29/7), lukme-i ankâ (Tec 9/VI,1), ma'nî-i ankâ (G 199/4), mürg-i ankâ (G 239/7), mürg-i ankâ-yı Kâf-ı dîger (G 231/2), sîmurg (G 60/16), (K 16/34), sîmurg-ı Kâf-ı ma'rifet (Kıta 1/2), sîmurg-ı ma'nâ (T 36/20).

ŞYD: ankâ-yı hâyâl (G 92/5), ankâ-yı kâf-ı himmet (G 49/5).

ZD I.C: beyza-i ankâ-yi derd (G 117/1).

ZD II.C: ankâ (G 714/7), (G 940/3), ankâ-yı kâf-ı ışk (G 548/8), murg-ı Ankâ (G 865/4), Sîmurg (G 706/1), (G 726/2).

ZD III.C: ankâ (G 1005/7), Ankâlar (G 1179/2), murg-i ankâ (G 1436/4).

2.2. Hümâ/Hümay

Devlet kuşu anlamındaki Farsça Hüma kelimesi efsanevi Hüma kuşu anlamının yanında 'saadet, kutluluk' anlamlarına da gelmektedir (Devellioğlu, 1999: 390).

Arapça'sı bulah olan Hüma, tayru'd-devle (Onay, 1992: 212), devlet kuşu, talih kuşu, cennet kuşu olarak da anılır (Pala, 2003: 228).

Doğu mitolojilerinde ve divan şiirinde üstün özellikleriyle yer alan bu efsanevi kuş bazı Türk lehçelerinde kumay, Anadolu Türkçesi'nde Hüma/Huma şeklinde söylenen Farsça Hüma/Hümay adındaki mitolojik kuştur. Eski Türk inancındaki dişi tanrı Umay'la benzerlikleri üzerinde de durulan Hüma'nın yaşadığı mekân aklın alamayacağı, gözün göremeyeceği kadar yükseklerde ve sınırsız bir genişlikte tasavvur edilmiştir. Ulaşamayacağı bir yer bulunmadığına inanılan Hüma bu özellikleriyle Türk ve İran mitolojilerinde kuşların en asili sayılmış ve ayrıca devlet kuşu olarak kabul edilmiştir. Hüma'nın bu özellikleri başta Roma olmak üzere değişik kültürlerdeki güç ve kuvvet sembolü olan avcı kuşlarla benzerlik göstermektedir (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Hüma'ya İslam disiplini içindeki Arap ve Türk ülkelerinde inanılmaktadır (Hançerlioğlu, 1984: 171). Peygamberin hadislerinde ve İslami edebiyatta da geçen Hümay veya Türkçe Hüma kuşu, bir 'cennet kuşu'dur (Altınkaynak, 2006, www.hbektas.gazi.edu.tr).

İslamiyet'te ve Ön Asya masallarında Zümrüd-ü Anka ile Hüma kuşu birbirine karıştırılmıştır. Kaf veya Elburz dağlarında değil de; cennette oturan bu kuş, zaman zaman uçarak, yedi kat göğün üzerindeki felekler ve burçlar arasında dolaşan ve hatta Tanrı'ya kadar gidip gelen bir kuştu (Altınkaynak, 2006, www.hbektas.gazi.edu.tr).

Devlet kuşu vasfındaki devlet kavramı hümayun kelimesinin 'Hüma'dan gelmesi sebebiyle, hem iktidar hem de saadet ve ikbal anlamlarını içermektedir (TDVİA, 1998: C 18, 478). Hümayun, Osmanlı padişahları hakkında tazim makamında kullanılır bir tabirdir. Bu kelime 'Hümâ' ile '-yûn' edatından terekküp

[5] 432. sayfadaki Mersiye'nin V. bendinin 1. beyti.

etmektedir. Hüma bir kuş ismidir. Hurafeye göre bu kuş kimin başına konarsa, o kişi şeref ve ikbale nail olur (Pakalın, 1946: C 1, 866).

Kaynaklarda şekli, özellikleri ve yaşadığı yer konusunda değişik bilgiler verilen Hüma bazılarına göre Hint okyanusundaki adalarda yaşayan güvercin büyüklüğünde, yeşil kanatlı (TDVİA, 1998: C 18, 478), sarı gagalı (BL, 1986: C 9, 5443); bazılarına göre de Çin, Hıtâ, Deştikıpçak veya Hindistan'da yaşayan serçeden büyük, boz saksağanı andıran bir kuştur (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Kafdağı'nda yaşadığı da söylenen Hüma'nın (Akalın, 1993: 130) bir efsaneye göre, çok büyük ve yırtıcı bir kuş (BL, 1986: C 9, 5443) olduğu söylenir. Başka bir kaynakta Hüma'nın kuzgun büyüklüğünde, kanat uçlarının kara, başının yeşil olduğu söylenir (Batur, 01.12.2004, www.halksahnesi.org). Bir başka yerde onun kanadı zümrüt yeşili ve beyazlı bir kuş olduğunu görürüz (Özkırımlı, 1983: C 3, 656). Bu kuşun doğan cüssesinde ve bir miktar tûlânî, açık mavi renkli, kuyruğu münakkaş cigâlî (Onay, 1992: 212) ve ayaksız bir kuş olduğu da söylenir (Özkırımlı, 1983: C 3, 656).

Hüma kemikle beslenen, üzerinden geçtiği insanlara mutluluk ve zenginlik getireceğine inanılan mitolojik bir kuştur (BL, 1986: C 9, 5443). Bu kuş yere inmez çok yükseklerde uçar, havada yumurtlarmış. Yavrusu da yumurtadan çıkar çıkmaz uçarmış. Bu sebeple Hüma'nın ayakları olmadığına inanılır (DTDEA, 1981: C 4, 283).

Hüma zararsız hayvanları incitmez, yalnız yırtıcı kuşları avlar, kemiklerini yermiş. Rivayete göre Hüma'nın dirisi ele geçmez, belki sahrâ-yı Hıtâ dâhilinde ve deşt-i Kıpçak'ta ve Hindistan etrafında ölüsü bulunurmuş (Onay, 1992: 212).

Hüma'yı bile bile öldüren bir kimsenin kırk gün içinde öleceğine inanılır (Batur, 01.12.2004, www.halksahnesi.org).

Bazı Türk kabileleri içinde, çocukları koruyan bir meleğe ve canalan Azrail'e de Hüma adı verilmiştir (Akalın, 1993: 136).

Bazı ortak özellikleri dolayısıyla Hüma Simurg, Anka, Garuda, Kaknus ve 'Phoenix' gibi diğer efsanevi kuşlarla karıştırılmıştır. Hüma'yı diğerlerinden ayıran en önemli özellik ise cennet ve devlet kuşu olmasıdır. Onun yedi kat göğün üzerinde, felekler ve burçlar arasında dolaşıp Allah'a ulaştığına inanılır (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Şarklılar rüyalardan başka bir gün nail-i hükûmet olacak şahsın başı üzerinde akbabanın uçuşunu fal-i hayr sayarlar. İranlılara göre, Türklerin Hüma tesmiye ettikleri, büyük akbaba avcı kuşların en necibidir. Çünkü bizim ancak intikal eden rivayetlerle bildiğimiz Şarkiyyun Tarih-i Tabiisine göre Hüma, hiçbir canlı kuşla tegaddi etmeyip diğerlerinin öldürdüğü kuşların kanlı parçalarıyla hayatını idame ettiği gibi bir muhatara zuhurunda kanatlarıyla örttüğü yavrularına gayet müşfikane bir valide muhabbeti gösterir (Pakalın, 1946: C 1, 866).

Daima gökyüzünde yaşayan Hüma yere bazen 40 arşın yaklaşır ve o zaman gölgesi kimin üzerine düşerse yahut kimin başına konar veya kimin üzerini kirletirse o kişi ya hükümdar ya da çok zengin olur (TDVİA, 1998: C 18, 478). Bu yüzden ona devlet kuşu da denir. 'Hümayun' ve 'devlet kuşu' deyimlerinin bu inanıştan kaynaklandığı öne sürülür (BL, 1986: C 9, 5443).

Halk inançlarına göre, eskiden bir hükümdar ölünce halk bir meydana toplanır ve Hüma uçurulur (Pala, 2003: 228). Bu kuş kimin kafasına konarsa o hükümdar seçilirmiş (Hançerlioğlu, 1984: 171). Bazı varyantlarda bu konma kirletme şeklinde geçer (DTDEA, 1981: C 4, 285).

Ayrıca Hüma mesut ve müteyemmin (uğurlu sayan) bir kuş olduğundan (Onay, 1992: 212) Şarklıların zannına göre başı üzerine Hüma'nın kanatları saye-endaz

olan hükümdar büyük ve kuvvetli olacağı gibi şecaatle muhafaza edeceği zir-i destanının (tebeasının) mes'udiyetini de istihsal eder (Pakalın, 1946: C 1, 866).

Altay mitolojisinde Tanrıça Umay, kuş olup uçarken gölgesi kime düşerse o padişah olurmuş (Akalın, 1993: 131). Edebiyat ve inanç dünyamızdaki Hüma'nın kanadının gölgesine dair olan inanış da buradan kaynaklanıyor olmalıdır.

Türk ve tasavvuf edebiyatında Hüma kuşu erişilemeyecek yüksekliklerin (Altınkaynak, 2006, www.hbektas.gazi.edu.tr), aynı zamanda güzelliğin de sembolüdür (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Hüma vuslatı mümkün olmayan sevgili gibi erişilmesi imkânsız şeyleri ifade eder. Sevgilinin iltifatı âşığın başına devlet kuşu konması demektir. Sevgilinin alnını kapatan saçlar ve saç örgüleri Hüma'nın kanatlarına, saçının gölgesi de mutluluk getirdiğinden Hüma'nın gölgesine benzetilir (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Hüma, divan şiirinde mazmun olarak kullanıldığı zaman talih, ikbal, saltanat ve ulaşılması güç mutluluk (TDVİA, 1998: C 18, 478), erişilmesi zor mevkiler ve bilgiler anlamlarına gelir (DTDEA, 1981: C 4, 285). Edebiyatımızda refah, kudret ve mutluluğa giden bir baht açıklığının sembolü olarak anılır (Pala, 2003: 228).

Divan şiirinde kasidelerde övülen devlet büyükleriyle Hüma arasında ilişki kurulur. Kasidelerde övülen devlet adamının en güç işi gerçekleştirerek Hüma kuşunu avlamayı başardığından söz edilir (BL, 1986: C 9, 5442).

Klasik Türk ve İran edebiyatlarında Hüma ile ilgili pek çok tabir vardır. Mesela 'hümâ-yı lâ-mekân' mekânı olmayan Hüma; Allah, 'hümâ-yı beyzâ-yı dîn' dinin beyaz Hüması; Hz. Muhammed (BL, 1986: C 9, 5442) demektir. 'Hüma-sâye' (iyilikleri yeryüzüne yayılmış), 'hümâ-pâye' (yüksek dereceli), 'hümâ-yı ikbâl' (yüksek talih, devlet kuşu), hümâ-pervâz' (yüksekten konuşan) gibi ifadeler içinde benzetilen olarak kullanılan Hüma ile ilgili tabirlerde talih ve baht açıklığı özellikleri göze çarpar (Pala, 2003: 228). 'Hümâ-yı evc-i izzet, hümâ-şeref, hümâ-tal'at, hümâ-yı nur-bâl' gibi sözler de onun yüksekten uçması ve gölgesiyle ilgili inanışları yansıtır (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Hüma basta âşık edebiyatında olmak üzere halk türkü ve hikâyelerinde, masallarda ve efsanelerde divan edebiyatındaki özellikleri ve erişilemeyecek yüksekliklerin sembolü olarak (Altınkaynak, 2006, www.hbektas.gazi.edu.tr) söz konusu edildiği kadar güzellik sembolü olarak da kullanılmıştır. Saz şairleri Hüma kuşunu andıkları zaman bütün özellikleriyle sevgiliyi kastederler. Bu arada kendini Hüma'ya benzeten şairler de çıkmıştır. Erzurum yöresinin 'Hüma kuşu yükseklerden seslenir' mayası da halk musikisinin tanınmış ezgilerinden biridir (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Hüma müstakil eserlere de konu teşkil etmiştir. Mesela İran şairi Hâcû-yi Kirmânî'nin, Türk divan şairlerinden Cemâlî'nin ve Kara Fazlî'nin 'Hümâ vü Hümâyûn', Na'tî Mustafa ve Sâbit'in 'Edhem ü Hümâ' adını taşıyan mesnevileri bunlardandır. Bu hikâyelerde Hüma, adını bu kuştan alan kadın kahramandır. Öte yandan Ferîdüddin Attâr'ın 'Mantıku't-tayr'ında Simurg'u aramaya çıkan kuşlar arasında Hüma da vardır (TDVİA, 1998: C 18, 478). İranlı Sâdî 'Gülistân'ında Hüma'nın tüm kuşlardan üstün olduğunu yazar (BL, 1986: C 9, 5443).

Türklerdeki Hüma kuşu, peygamberin hadislerinde cennet kuşu olarak bildirilen kuştur. Bu kuş cennette oturur, zaman zaman yedi kat göğe çıkıp Tanrı'ya gidip gelirmiş (Çığ, 02.12.2004, www.akmb.gov.tr).

Bundan başka, Müslümanlıkta Tanrı'nın mekânsız olduğunu göstermek için, Hüma kuşu örnek verilir (Ersoylu, 1981: 114).

Tasavvufta ise Hüma daha ziyade dervişin muhtaç olduğu himmeti temsil eder

(TDVİA, 1998: C 18, 478).

Hüma resim, minyatür, dokumacılık, nakkaşlık gibi geleneksel Türk el sanatlarında çok önemli bir motif oluşturmuştur (TDVİA, 1998: C 18, 478).

Âşık-ı sâdık isen bakma bu dünyâ yüzüne
Ki hümâ-himmet olan konmaya murdâr olana NBD 354/G 459, 4

"Sadık âşıksan bu dünya yüzüne bakma ki Hüma gayretli olan murdar olana konmaz."

Hüma sadece kemikle beslenir, murdar olana konmaz. Bu beyitte dünya, murdar olarak nitelendiriliyor. Şair burada eğer sen de sadık bir Hak âşığıysan murdar olan dünyaya tenezzül etme diyerek nasihatte bulunuyor.

Hâne-i ağyâr u uşşâka tenezzül eylemez
Bir Hümâdır ol peri ammâ Hümâ-yı lâ-mekân NFD 226/K 52, 49

"O peri, gayrıların ve âşıkların evlerine tenezzül etmez. O, yeri olmayan bir Hüma'dır."

Hüma'nın bir yeri, yurdu yoktur. Sevgili de ağyarın da âşıkların da evlerine gitmez, tenezzül etmez. Çünkü o mekânsız bir Hüma'dır, ihtiyacı yoktur birilerinin evine.

Gören şehr-i kanâ'at çâr-sûsın nakl iderler kim
Hümâya kimse bakmaz mâkiyânâsâ kafeslerle NAD 1015/G 741, 3

"Kanaat şehrinin çarşısını gören anlatır ki tavuk gibi kafeslerle Hüma'ya kimse bakmaz."

Kanaat şehrinin çarşısında tavuk gibi kafeslerle Hüma olsa onlara kimse bakmaz. Çünkü kanaat sahibidirler. Hüma erişilmezdir, çok değerlidir fakat kanaat öyle bir hazinedir ki kafeslerde bir sürü Hüma olsa bile kimseyi baktırmaz, değil kapışmaya, almaya bakmaya bile ihtiyaç duymazlar.

Hamâm-ı akl eremez şâhbâz-ı fikretine
Hüma kuşuyla beraber hiç ola mı usfûr HD 28/K 1, 25

"Akıl güvercini düşünce şahbazına erişemez. Hüma kuşuyla serçe bir olur mu?"

Şair düşüncenin akıldan üstün olduğunu Hüma ile serçeyi karşılaştırarak ifade etmektedir. Düşünceyi, şahin ve Hüma olarak vasıflandıran şair aklı güvercin ve serçe olarak nitelendirmektedir. Hüma ve şahin tabi olarak güvercin ve serçeden üstündür. Şair bu karşılaştırma ile düşünceyi akıldan üstün tutmaktadır.

Bir dâma tutulmaz dilimiz turradan özge
Zîrâ kafes-i aşkdan âzâde Hümâyız NFD 308/G 55, 5

"Gönlümüz perçemden başka bir tuzağa düşmez. Zira aşk kafesinde özgür Hüma'yız."

Gönül kuşunu ancak sevgilinin saçları, zülfü veya perçemi avlayabilir. Bizler aşk kafesine düşmeyen Hümalarız. Âşık kendini Hüma'ya benzeterek tuzağa düşmeyeceğini belirtiyor.

Üstühân ile Hümâ gibi yüri hursend ol
Ne virürler bu şikem-hârelige fîl gibi   NAD 1096/G 848, 6

"Kemik ile Hüma gibi yürü, tok gözlü ol. Fil gibi yiyiciliğe ne verirler?"

Bu dünyada tokgözlü olmak gerektiğini öğütleyen bu beyitinde şair, kanaat sahibi ve tok gözlü olmaya örnek olarak kemikle beslenen Hüma'yı gösteriyor. Fil gibi çok yemenin; mideyi, yemeyi sevmenin sonunda ne kazanılır ki diye soruyor.

Dil kapsa n'ola dâ'im şehbâz gibi zülfün
Şâhîni şikâr eyler bir turfa Hümâdır bu   NFD 329/G 100,1/ 5

"Zülfün şahbaz gibi daima gönül kapsa ne olur? Bu (zülfün), şahin avlayan görülmemiş bir Hüma'dır."

Zülfün devamlı şahin gibi gönül kuşlarını avlıyor. Zülfün, şahini de avlayan öyle bir Hüma ki, gönül kuşunu da avlasa acayip değil. Sevgilinin zülfü gönül kuşunu, şahini avlayan bir Hüma'ya benzetiliyor.

Elif ki encümen-i harfde ser-âmeddür
Per-i Hümâ-yı sa'âdet serindeki meddür   NAD 161/K 28, 1

"Elif harfler topluluğunda baş çeker. O mutluluk Hüması'nın kanadı başındaki uzatmadır."

Elif Arap alfabesinin ilk harfidir. Elifin ve diğer harflerin üzerine konulan med adlı bir uzatma işareti vardır. Saadet Hümasının kanadı elifin üstündeki bu med gibidir. Hüma'nın kanadı da med işareti gibi kavislidir.
Şair saadet Hüma'sının kanadından bahsederken Hüma kuşunun kanadının mutluluk getirme özelliğini vurgulamaktadır.

Hümayı şiirlerde devlet hümâsı, hümâ kuşu, ismet sipihrinin yere konmaz hümâsı, sâye-i zülfün hümâsı gibi tamlamalarda da görmekteyiz.

APD: hümâ (G 195/5), (G 276/2), (G 341/3), (G 95/2), (K 29/I,10), (K 41/14), hümây-ı şeref (K 21/17), hümâ-yi çetr-i hümâyûn (K 22/15), hümâ-yi kuds (G 140/3), hümâ-yi zülf-i yâr (G 49/1), per-i hümâ (T 5/4), şeh-per-i hümâ (K 42/2), zıll-i hümâ (G 47/6).

BD: ham-ı zülf-i hümâ-pervâz (G 364/1), hümâ (Mus 1/III,6), (G 126/2), (G 129/3), (G 274/5), (G 370/1), (G 438/3), (G 80/5), (K 4/15), hümâlar (G 388/5), (G 388/5), hümâ-pervâz (G 151/4), hümâ-sâye (K 18/28), hümâ-yı devlet (G 326/4), hümâ-yı evc-i istignâ (G 459/2), hümâ-yı evc-i sa'âdet (G 99/7), hümây-ı evc-i saâdet-mesîr (Mus 1/VII,7), perr-i hümâ-yı saltanat (Mus 3/II,4), sâye-i perr-i hümâ (G 421/1), (G 218/1), zıll-ı hümâ (G 216/8).

FD: hümâ-tab' (K 31/3), hümâ-yi evc-i hüner (K 23/9), hümâ-yi himmet (G 210/7), (K 31/5), hümây-veş (K 1/12), zıll-i hümâ (K 1/12).

HD: bâz-ı hümâ (G 386/4), bâz-ı hümâ-sayd (G 386/4), hümâ (G 131/5), (G 171/1), (G 514/6), (G 541/1), (G 603/3), (K 1/25), hümâ [6], , hümây-i evc-i izzet (K 21/5), hümâ-talât (G 344/2), hümâ-sâye (G 534/4), (K 2/10)hümâ-sâye Şehriyâr (G 131/1), hümâ-şeref (K 10/2), hümât-tal'at (G 357/5), hümâ-yi evc-i izzet (G 51/5), (Mu, II/2).

NAD: âh-ı Hüma-yı kanâ'at (G 98/7), bâl-i hümâ (G 638/2), (G 798/1), (K 8/29), (T 127/30), bî-çare Hüma-yı hüner (G 359/5), cenâh-ı Hüma (T 82/43), hümâ (G 107/2), (G 148/6), (G 741/3), (G 848/6), (G 862/2), (K 11/36), (K 18/8), (K 7/45), (M 2/25), (M 2/26), hümâlar (G 254/4), (G 834/2), (K 7/19), hümâ-yı âşiyân-zâd-ı sa'âdet (T 76/11), hümâ-yı bî-pervâ (R 217), hümâ-yı bülend-âşiyân (G 421/11), hümâ-yı devlet (G 12/6), (G 223/1), (T 92/9), hümâ-yı devrân (M 2/40), hümâ-yı evc-i ferâg (G 846/6), hümâ-yı evc-i sa'âdet (G 737/8), hümâ-yı gül-per (M 2/26), hümâ-yı âşiyân-zâd-ı sa'âdet (T 76/11), mânende-i hümâ (G 346/3), (T 121/7), nâm-ı hümâyûn-ı hümâ (K 19/6), per-i Hüma (K 16/84), per-i Hüma-yı sa'âdet (K 28/1), sâye-i peri-i Hüma (T 2/5), sayd-ı hümâ-yı ma'rifet (G 746/1).

NBD: hümâ (G 1221/7), (G 201/5), (G 242/4), (G 297/5), (G 602/4), hümâ-himmet (G 459/4), (Tec, IV/5), hümâ-yi devlet (T 1/3), hümâ-yi himmet [7], hümâ-yi nusrat (K 14/26), hümâ-yi saltanat [8], hümâ-yi zafer (K 8/19), zıll-i hümâ (G 595/7).

ND: bâl-i hümâ (T 44/2), hümâ (K 11/36), hümâ-sâye (K 9/25), hümâ-veş (G 78/1), hümâ-yı baht (K 6/20), hümâ-yı evc-pervâz-ı celalet (K 37/2), hümâ-yi baht (K 6/20), hümâ-yi devlet (K 4/10), hümâ-yi medh (T 20/11), mânende-i hümâ (Ş 1/I), perr-i hümâ (K 2/3), (T 55/39), (T 8/1), zât-ı hümâ-pervâz (T 34/18), zıll-i hümâ-yi re'fet (K 4/52),

KBD: hümâ (G 1232/6), (G 166/2), (G 997/8).

NFD: bâl-i Hüma (K 40/24), bâl-i Hüma-yı saltanat (K 21/14), cihân-bân-ı Hüma-sâye (K 18/61), cihân-bân-ı Humâ-zıll ü hümâyûn-ikbâl (K 36/14), hudâvend-i hümâ-himmet (K 6/21), Hüma (G 100,1/5), (G 5/3), (G 55/5), (G 57/6), (G 91/6), (K 129/5), (K 18/6), (K 29/16), (K 34/48), (K 52/49), hümâlar (K 6/50), (Kıta 9/3), Hüma-sâye (K 41/35), Hüma-yı lâ-mekân (K 53/49), hüner-mend-i Hüma-sâye (K 58/16), perr-i Hüma (K 8/30), rahş-ı hümâyûn-ı hümâ-sâye (K 19/1), sâye-i perr-i hümâ (K 40/53), şâhîn-i Hüma (K 36/ 55), şahbâz-ı Hüma-pervâz (G 15/3), zıll-ı Hüma-yı saltanat (K 26/ 10).

NLD: bâl-i hümâ-yı himmet (K 34/15), hümâ (G 283/2), (K 14/6), hümâlık (G 263/3), hümâ-pesendî-i ikbâl (G 388/6), hümâ-sâye (K 12/17), hümâ-şikârî-i zülf (G 186/6), hümâ-veş (G 315/7), (K 23/44), hümâ-yı dil (G 240/4), hümâ-yı lâ-mekân (G 127/2), (G 68/1), (K 26/25), hümâ-yı lâ-mekân-ter (G 127/3), (K 26/24), kâm-ı hümâ (G 285/4), kasd-ı hümâ-yı dil (G 74/3), magz-ı cân-perver-i hümâ-yı dil (K 4/20), sayd-ı hümâ-yı akl (G 296/5), sâye-i hümâ (G 149/3), sâye-perverd-i hümâ-yı evcgâh-ı naz (G 157/5),

---

[6] 74. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 2. beyti.
[7] 118. sayfadaki Mersiye'nin VI. bendinin 3. beyti.
[8] 118. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 7. beyti.

şeh-perr-i hümâ (K 13/17), zıll-ı hümâ-yı devlet (G 219/8), zıll-ı şeh-perr-i hümâ-yı evc-i isti'lâ (K 36/15).

NŞD: bâl-i hümâ (K 12/16), dil-ber-i hümâ-pervâz [9], humâlar (G 72/2), humâ-yı fikr (K 1/16), humâ-yı saltanat (K 10/30), hümâ (G 69/4), (G 79/4), hümâ-fer (K 18/4), hümâ-pervâz [10], hümâ-sayd (G 33/2), hümâ-sâye (K 22/15), murg-ı hümâ-şikâr-ı zî-fer [11], şâh-ı humâ-sâye (K 10/16).

ŞD: humâ-yı arş-ı kadem (G 153/1), hümâ (G 96/5), hümâ-yı şeref (G 154/1), kût-ı hümâ (Mus 1/VI,7).

ŞGD: bâl-ı hümâ (B 9), (G 193/7), (G 81/6), (T 69/5), bâl-i hümâ-sâye-sıfat (G 2574/), bâl-i hümâ-yı evc-i istiğnâ (G 99/1), çeleng-i perr-i hümâ (G 76/1), çeşm-i hümâ (B 58), gam-ı sayd-ı hümâ-yı naz (B 42), hâl-i hümâ-nümâ (G 100/1), hümâ (G 109/5), (G 178/13), (G 214/1), (G 232/1), (G 254/6), (G 5/2), (K 2/2), (K 26/16), (Müs 4/8), (T 38/6), hümâlar (T 14/12), (T 36/3), hümâ-yı evc-i himmet (G 3/1), hümâ-yı ferruh-fâl (K 29/7), hümâ-yı himmet (G 111/2), (K 17/9), hümâ-yı hüsn (G 237/2), hümâ-yı lâ-mekân (G 25/12), hümâ-yı lâ-mekân-ı hüsn (K 30/9), hümâ-yı maksad (K 18/10), hümâ-yı Merâm (G 221/5), hümâ-yı mihr (Kıta 13), hümâ-yı naz (G 117/7), (G 324/4), hümâ-yı tab' (G 209/6), lâne-i tâ'ir-i hümâ-yı himem (T 42/10), mürg-i hümâ (G 236/4), per-i hümâ-yı ney (G 305/10), sayd-ı hümâ (G 22/2), sayd-i hümâ (Muh 3/III), sâye-i mürg-i hümâ (G 184/7), zıll-i hümâ (K 6/4), zıll-i şeh-per-i hümâ (T 35/4).

ŞYD: hûmâ (G 103/1), (G 142/1), hümâlar (Müf 127), hümâ-pervâz (G 87/1), hümâ-sâye (G 107/2), hümâ-veş (G 302/4), hümâ-yı naz (G 405/5), hümâ-yı zerrîn-per (K 4/3), sâye-i per-i hümâ (G 138/3).
ZD I.C: hümâ (G 161/2), (G 162/2), (G 170/2), (G 242/4), (G 250/2), (G 30/1), (G 30/1), (G 30/2), (G 30/3), (G 30/4), (G 30/4), (G 30/5), (G 30/6), (G 30/7), (G 39/5), (G 43/3), (G 448/3), (G 557/3), (G 72/5), (G 898/2), (G 93/5), Hümalar (G 156/3), hümâ-peyker (G 122/2), ışk-ı hümâ-sâye (G 474/2), (G 557/3), mektûb-i hümâ-bâl (G 408/1), zıll-i hümâ (G 289/3).

ZD II.C: hümâ (G 500/2), (G 514/4), (G 557/3), (G 572/2), (G 627/2), (G 671/3), (G 679/5), (G 7230/2), (G 726/2), (G 787/5), (G 806/1), (G 837/3), hümâ-peyker (G 664/5), (G 746/1), (G 898/2), hümâ-sâye (G 880/4), kebk-i hümâ-pervaz (G 585/3), nâme-i hümâ-bâl (G 838/1).

ZD III.C: hümâ (G 1053/2), (G 1058/1), (G 1074/1), (G 1119/4), (G 1179/2), (G 1187/1), (G 1209/1), (G 1280/1), (G 1307/4), (G 1309/5), (G 1400/4), (G 1448/2), (G 1460/6), (G 1504/6), (G 1511/2), (G 1546/7), (G 1546/7), (G 1552/4), (G 1661/6), (G 1677/5), (G 1738/5), (G 1752/1), (G 1777/4), hümâ-peyker (G 1776/6), hümâ-yı evc-i sa'âdet (G 1401/1), hümâ-yı zülf (G 1738/2), hümâyün-bâl (G 1677/5), kebk-i hümâ-peyker (G 1571/5), şeh-bâz-ı hümâ-bâl (G 1454/7).

---

[9] 170. sayfadaki Şehrengiz'in 102.beyti.
[10] 170. sayfadaki Şehrengiz'in 49.beyti.
[11] 8. sayfadaki Na't'ın 10. beytidir./ 'tan alınmıştır.

2.3. Kaknus/Musikar

Kaknus kuğu kuşu demektir. Bu kelimenin iki türlü imlası, iki şekilde telaffuzu vardır: Kaknûs ve Kuknus. Bu kelimenin aslı Yunanca 'kiknos' kelimesidir. Kiknos'un Türkçesi kuğu, Fransızcası 'eygne'dir. Kuğu, esatir-nüvislerin (mitoloji yazan) muhayyilesinde mevcut olup, hariçte vücudu olmayan tuyûr-ı mevhumeden (gerçekte olmayan kuşlar) değildir; Kudret-i fâtıranın (Tanrı'nın yaratma gücü) berceste bir şiiri denecek kadar güzel yaratılmış olan hakiki bir kuştur (Kam, 1998: 90).

İlâhetü'1-cemâlin arabası için bu kuşların intihabı, güzelliklerinin en celi burhanıdır. Kudemanın itikadına göre kuğu kuşu öleceğine yakın gayet ahenktar bir savt ile nağme-perdâz olurmuş (Kam, 1998: 90).

Dühâtın vefatlarına yakın vücuda getirdikleri son esere Fransızlar 'chan de eygne' demeleri kuğu hakkında rivayet edilen bu efsaneden münbaistir (Kam, 1998: 90). Yani 'kuğunun son şarkısı.'

İşte İran edebiyatından Türk edebiyatına intikal eden Kaknus kelimesinin aslı budur. Bu mevhum kuş hakkındaki hurafeye gelince, güya Kaknus türlü renklerle mülevven, türlü nakışlarla müzeyyen bir kuş olup, minkarında (gaga) üç yüz altmış delik varmış; yüksek dağların zirvesinde dağlara karşı oturduğu esnada bu deliklerden türlü sesler çıkar. Bu sesleri işiten diğer kuşlar tâir-i mutribin (çalgı çalan kuş) etrafına toplanırmış. Kaknus güzel nağmeleriyle şebeke-i ihtiyaline (hile tuzağı) düşürdüğü bu kuşlardan birkaç tanesini avlayıp idame-i hayat edermiş. Bin sene kadar yaşadığı mervî olan bu mahluk-ı acib, bu müddetin hitamında bir çok çalı çırpı toplayıp üzerine oturur, hayata vedasından, tahassül-i rikkat (incelik sonucu) ve teessürden dolayı hazin hazin ötmeye başlarmış. Nergis kendisine âşık olup sudaki aksine kavuşmak üzere kendisini dereye attığı gibi Kaknus da kendi nagamâtının tesiriyle vecde gelerek kanatlarını şiddetle yekdiğerine çarpar, kanatlarının tesâdümünden (çarpışma) husule gelen kıvılcımlar hem çalı çırpıyı hem de zavallı kuşu yakıp kül edermiş. Fakat bu külden der-akab bir yumurta hasıl olur, yumurtadan bir Kaknus yavrusu çıkarmış (Kam, 1998: 90-91). Bu nedenle yakıcı, yakan anlamında (Devellioğlu, 1999: 51) Farsça'da 'ateş-zen' diye de anılan bu kuş (Akalın, 1993: 141) mitini, Hıristiyanlar öldükten sonra yeniden dirilmenin simgesi saymışlardır (Hançerlioğlu, 1984: 758).

Bazı rivayâta göre güya musiki, Kaknus'un minkarından tabir-i diğerle mizmarından çıkan seslerden alınmış imiş. Şark esatir-nüvislerinin Kaknus hakkındaki hurafelerinin hülasası bundan ibarettir (Kam, 1998: 91).

Gelelim bu hurafenin esasına: Eski Mısrîlerin Feniks (Phoenix) denilen mevhum bir kuşları var idi ki onun hakkında mervî olan hurafelerle Kaknus'a isnat edilen şeyler arasında hemen bir fark yok gibidir. Hurafelerin bu müşabeheti Kaknus'un feniksten başka bir şey olmadığını gösteriyor (Kam, 1998: 91).

Gertrude JOBES'un verdiği bilgiye göre … Fenike ile ilgili olan 'Phoenix' sözcüğü; pho-en-ix= bir-büyük-ateş anlamına gelir. Bu açıklama, bu efsanevi kuşun, beş yüz yılda bir kendini büyük bir ateşte yakması ve küllerinden gene doğması söylentisine bağlıdır (Akalın, 1993: 141).

Mısrîlerin esatirine göre, kartala müşabih ve yeryüzünde bir taneden ibaret olan Feniks, türlü renklerle mülevven, olduğu gibi tepesiyle beyaz kuyruğunun araları da rengârenk tüylerle müzeyyen imiş (Kam, 1998: 91). Habeş diyarında yaşadığı tahayyül edilen bu efsanevi kuşun çok uzun ömürlü olduğu söylenir. Bir kartal büyüklüğündeki Feniks'in başında parlak bir sorguç vardır. Boynunun tüyleri yaldızlı, diğer tarafları

kırmızı renklidir. Gözleri yıldızlar gibi parlaktır (Altınkaynak, 2006, www.hbektas.gazi.edu.tr).

Feniksin beş, altı yüz sene yaşadığı mervîdir. Misrîlerden mervî olan şu hurafe ile Kaknus hakkında tertip edilen efsane arasındaki müşabehet yukarıda söylediğimiz vechile iki kuşun bir yumurtadan çıktığına şüphe bırakmıyor (Kam, 1998: 91).

Eski musiki bilginleri, bu kuşun çıkardığı seslerden esinlenerek musiki ilmini icat ettiklerinden bu kuş, 'musikar' adıyla da anılırmış (Pala, 2003: 266). Farsça olan musikar, birkaç ney'in bir araya getirilmesiyle oluşan eski nefesli sazlardan biridir. Ve 'musiki' adı bu kelimeden doğmuştur (Pala, 2003: 349).

Türk Müzik Mitolojisinde yer alan müziğin icadı hakkındaki mitolojik hikâyelerden birine göre, Hindistan'da Kaknus adlı dev bir kuş varmış. Bu kuş ormanın derinliklerinde yaşarmış. Hiç eşi yokmuş. Bir eş bulmak ümidiyle tatlı tatlı ötermiş. Kaknus çok uzun yıllar yaşar, öleceği zaman ötmesi çoğalır, sonra birden alev alır ve kül olurmuş. Küllerden yeni bir yavru Kaknus kuşu doğarmış. Bu kuşu merak eden bir filozof, uzun arayışlar sonunda onu bir ormanda bulmuş ve günlerce onu izleyip nağmelerini dinleyerek müziği icat etmiş. Bu hikâyenin anlatıldığı zaman dilimi Selçuklulara kadar uzanmaktadır (Uslu, 2004, www.muzikbilim.com).

O dönemin ünlü mistik şairlerinden Ferîdüddîn Attâr'ın 'Mantıku't-tayr' adlı eserinde bu hikâye şöyle yer almaktadır:

> Kaknus, Hindistan'da yaşayan güzel fakat acayip bir kuştur. Üzerinde ney gibi yüzlerce delik bulunan uzun, kuvvetli bir gagası vardır Kaknus'un. Sonra bu kusun ne eşi, ne kardeşi vardır, tekdir bu kuş.
>
> Kaknus bir kere ötmeye, gagasının deliklerinden türlü türlü nağmeler çıkarmaya başladı mı bütün hayvanların aklı başından gider, onu dinlemeye koşarmış. Hepsi susar, onun ormanı dolduran nağmelerinde kaybolurlarmış.
>
> Ömrü bin yıla yakınmış Kaknus'un, öleceği zamanı da iyi bilirmiş. Ölüm vakti gelip çattığında Kaknus çalı çırpı toplar, onları çepeçevre yığar, sonra da ortasına oturup en acıklı nağmelerle feryada başlarmış.
>
> Kaknus bir yandan böyle feryat eder, bir yandan da kurumuş yapraklar gibi titrermiş. Hep onun nağmeleriyle coşan bütün hayvanlar, kuşlar bu defa ağıdını dinlemek için etrafında halkalaşırlarmış.
>
> Onun feryadından kimisinin yüreğinden kan damlar, kimisi de oracıkta ölüp gidermiş.
>
> Can boğaza gelip, bir solukluk nefesi kaldığında Kaknus şiddetle kanatlarını çırpar, kanadından çıkan bir kıvılcım çalıları da kendisini de yakar kül edermiş. Ateş sönüp dumanlar dağıldığında ise küllerin içinden bir yavru Kaknus baş gösterirmiş. Öldükten sonra doğmak, ya da doğurmak... Böyle bir şey başka kime nasip olmuş ki?
>
> Zavallı Kaknus bin yıl kendi derdine ağlar durur, âlemle hiçbir işi olmaz. Fakat sonunda ölüm

başa gelince külünü rüzgâra savurup gider (Attâr, 2004: 121-122).

Eski edebiyatımızda kullanılan unsurlardan biri olan Kaknus'un (DTDEA, 1982: C 5, 110) semenderle karıştırılması yanlışlıktır (Hançerlioğlu, 1984: 141).

Doğu Mitolojisinde yer alan Kaknus ayrıca Harry Potter romanında da mitolojik bir öge olarak karşımıza çıkar. Bu, Doğu ile Batı Müzik Kültürlerinin arasında ortak noktaların var olduğuna işaret etmektedir (Uslu, 2004, www.muzikbilim.com).

İşitdük Zâtî'yâ kaknûsı yakmış âteş-i âhı
Meger kim yana yana okıdı bu şi'r-i pür-sûzı ZD C III, 444/G 1700, 5

"Ey Zâtî, bu ateş dolu şiiri her kim yana yana okudu ise onun ahının ateşinin Kaknus'u yaktığını duyduk."

Kaknus'un kendini yaktığı ve kendi küllerinden de yeni bir Kaknus kuşunun dünyaya geldiği maruf bir efsanedir. Hâl böyle olunca edebiyatımızda ateş ve Kaknus birlikte zikredilir ve Kaknus ateşten yeniden doğuşun simgesidir.

Kendi şiirlerinin yakıcılığını dile getiren şair ateş-Kaknus birlikteliğini bilmezden gelerek kendi şiirlerindeki ateşin okuyanlara sirayet ettiğini ve bu ateşle de Kaknus kuşunun yandığını ifade ediyor.

Beyitte kendisine seslenen şair, kendi şiirinin etkilerini başkasından duyan bir yabancı gibi davranarak tecahüliarif yapıyor.

Meyl-i vasl eğmiş kadimni çeng-i bezm-i yâr tek
Reglerim sızlar el ursam çeng üzre târ tek
Çeng ne mümkin kim ede zârlık ben zâr tek
Bes ki memlûyum hevâ-yi aşka müsikâr tek
Bin figan her dem çıkar her üstühânımdan benim FD 293/Muh, II

"Kavuşma meyli yârin meclisinin sazı gibi boynumu eğmiş. El vursam sazın üstüne, damarlarım tel gibi sızlar. Sazın benim gibi inlemesi ne mümkün? Musikar gibi aşk havasıyla doluyum. Her kemiğimden her an bin figan çıkar."

Şair musikar kelimesini hem saz hem de efsanevi Kaknus kuşu anlamında kullanarak tevriye yapıyor. Kaknus/Musikar kuşunun gagasından çıkan seslerle müziğin bulunduğuna inanıldığı için bu beyitte saz da müzik de zikrediliyor.

FD: müsikâr (Muh, II).

BD: zemzeme-i mûsîkâr (K 18/40) .

ZD III.C: eczâ-yı Kaknûs (G 1621/5), kaknûs (G 1700/5).

2.4. İbibik/Hüdhüd

Hüthüt, hemen bütün dillerde çıkardığı sese … veya başında bulunan sorguç şeklindeki renkli tüylere … göre adlandırılan … ve taraklı tepeliğiyle tanınan bir kuş türüdür. Türkçe'de ibibik, çavuş kuşu, taraklı, ibikli; Arapça'da hüdhüd (Devellioğlu, 1999: 389), ebürrebî' (Devellioğlu, 1999: 200); Farsça'da pûpû, şâne-ser; İngilizce'de

hoop poc ve Fransızca'da huppe diye adlandırılır. Hüthütün kanatları ve kuyruğu siyah beyaz alacalı, öbür bölümleri pembeye çalan açık kahverengi, tepeliğinin uçları siyah (TDVİA, 1998: C 18, 461), gagası uzun ve kıvrıktır (BL, 1986: C 5, 2598). İpek kuşu (Pala, 2003: 227) da denilen bu kuş çizgili ve çok renklidir (Akalın, 1993: 94). Bu kuşun tüyleri, yüreği vb. muhtelif suretlerde kullanılır ancak hüthütün yuvası, gübre içine yaptığı için fena kokar (MEBİA, 1950: C 5 626).

Süleyman peygambere hizmet eden hüthüt çok uzaklardaki suyu havadan görebilme ve keşfedebilme (Pala, 2003: 227-228) maharetinden ötürü, Süleyman Peygambere ve ordusuna kılavuzluk (Akalın, 1993: 94) eden olanğanüstü bir kuştur (Hançerlioğlu, 1984: 170).

Bir adı da mürg-i Süleyman olan hüthüt (Kam, 1998: 93), Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman kıssasıyla ilgili olarak zikredilir (TDVİA, 1998: C 18, 461). Hüthütün Hz. Süleyman ile Sebe/Sabâ melikesi Belkıs arasında haber getirip götürdüğü de Kur'an-ı Kerim'de belirtilmektedir. Edebiyatımızda Hz. Süleyman ile Belkıs arasında geçen bu hadise efsanevi boyutları ile şark dünyasında anlatılagelen bir hikâyedir (DTDEA, 1981: C 4, 282-283).

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'dan bahsedilirken diğer vasıfları yanında kendisine kuş dilinin öğretildiğini, cinler, insanlar ve kuşlara hükmettiğini ve onlardan müteşekkil orduları bulunduğunu da bildirmektedir. Ayetlerde bu konuda verilen bilgileri şöyle özetlemek mümkündür: "Bir sefer esnasında ordularıyla birlikte karınca vadisine gelen Hz. Süleyman kuşları gözden geçirir ve hüthütün orada olmadığını anlar. Sebebini sorarak eğer mazereti varsa bunu ispat etmesini, yoksa canını yakacağını veya kafasını koparacağını belirtir. Çok geçmeden hüthüt gelip Hz. Süleyman'a onun bilmediği Sebe/Sabâ ülkesinden haber getirdiğini, bu ülkeyi bir kadın'ın yönettiğini söyler ve onların dinî inançları hakkında bilgi verir. Bunun üzerine Hz. Süleyman hüthüte bir mektup vererek Sebe/Sabâ'ya götürmesini ve oradaki yöneticilerin nasıl bir karar alacaklarını öğrenmesini ister. Mektubu okuyan Sebe/Sabâ melikesi, ileri gelen adamlarıyla istişare ettikten sonra Hz. Süleyman'a bazı hediyeler göndermeye karar verir (en-Neml 27/16-35)" (TDVİA, 1998: C 18, 461). Hz. Süleyman gelen hediyeleri kabul etmez ve Belkıs'ın iman etmesini ister. Belkıs da memleketinin ileri gelenleri ile konuştuktan sonra iman eder (DTDEA, 1981: C 4, 283). Belkıs ve Hz. Süleyman neticede evlenirler (Onay, 1992: 211).

İslami literatürde hüthütün 'ebü'l-ahbâr, ebü'r-rebî', ebü ibâd, ebü seccâd' gibi birçok künyesi vardır. Belli başlı özellikleri arasında toprağın altındaki suyu görmesi, eşine olan bağlılığı, eşi ölünce yeni bir eş aramaması, anne babasına karşı hürmetkârlığı sayılabilir. Hüthüt yaşlandıklarında anne ve babasının yiyeceklerini temin eder. Annesi öldüğünde uygun bir yer buluncaya kadar onu başında taşıdığı için mükâfat olarak güzel bir tepelikle donatılmıştır. (Câhız, III, 510-514; Demîrî, 11, 436-440) Hüthütle ilgili benzer telakkilere Yunanlılar ve Romalılar'da da rastlanmaktadır. *(DB, I11/1,* s. 780) İbn Abbas'ın naklettiğine göre Resulullah hüthüt, göçeğen kuşu, karınca ve arının öldürülmesini yasaklamıştır. Hüthütle ilgili yasaklamanın sebebi olarak Hz. Süleyman'a su bulması ve elçilik görevi yapması gösterilir (Kurtubî, XIII, 172) (TDVİA, 1998: C 18, 462).

> Doğu-İslam edebiyatlarında hüthüt kendisine izafe edilen birçok özelliğiyle zikredilir. Bunların başında bilhassa anne ve babasına gösterdiği saygıdan dolayı sembol olarak anılması gelir. Yürürken sorgucunun sallanışına göre Arapça'da çeşitli isimler alır. Hz. Süleyman yer altında gizlenen düşman

> askerlerinin yerini belirlemek için hüthütü görevlendirmiştir. Bu sebeple Arapça'da, herkesin göremediği şeyleri görebilen kimseler için 'absar min hüdhüd' tabiri kullanılır. Tepesindeki sorguçtan dolayı da 'sâhib-i külâh' diye nitelendirilir. Esasen 'hüd hüd' diye ötmesi gizli şeyleri göstermek için 'orada orada' demesinden ibarettir. Rüya tabirnamelerinde bu inanışlara bağlı olarak çeşitli yorumlara yer verilmiştir. Rüyada hüthüt görmek sıkıntıdan kurtulmak, suya kavuşmak, misafir gelmek, emniyette olmak, uzaktan haber almak şeklinde yorumlanmıştır. Arap halk inancında ve Arap şiirine girmiş mesellerde ise hüthütün sadece görme gücüne, buna karşılık pislik yediği için etinin pis koktuğuna işaret edilmiştir (TDVİA, 1998: C 18, 462).

Hüthütle ilgili olarak kaleme alınan müstakil hikâyelerin ilki Ferîdüddîn-i Attâr'ın 'Mantıku't-tayr' adlı tasavvufi mesnevisidir. Eserde anlatıldığına göre kendilerine bir hükümdar seçmek için toplanan kuşlara hüthüt kılavuzluk ederek (TDVİA, 1998: C 18, 462) öğütler verir (And, 1998: 88) ve Kafdağı'nda Simurg'u aramaya çıkarlar. Sonunda hüthütle beraber otuz kuş Simurg'a ulaşır. Hikâyede hüthüt başında hakikat tacı taşıyan bir kuş olarak gösterilmiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin 'Mesnevî'sinde Hz. Süleyman'la ilgili bir hikâyede yer altındaki suları görmesiyle zikredilen hüthüt, Attâr'ın 'Mantıku't-tayr'ındaki kılavuz kuş yani mürşit özelliğiyle Türk edebiyatında da işlenmiştir (TDVİA, 1998: C 18, 462). Gülşehrî de Attâr'dan tercüme ettiği 'Mantıku't-tayr' isimli mesnevisinde hüthütten geniş olarak bahseder (DTDEA, 1981: C 4, 283). Ali Şir Nevâî'nin Attâr'a nazire olarak yazdığı, fakat konuyu değiştirerek zenginleştirdiği 'Lisânü't-tayr' adlı mesnevisinde de Derviş Şemseddin'in 'Deh Murg' adlı mesnevisinde de hüthütün yer aldığını görmekteyiz (TDVİA, 1998: C 18, 462).

Mesneviler dışındaki divan şiiri örneklerinde hüthüt mazmun, mesel veya motif olarak yer almıştır. Bunların pek çoğunda Kur'an-ı Kerim'deki Süleyman kıssasına işaret edilir (TDVİA, 1998: C 18, 462).

Divan edebiyatımızda … hüthüt; Hz. Süleyman, Belkıs ve Sebe/Sabâ kelimeleri ile birlikte kullanılır (DTDEA, 1981: C 4, 283).

Bu olağanüstü kuşla ilgili anlatılan aşağıdaki latife onun zeki ve aynı zamanda nüktedan olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Rivayete göre hüthüt, Süleyman peygamber ve ordusunu bir adada ziyafete davet etmiş. Misafirler geldiği zaman hüthüt, ölü bir çekirgeyi denize atarak: "Ey Resulullah, buyur ye; eti azsa da, suyu boldur" demiş. Bu latifeye Süleyman peygamber ve askerleri bir sene gülmüşler (MEBİA, 1950: C 5, 627).

Hüdhüd gibi bînâ gerek anı arayanlar
Vîrâneye bûm olmağıla genc bulunmaz   ND 275/G 45, 2

"Hazine bulmak için hüthüt gibi görebilmek gerek, onu arayanlar, viranede baykuş olmakla (hazine) bulunmaz."

Viranenin baykuşu değil ancak hüthüt yani yer altındaki defineleri gören bu kuş hazine bulabilir. Burada da onun şiddet-i basara sahip olduğu ve herkesin göremediği şeye nüfuz etmesi özelliği zikredilir.

Bir iki gün dîdeden oldunsa pinhan bâri gel
Bir neşât-âver haberle hüdhüd-i bînâ gibi NBD 68/K 14, 12

"Bir iki gün gözden kayıp oldunsa, bari gören hüthüt gibi neşe getiren bir haberle gel bari."

Hüthütün en belirgin vasfı görünmeyen şeylerden haber vermesidir. Şair, sen de hüthüt gibi görünmeyeni gör ve onun müjde getirdiği gibi sen de sevinçli bir haberle gel diyor.

Hüdhüdün hayretini âsaf-ı Cem-kadre yetür
Nâlesin mûrçenin sem'-i Süleymana irür ŞD 152/G 56, 4

"Hüdhüdün şaşkınlığını Cem kıymetli Asaf'a, Hz. Süleyman'ın vezirine ulaştır. Küçük karıncanın çığlığını (da) Süleyman'ın kulağına ilet."

Hz. Süleyman hayvanların dilinden anlarmış. Hem hüthütün hem de karıncanın dilini bilir yani. Bu beyitte de Hz. Süleyman'ın bu özelliği vurgulanıyor.

Kıl hemdem-i Süleyman cân Hüdhüdünü sa'y et
Bu murg-ı râz-dârı gör sahib-i külehdir HD 134/G 133, 3

"Çalış, çabala can hüdhüdünü Süleyman peygambere can ciğer arkadaş et. Sır saklayan külah sahibi kuşu gör."

Hüthütün bir adı da tepesindeki sorguçtan dolayı 'sâhib-i külâh'tır. Bu beyitte hüthütün hem bu adına yer verilmiş hem de bu kuşun Hz. Süleyman ile olan yakınlığı ifade edilmiştir.

Hüthüt divanlarda ayrıca cân Hüdhüdü ve dil hüdhüdü olarak da karşımıza çıkmaktadır.

HD: Hüdhüd (G 363/4), sahib-i küleh (G 133/3).

NAD: hüdhüd-i ümmîd (G 654/1).

NBD: hüdhüd-i Kuds-âşiyân (Kıta 82/2).

ND: hüdhüd (G 45/2), hüdhüd-i bînâ (K 14/15).

ŞD: hüdhüd (G 56/4), hüdhüd-i hidayet (K 31/15).

ŞGD: hüdhüd (G 246/2), hüdhüd-i peygâm (G 121/2), hüdhüd-i tâc-âver-i ma'nâ (G 142/3), mürg-i hüdhüd (G 230/10).

ZD III.C: hüdhüd (G 1064/1), (G 1433/4), (G 1460/1).

2.5. Murg-i Semender

Semendel, semendür, semendük, semendül, semendün lafızları semender manasınadır. İşbu semender asılda sâm-enderdendir; ateş içre hasıl demektir. Sâm ateş manasınadır (Kam, 1998 81). Semender sâm-enderin muhaffefidir (Pala, 2003: 412).

Semender, ateşte yanmadığına inanılan (Levend, 1984: 182) bir mevhum hayvandır (Onay, 1992: 369). Bu efsanevi hayvanın, denizatına benzer kuyruklu bir hayvan (Pala, 2003: 412) veya su kertenkelesi ya da keler cinsinden bir kumluk hayvanı (Onay, 1992: 369) veyahut kalender vezninde bir canavar olup büyücek fare cüssesinde olduğuna (Kam, 1998: 81) dair çeşitli rivayetler mevcuttur.

Rivayete göre semender yalnızca ateşte yaşar ve ateşten çıkınca ölürmüş (Pala, 2003: 412). Ahyânen (ara sıra) taşra çıkıp gezer ol esnada sayd ederler ve derisinden mendil, takye misilli nesneler düzerler. Kirlendiklerinde kendilerini ateşe atarlar. Sabunla gaslolunmuş gibi pak u pâkize olur. Derisinden çadır düzerler ve tüyünden câmeler dokuyup sıcak havalarda giyerler. Hararet-i hava (hava sıcaklığı) kat'a tesir eylemez (Kam, 1998: 81).

Semenderin bir kuş olduğunu söyleyenler varsa da efsanevi semenderi gördüğünü söyleyen kimse yoktur (Pala, 2003: 412).

Semenderin hakikatine gelince, kurbağa cinsinden bu hayvana Yunanlılar 'Salamandıra', Fransızlar da 'Salamandr' derler. Kudema semender hakkında bir takım itikadât-ı garibeye zâhip olmuşlardı. Güya semender semmi gayet mühlik, ateşten gayr-i müteessir hatta ateşi söndürmek hassasını haiz bir hayvan imiş. Halbuki semender zehirli bir hayvan değildir. Yalnız ateşe atılacak olursa lüzucetli (Kam, 1998: 82) veya yağlı (Pala, 2003: 412) bir madde ifraz eyleyerek, birkaç dakika ateşin tesirine mukavemet eder, sonra yanıp gider. Semenderin ateşte yanmadığına dair olan hurafe, bu mukavemetin mübalağaya müstenit bir şekilden başka bir şey değildir (Kam, 1998: 82). Türk ve İran edebiyatında çok zikr olunan (Onay, 1992: 369) semendere yalnız bizim şairlerin asarında değil, şuara-yı Garb'ın eserlerinde de tesadüf edilir (Kam, 1998: 82).

> Masalsı şark semenderinin dünya mitolojilerindeki benzerlerinden en büyük farkı ise kanatlı oluşudur. Ateşle kanadı bir araya getirmekten hoşlanan doğu anlatıları, dinozorlar çağından beri evrim teorilerine meydan okuyan bu eski yeryüzü sakinlerinin uçabildiğini varsaymış; hatta İran şairleri gibi bizim şairlerimiz de murg-ı semender diyerek onun bir kuş olduğunu kabul etmişlerdir (Ceylan, 2004: 32).
>
> Semenderi kanatlandırma sürecinde, ateşle hemhâl olan diğer efsanevi kuşların da etkili olduğu muhakkaktır. Şöhretini yokluğuna borçlu olan ve ölümü yaklaştığında bahar ağacı dallarından yaptığı yuvasını ateşe vererek kendisini yakan Anka/Sîmurg ile ilgili hikâyelerin gölgesi, semender kanatlarının da üzerine düşmüş olmalıdır. Yine Hindistan'da yaşadığı farz edilen ve bin yıl ömür sürdükten sonra, içli içli ötüşüyle tutuşturduğu alevler arasında can veren, musikinin mucidi ünlü Kaknus/Musikar kuşunun da kanatlı semender

hikâyelerine zemin hazırladığı düşünülebilir (Ceylan, 2004: 32-33).

Nitekim Hindistan'ın öd ağacı ve tütsüleriyle ünlü bölgesinin adı da semenderdir (Ceylan, 2004: 33). Ayrıca yine Hindistan'da Mecusilerin devamlı yaktıkları ateşte, ısının artmasıyla semender denilen kanatlı bir böcek hasıl olurmuş (Pala, 2003: 412).

> Aşk hikâyelerinin doğal kahramanıdır semender. Değil kavuşmaya, kavuşma ihtimaline dahi tahammülün olmadığı aşk hikâyelerinde, aşkları ancak ve ancak hasret ateşi karşısındaki dayanma güçleriyle ölçülen âşıklar için semenderden daha iyi bir dost ve sırdaş düşünülemez bile. Hasret, ateşin diğer adı ve ateş, aşkın yegâne tadıdır onlar için (Ceylan, 2004: 33).

O Mecnûnem ki sûzumdan felekde murg olur biryân
Başım üzre semender murgu gelsin âşiyân etsin HD 243/G 445, 2

"Ben o Mecnunum ki ateşimden, yanmamdan kuş kebap olur gökyüzünde. Semender kuşu gelip başımın üstünde yuva kursun."

O kadar yanıyorum ki ateşim gökyüzüne çıkıyor ve oradaki kuşları pişiriyor. O kadar ateşler içindeyim ki semender kuşu gelip yuva kurabilir başımda diyen şair burada Mecnunun çöldeyken başına kuşların yuva yapması hadisesine telmihte bulunuyor. Şair ben de Mecnunum ancak benim başıma diğer kuşların yanında ateşte yanmayan semender kuşu da yuva yapabilir diyor.

Başında od yanarken âşıkın Yahyâ yine yanmaz
Ser-i Mecnûndaki kuşlar meger mürgân-ı âteşdir ŞYD 52/G 56, 5

"Yahya, âşığın başında aşk ateşi yanarken o yine de yanmaz. (Her halde) Mecnun'un başındaki kuşlar ateş kuşlarıdır."

Âşık, aşk ateşi içinde yanarak olgulaşır. Bu hâli çevreye de yansır.Hakıki âşıktan hiçbir canlı korkmaz. Bu sebepten âşıkların diğer canlılarla ünsiyet kurdukları rivayet edilir. Şair bu beyitte Mecnûn'un çölde kuşlarla kurduğu yakınlığa telmihte bulunmaktadır.

Dâne edinsin şirar-ı nâr-ı ahım yanmasın
Kelle-i Mecnûn semender murguna me'vâ gerek HD 182/G 269, 2

"Ahımın ateşinin kıvılcımını tane yapsın (da semender kuşu) yanmasın. Mecnun'un başı semender kuşunun yeri olmalıdır."

Mecnun Leyla'nın aşkıyla çöle düştüğünde kuşlar onu da ağaç sanıp başına yuva yapmışlar. Şair burada hem bu olaya telmihte bulunuyor hem de efsanevi semender kuşunun ateşte yanmaması olayına. Rivayete göre semender ateşten etkilenmediği gibi ateşin de içinde yaşarmış. Şair, semender ateşte yanmayan bir kuş olduğu için ateşli ahımın kıvılcımını tane gibi yesin, diyor.

HD: semender murgu (G 269/2), (G 445/2).

ND: da’vi-i murg-ı semenderî (B 26).

ŞGD: mürg-i semender (G 299/3), (Tec 12/I,3).

ZD II.C: perr-i semender (G 802/5), (G 990/4).

ZD III.C: perr-i semender (1075/ 2).

3. AVCI VE YIRTICI KUŞLAR

Çevre sözlüğünde yırtıcı kelimesi için şu basit ve kısa tanım verilmektedir: Avlanarak yaşayan yaratık ve organizma (YIRTICI, 08.05.2006, www.e-cografya.com). Yırtıcılar grubundaki kuşlar ise bütünüyle aktif olarak avlanmaya adapte olmuş en gelişmiş kuş grubudur (Gürsan, 08.05.2006, www.kad.org.tr). Bu yırtıcı kuşlar arasında doğan, şahin, karakuş, kartal (Onay, 1992: 34), atmaca (Mülayim, 1999: 40) sayılabilir. Zikredilen bu kuşların, başka hayvanları avlayarak hayatlarını imha ettikleri için az yaşadıklarına inanılır. "Alıcı kuşun ömrü az olur" atalarsözü bunu ifade etmektedir.

Bu kuşlar ekseriya avlayacakları hayvanın ardından uçarken sert bir yere çarparak ölürler yahut avcılar tarafından öldürülürler (Onay, 1992: 34-35).

Tarih boyunca Türklerin millî sembolleri (Çoruhlu, 08.05.2006, www.akmb.gov.tr) arasında yer alan bu kuşlar ayrıca kuvvet, korkutuculuk ve saygı (Mülayim, 1999: 40) simgesi olarak kabul edilirler. Edebiyat başta olmak üzere tüm sanat eserlerinde yer alan bu kuşların küçük sanatlarda ve mimari eserler üzerinde kabartma olarak yaygın bir biçimde kullanıldığını (Çoruhlu, 2002: 149) ve tüm bu alanlarda önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz.

3.1. Bâz/Şahbâz

Farsça olan bâz kelimesi doğan kuşu, şehbaz ve şahin (Devellioğlu, 1999: 74); şâh-bâz ise bir cins iri beyaz doğan manalarına gelir (Devellioğlu, 1999: 975).

Divan edebiyatında doğan veya şahin anlamında kullanılan bâz (Pala, 2003: 70) avcılıkta kullanılır. Ava başlamadan önce bağlıdır. Elde taşınır ve boynunda çanı vardır (DTDEA, 1977: C 1, 368). Çok zaman şeh-bâz veya şah-bâz şekliyle de karşımıza çıkan doğan veya şahin, elden salınır. Yükseklere uçar. Bazı zamanlarda gözü bağlanır (Pala, 2003: 431). Padişah saraylarında geniş ölçüde beslenerek av için yetiştirilen bu kuşların bakıcılarına Bazdâr denir. İstanbul'da Doğancılar semtinde kuşların yetiştirildiği ve korunduğu bir Bazhâne vardı. … Bu kuşların tutulup beslenerek av için yetiştirilmeleri ve bakımları hususunda yazılmış Baznâme adlı eserler de bulunmaktadır (DTDEA, 1977: C 1, 368).

Bâz/şahbâz edebiyatta umumiyetle sevgilinin saçları ve âşığın gönlü için müşebbihünbih (kendisine benzetilen) olarak kullanılır (DTDEA, 1977: C 1, 368). Benzetme yönü ise avcılıktır. Bâz, sevgilinin gönül avlayan saçlarından kinayedir. Sevgilinin saçı âşığın gönül kuşunu avlar (Pala, 2003: 431). Böylece âşık, bakışlarıyla saç doğanının pençeleri arasına düşer (Pala, 2003: 70).

Bazen güneş de bir doğana benzetilir. Çünkü gece denen kargayı kaçırır (Pala, 2003: 70).

Bu kuşlara tasavvufi açıdan bakıldığında ise avcı, avlamak istediği kuşları şahin ve doğanla avladığı gibi Hak Teâlâ da irşat etmek istediği kullarını velisi aracılığı ile kendi huzuruna getirir (Uludağ, 1991: 88).

Dil elinde tutmak ister zülfün ammâ n'eylesin
Erişir mi hîç şahbâz-ı Hümâ-pervâza dest NFD 288/G 15, 3

"Gönül zülfünü elinde tutmak ister amma ne yapsın? Hüma gibi yüksekten uçan şahbaza hiç el ulaşabilir mi?"

Sevgilinin zülfü Hüma gibi yüksekten uçan bir şahbaza benzetiliyor. Gönül onu elde tutmak ister ama böyle yüksekten uçan bir şahbaza elle ulaşılmaz ki!

Dağlarda etmesin kebk-i derî pervâzlar
İgnelerle gözlerin diksin kamu şehbâzlar HD 75/ Tec, III, 1

"Dere kekliği dağlarda uçmasın. Tüm şahbazlar iğnelerle gözlerini diksin."

Sultan Murat Han'ın vefatı üzerine yazılan bu mersiyede, sultanın gidişinden duyulan üzüntü sebebiyle keklik uçmasın, şahbazlar da gözlerini iğneyle diksin bir şeye bakmasın, bir şey görmesin deniyor. Oysa ki keklik uçan bir kuştur ve şahinin de gözü çok keskindir, çok iyi görür. Şahinin gözünü dikmesi ifadesi çok orijinal bir söyleyiş olarak karşımıza çıkıyor bu beyitte.

Kimin huzûrunu uçurmadı o gözleri şehbâz
'Aceb mi haste-i 'aşkın uçarsa hâb gözünde ŞYD 197/G 345, 4

"O şahbaz gözlü (sevgili) kimlerin huzurunu kaçırmadı (ki), aşk hastasının gözünden uykuyu kaçırsa acayip mi?"

Sevgili, gözlerinin avcı kuşlara benzetilmesiyle ünlüdür, bu gözlerle nice gönüller avlar nice canlar yakar; gönülleri avlar, alır ama âşıklara iltifat etmez. Onlar da huzurlarını, kendilerini kaybederler. Aşk hastası olan şairin gözünden de uyku kaçmış çok mu? Hasta olan insan zaten uyuyamaz, âşığın uykusuzluğuna sebep olarak sevgilinin şahbaz gözünü gösteren şair hüsnütalil yapıyor.

Dedüm destüm erer mi zülfüne bir şeb dedi dilber
Gedâlar destine lâyık degüldür bâz-ı sultânî HD 410/G 39, 3

"Dedim elim bir gece zülfüne erişir mi? Dilber dedi (ki) padişahın şahini kölelerin eline layık değildir."

Baz av için elde veya kolada taşınır. Sultanlar da av doğanı beslerler. Şair sevdiğinin zülfünü bâza benzetiyor ve ona dokunmak istiyor. Sevgili ise kendisinin sultan olduğunu ve âşığın da ancak bir köle olabileceğini söyleyerek benim gibi bir sultanın bâzına/zülfüne sen nasıl dokunabilirsin diyor. Âşığın eli tabi ki sevgilinin zülfüne dokunamaz çünkü bâz-ı sultânî gedâlar eline layık değildir (Kurnaz, 1996: 229).

Şânede şehbâz-ı zülfün bağlı dururken henüz
Bin gönül murgin alırsın ne aceb sayyâdsın APD 239/G 249, 6

"Daha, tarakta zülüf doğanın/şahinin bağlı dururken bin gönül kuşu avlarsın. Sen ne garip bir avcısın?"

Sevgilinin zülfünü şahbaza benzeten şair şahbazın avdan önce bağlı bulundurulması olayını ifade ediyor. Sevgilinin zülfü de şahbaz gibi bağlı yani henüz ava salınmamış ama yine bu durumda bile sevgili bin gönül kuşunu avlayabilmiş. Avcı kuşu ava salmadan bu kadar çok kuşu avlamak zor ve ilginç. Şahbazı salmadan bu kadar kuş avlayabilen sen ne garip bir avcısın, diye sesleniyor şair sevdiğine.

Bâzîyile gözleri kılur sayd-ı dil ü cân
Şöyle ki kişi avlayımaz bâz ile dahı KBD 280/G 710, 6

"Gözleri, canı ve gönlü oyunla avlar. Öyle ki (herhangi biri) insan (onları) doğan/şahin kuşuyla bile avlayamaz."

Sevgilinin gözleri öyle oyuncu, hileci ki gönülleri ve canları kolaylıkla avlayabiliyor. Bu zor avlama işini başkaları baz ile bile yapamazken sevgili, bu zor işi kolaylıkla başarıyor. Öyle başarılı bir avcı ki sevgili, gözleriyle istediğinin gönlünü istediğinin canını alıyor.

Şehbaz kelimesi şiirlerde ayrıca aşk şehbâzı, bâz ile şâhîn, dil şeh-bâzı, gönül şehbâzı, gözlerin şehbazı, gözü şehbâz, hayâlin şâhbâzı, himmetim bâzı, himmetin şehbâzı, hücûm şâhbâzı, hüsn şeh-bâzı, suhan şehbâzı, şehbâz gamze, şehbâz göz, şehbâz ile bâz, şeh-bâz vehmi, şikârın alıcı şehbâz tamlamalarında da geçmektedir.

APD: bâz (K 36/26), bâz-ı âfitâb (G 209/3), bâz-ı sipîd-i seher (K 11/101), bâz-veş (G 248/2), şeh-bâz (G 279/2), (G 126/4), (G 183/7), (G 351/3), şeh-bâz-ı zülf (G 249/6), (G 36/3).

BD: bâz (G 306/5), (K 317/3), şâh-bâz-ı aşk (G 178/3), şâh-bâz-ı cân-şikâr (G 412/3), şâh-bâz-ı himmet (G 388/5), şâh-bâz-ı nazar (G 151/4), şâh-bâz-ı tab' (G 59/7), şâh-bâz-ı tab'-ı Bâkî (K 22/28), şâh-bâz-ı zerrîn-bâl (K 20/10), şeh-bâz (G 161/2), şeh-bâz-ı âşiyâne-i devlet (G 43/2), şeh-bâz-ı aşk (G 80/4), şeh-bâz-ı dest-i fıkret (G 504/5), şeh-bâz-ı dil (G 510/7), şeh-bâz-ı zülf (G 527/4), ser-pençe-i şeh-bâz (G 364/1), (K 22/6).

FD: şâh-bâz-i himmet (K 31/7), şâh-bâz-i evc-i istiğna (G 201/7), şeh-bâz (Tec, X/3), şeh-bâz-i müşgin-bâl (296/5), şeh-bâz-i pervâzı (Ter, II/1).

HD: bâz (G 534/4), bâz-ı hümâ (G 386/4), (G 386/4), bâz-ı hümâ-sayd (G 386/4), bâz-ı sultânî (G 588/3), çeşm-i şahbaz (G 366/4), (G 472/4), şahbâz (G 10/5), (G 111/2), (G 114/2), (G 246/3), (G 358/5), (G 420/4), (G 440/4), (G 72/5), şahbâz-ı çeşm [12], şâhbâz-ı evc-i aşk (G 586/5), şahbâz-ı evc-i istiğnâ (G 482/5), şâhbâz-ı felek (G 344/2), şâhbâz-ı fikret (K 1/25), şâhbâz-ı himmet (G 486/5), (G 487/3), şâhbâz-ı lâ-mekân (G 365/5), (G 556/5), şâhbâz-ı zer (K 5/1), şâhbâz-ı zerrîn (K 10/1), şâhbazlar (G 112/2), şehbâz (G 141/5), (G 311/5), (G 368/4), (G 38/4), (G 468/1), (G 472/1), (G 49/5), (G 525/5), (G 535/2), (G 555/5), (G 559/2), (G 574/3), (G 587/2), (G 592/5), (G 625/5), (G 83/2), (K 10/14), şehbâz-ı âlem-i Melekût (G 557/3), şehbâz-ı aşk (G 44/5), (G 67/3), şehbâz-ı evc-i aşk (G 134/5), şehbâz-ı evc-i feth ü nusrat (K 16), şehbâz-ı kaza-pervâz (G 640/7), şehbâz-ı kudret (G 131/4), şehbâz-ı pervâz (G 642/2), şehbâz-ı zülf (G 131/2), şehbâzlar (G 104/3), şehbâzlar [13], tab'-ı şehbâz (K 22/22).

KBD: bâz (G 1248/2), (G 1251/6), (G 1254/1), (G 1316/2), (G 290/4), (G 291/4), (G 303/2), (G 363/2), (G 363/2), (G 366/2), (G 373/2), (G 407/6), (G 474/5), (G 514/5), (G 522/3), (G 537/6), (G 710/6), (G 726/3), (G 940/1), (G 991/1), (Tuyuğ 1452), şah-bâz (G 1247/10), şehbâz (G 1003/6), (G 1066/1), (G 1072/1), (G 1243/6), (G 213/1), (G

[12] 81.sayfadaki Tecahül-i Arifeyn adlı manzumenin 2. beyti.
[13] 74. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 1. beyti.

303/2), (G 366/3), (G 378/5), (G 425/5), (G 458/5), (G 589/5), (G 641/3), (G 666/5), (G 733/1), (Tuyuğ 1343), (Tuyuğ 1446).

NAD: bâz [14], bâz (G 163/4), (G 755/4), (K 12/81), (K 12/81), bâz-ı ikbâl (T 51/4), bâz-ı nefs-i habîs (G 406/10), bâz-ı şikâr-gîr-i çerâgâh-ı himmet (G 58/2), şâh-bâz (G 321/4), (G 321/4), (G 628/3), şâh-bâz-ı bârû-yı tefvîk (T 20/2), şâhbâz-ı gam (G 615/1), (G 615/1), şâh-bâz-ı himmet (G 404/6), şâh-bâz-ı hüsn (G 443/1), şehbâz-ı dest-i himmet (G 878/1), şehbâz-ı nakşı-ı dîde (G 239/4).

NBD: bâz (G 35/1), (G 88/2), bâz [15], bâz-ı himmet (K 8/19), hâtır-ı şâh-bâz (G 242/4), Mecnûn-i şâh-bâz (G 126/5), per-i şeh-bâz (G 173/4), şah-bâz-ı felek (K 16/3), şâh-bâz-ı mihr (K 3/2), şehbâz (G 126/4), (G 196/9), (G 388/4), (G 522/1), (G 555/2), (G 580/1), (G 167/5), şeh-bâz-ı hüsn (G 302/6), (G 471/2), şehbâz-ı muhabbet (G 337/2), şehbâz-ı tîz-bâl (K11/36).

ND: bâz (K 15/2), (T 56/2), çengel-i şehbâz (K 4/31), çeşm-i şeh-bâz (K 11/18), mânende-i şeh-bâz (T 17/5), nev-âşiyân-ı şâh-bâz-ı izz ü devlet (T 44/2), rûbûdegi-i şâh-bâz (G 42/4), şeh-bâz-ı ceşm-i yâr (G 36/5), şâh-bâz-ı himmet (K 33/2).

NFD: bâz (K 23/19), (K 23/19), (K 58/9), ceng-i şâhbâz (Kıta 24), kebg ü şâhbâz (K 9/24), sadâ-yı zeng-i şehbâz (Kıta 9/4), şahbâz (K 23/20), (K 29/16), (K 58/9), şahbâz-ı hayâl (K 34/48), şahbâz-ı Hüma-pervâz (G 15/3), şehbâz (G 100,1/5), (K 10/55), şehbâz (K 23/19), şehbâz-ı dest-âmûz (G 119/4), şehbâz-ı hayâl (K 58/8).

NLD: şâh-bâz (G 189/4), (K 28/26), şâhbâz-ı saltanat (K 10/ 21), (Ter 5/21), şâh-bâz-ı vücûd (G 177/6), şehbâz (G 290/1), (G 74/3), (G 142/1), (G 238/2), (G 288/1), (Kıta 5/1), şehbâz-ı ecel (G 286/2), şikâr-ı şâhbâz (G 182/3), şîr-pençe şehbâz (K 8/14), şîr-pençe şehbâz (K 8/I,7).

NŞD: bâz (G19/31), bâz-ı sefîd (G 7/1), kasd-ı şeh-bâzı-ı dü çeşm-i cân-sitân (G 24/4), sâye-i bâz (K 24/19), şahbâz (G 33/2), (G 69/4), (G 83/4), şeh-bâz-ı hüsn (G 19/2).

ŞD: bâz-ı eşheb (K 8/19), kuds-i şâhbâz (G 24/7), şâhbâz-ı âkil (K 3/3), şâhbâz-ı sepîd (G 153/1), şehbâz (G 75/7), şehbâz-ı cân (G 96/5).

ŞGD: bâz (G 178/13), (K 13/20), bâz-ı celâl (K 18/10), bâz-ı eşheb-veş (K II/2), bâz-ı hezâr (G 305/10), bâz-ı himmet (K 16/34), bâz-ı mûsîkâr (G 57/8), bâz-ı nigâh (G 87/3), bâz-ı nigeh (G 210/2), (Tec 1/VI,2), çeşm-i şehbâz (G 187/2), (G 22/2), pîş-i şehbâz-ı nigeh (G 164/6), şâhbâz (G 5/2), (G 143/3), şâhbâz-ı himmet (G 252/5), şehbâz (G 39/5), şehbâz-âsâ (T 18/9), şehbâz-ı aşk (G 169/2), şehbâz-ı çeşm-i şûh (G 313/3), şehbâz-ı dil (Muh 3/III), şehbâz-ı nigâh-ı çeşm (G 205/10), şehbâz-ı nigâh-ı naz (G 290/3), şehbâz-ı sayd-ı hüsn-i bütân (G 192/5), şehbâz-nümûn (G 7/1).

ŞYD: bâz (G 153/4), (Matla 20), bâz-ı himmet (G 250/5), (G 48/4), kâr-ı şâhbâzân (K 5/9), mânend-i şâhbâz (G 201/2), sefîd-bâz (G 321/1), şâhbâz (G 107/2), (G 67/3), şâhbâz-ı aşk (G 48/1), şehbâz (G 103/2), (G 114/5), (G 153/4), (G 274/1), (G 295/1), (G

---

[14] 462. sayfadaki Rubai.
[15] 118. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 7. beyti.

320/2), (G 333/1), (G 395/4), (G 395/5), (G 95/1), (Kıta 17), (Müf 127), şehbâz-âsâ (T 5/4), şehbâz-ı dil (G 424/2), şehbâz-ı hadeng-i yâr (G 385/4),

ZD I.C: bâz (G 1139/1), (G 30/6), bâz-dârân (G 472/1), şâh-bâz-ı cân-şikâr (G 139/1), (G 301/2), şâh-bâz-ı nâvek-i dil-ber (G 162/1), şâh-bâz-ı tâc-dâr (G 139/3), şeh-bâz (G 156/5), (G 164/1), (G 305/8), (G 39/5), (G 472/1), (G289/4), şeh-bâz-ı ecel (G 145/5), şeh-bâz-ı hümâ-sâye (G 88/4), şeh-bâz-ı hüsn (G 288/3), şeh-bâz-ı ışk (G 30/7), zülf-i şeh-bâz (G 30/2).

ZD II.C: ayn-ı şeh-bâz (G 837/3), beççe-i şeh-bâz-ı şeh-i ışk (G 714/7), pençe-i şeh-bâz (G 807/3), şâh-bâz (G 505/1), şâh-bâz-ı ışk (G 972/1), şeh-bâz (G 512/4), (G 566/2), (G 585/3), (G 684/2), (G 689/2), (G 720/7), (G 746/2), (G 807/3), (G 841/3), şeh-bâz-ı çâbük (G 766/1), şeh-bâz-ı dil (G 730/2), şeh-bâz-ı ışk (G 660/3), şeh-bâz-ı mahabbet (G 706/1), şeh-bâz-ı şâh-ı himmet (G 548/8).

ZD III.C: dil-ber-i şeh-bâz (G 1366/5), kâkül-i şeh-bâz (G 1722/5), şâh-bâz (G 1654/5), (G 1661/6), (G 1802/5), şâh-bâz-ı ferd (G 1072/1), şâh-bâz-ı ışk (G 1179/2), şâh-bâz-ı kebk-hırâm (G 1365/3), şeh-bâz (G 1294/7), (G 1384/5), (G 1394/3), (G 1536/1), (G 1777/4), (G 1814/8), şeh-bâz-ı hümâ-bâl (G 1454/7), şeh-bâzlar (G 1274/2), zülf-i şâh-bâz (G 1309/1).

3.2. Şâhin

Arapça olan şâhin kelimesi doğan kuşu demektir (Devellioğlu, 1999: 975). Şahin, kahverengi tüylü açık renk benekli, güçlü gagalı ve zayıf cırnaklı, avladığı çok sayıdaki kemirici nedeniyle çok yararlı, iri gündüz yırtıcısıdır. …. Şahin, Kuzey yarı kürenin bütün ılıman bölgelerinde bulunan yerli bir kuştur. Dağlık yerlerde, ağaç dallarının çatallarında ya da kayalıklarda yuva yapar. Avına (tarlafareleri, küçük tavşanlar) saldırmadan önce, uzun daireler çizerek süzülür (BL, 1986: C 18, 10984).

Şahin, doğanla birlikte Türk kültürünün en gözde kuşudur. Av kuşlarının en değerlisidir. …. Dede Korkut Kitabı'nda da avcının kolunda çırpınıp durması ile anılır. Şahin, Türk şiirinde … yükseklerde süzülmek, av kuşuna salıverilmek, kolda taşınmak, avı çarpıp almak, av kuşunu kovalamak, keskin ve etkili bakmak gibi özellikleriyle anılır (Akalın, 1993: 121).

Sadâ-yı zeng-i şâhinden gelir kebk-i derî raksa
Zamân-ı adl ü insâfı acep devr-i tarab-zâdır NFD 204/K 48, 24

"Şahinin zilinin sesinden dere kekliği dansa başlar. (Onun) insaf ve adalet zamanı acayip, sevinç meydana getiren bir devirdir."

Vezir İlyas Paşa'ya yazılan bu methiyede yönetimin adilliğinin farklı bir yorumunu görmekteyiz. Eskiden şahinlerin boynuna çan takılırmış ve bu sesi duyan diğer kuşlar da gelenin yırtıcı bir kuş olduğunu anlayıp kaçışırmış. Ancak bu zaman yani Vezir İlyas Paşa'nın devri öyle bir zaman ki keklik bu sesi duyup kaçmak şöyle dursun onu bir müzik aleti telakki edip sevinçle dans ediyor, öyle garip bir zaman yani bu.

Niçe el irişe âsân yüzüne
Ki kılmış anda yuva iki şâhîn KBD 161/G 403, 3

“Senin sakin yüzüne el nasıl erişsin ki? Orada iki şahin yuva yapmış.”

Şair sevdiğinin gözlerini laçine benzetiyor ve onun yüzüne dokunmanın, uzanmanın imkânı yok çünkü orada iki tane şahin yuva yapmış. Şahin avcı kuşlardan olup küçük hayvanları ve kuşları avlar; şairin kaygısı da o şahinlerin kendini avlamasındandır.

Kim diler ise k’avlaya şâhîn
Gevdesi ortalıhda lâşe gerek KBD 55/G 139, 5

“Kim şahin avlamak isterse vücudunu ortalıkta leş yapması gerekir.”

Şahin leş yiyen bir kuştur ve leşin olduğu yere gelir, konar. Şahini avalamak için orta yere bir hayvan ölüsü bırakmak gerekir. Bu beyitte, kendisi şahin avlamak isteyen kişinin de kendi gövdesini orta yerde leş olarak bırakmadıkça, şahin avlanamayacağı dile getiriliyor.

İki kaşun ortasında hâlün ey kebk-i behişt
Sayd-ı mug-ı cân içün şâhîndür açmış bâllar ZD C I, 475/G 475, 2

“Ey cennet kekliği, iki kaşının ortasındaki benin, can kuşunu avlamak için kanatlarını açmış şahin (gibidir.)”

Şair sevgilisini cennet kekliğine benzetiyor. Onun kaşlarının ortasında yer alan benini de kendisinin can kuşunu avlamaya çalışan bir şahine benzetiyor.

Şahin kelimesi divanlarda ayrıca bâz ile şâhîn, gözü şâhin, gözün şâhîni, şâhîn gönül, şâhîn göz, şâhîn göz, şahin bakışlı balaban, şâhîn gözler, şahin yuvası, şehbâz ile bâz, yavru şâhîn, yavru şâhinler, benli şâhin tamlamalarında da geçmektedir.

APD: şâhin (G 12/3).

BD: şâhin (G 260/4), (G 80/4), (G 80/4), (K 4/15), (G 99/7), şâhînler (G 499/3).

HD: şahin (G 131/2), (G 131/5), (G 168/4), (G 433/3), (G 449/2), (G 89/4), (Muh, II), şahinler (G 172/3), (Muk 17).

KBD: şâhîn (G 1136/4), (G 139/5), (G 15/7), (G 403/3), (G 575/3), (G 58/4), (G 71/2), (G 827/7), (G 91/2), (Tuyuğ 1343), şâhîn-i hufte (G 906/3).

NAD: ser-pençe-i şâhîn-i kazâ (G 147/10), şâhîn (K 12/81), (Lugaz 10/ 4), şâhin-i bâzû-yı ikbâl (M 7/244), şâhin-i dil-şikâr (G 261/7), şâhîn-i nigâh (G 704/3), şâhîn-i şikârî (G 162/3).

ND: kebk-i şâhin-dîde-veş (G 95/3), per-i şâhîn (K 5/34), şahin (G 167/5), (G 17/5), şâhîn-i saht-ı pençe-i bâzû-yı kahr (K 3/39), şeh-per-i şâhin-i saltanat (K 21/8).

NLD: pençe-i şâhîn (K 18/23), şâhin-i zülf-i yâr (G 268/3).

ŞD: beççe-i şâhîn (K 20/10), cürre-şâhîn (K 23/20), çeşm-i şâhin (K 14/40), per-i şâhîn (K 45/39), sadâ-yı zeng-i şâhin (K 48/24), şâhîn (G 100,1/5), (K 35/30), (K 47/29), (Mus 2; V/7), şâhîn-i hayâl (K 10/55), şâhîn-i Hüma (K 36/55), şâhin ü kebûter (K 32/35), (K 58/26), şâhin-i şikâr-efgen (Kıta 9/1).

ŞGD: şâhîn (G 87/3), (T 8/II), şâhîn-çeşm (G 13/3), şâhîn-i hayâl (K 28/13), şâhîn-nigâh (G 157/2).

ZD I.C: ayn-ı şâhîn (G 448/3), şâhîn (G 475/2).

ZD III.C: şâhîn (G 1260/6), (G 1738/2), şâhînciler (G 1384/5).

3.3. Kartal/Ukâb/Karakuş/Nesr

Kartal, canlı avları çelik gibi pençeleri ve güçlü, kıvrık gagasıyla yakalayan, mükemmel uçucu, büyük, yırtıcı bir kuş türüdür. …. Bu büyük gündüz yırtıcısı kuzu, maymun gibi iri avlara bile saldırabilmektedir (BL, 1986: C 11, 6466).

Hayvanlar âleminin en keskin gözlüsü olan (Sarsılmaz, 2004: 353) ve fevkalade süratli uçan kartal, avına sinerek yaklaşmaz, aksine bulunduğu yüksek yerden bir kuş görünce, kaçıp kurtulması için kuvvetli bir ses çıkarır (MEBİA, 1979: C 13, 14).

Kartalın ukab, tavşancıl kuşu (Uludağ, 1991: 497), karakuş (Devellioğlu, 1999: 1118) gibi isimleri de vardır. Arapça olan ukâb kelimesinin, divanlarda vezin zarureti sebebiyle ukkab şekline girdiğini sıkça görürüz (Kam, 1998: 90).

Kuşların hükümdarı sayılan kartalın (Çoruhlu, 08.05.2006, www.akmb.gov.tr) eski Türk inanışlarında çok önemli bir yeri vardı. Örneğin Yakut Türkleri, kartal adına ant içerler ve yalan olarak ant içenin başına bir felaket geleceğine inanırlardı. Çocuğu olmayan kadınlar da ona yalvarırlardı (Uraz, 1967: 114).

İslamiyet öncesi Gök Tanrı'nın timsali olarak kabul edilen kartalın, hükümdarlık, güç, kuvvetle ilgili simgesel anlamları İslamiyetten sonra da devam etmiş, hatta zaman zaman yukarıdaki anlamları ifade eder şekilde arma olarak da kullanılmıştır (Çoruhlu, 2002: 149). Prusya, Polonya, Rusya, Fransa gibi ülkelerin armalarında da kartal vardı (BL, 1986: C 11, 6467).

Karîn-i takviye-i bahtı olsa ger zu'afâ
Kemîne beççe-i usfûra sayd olurdı ukâb NAD 72/K 11, 35

"Eğer zayıflar bahtın kuvvetlendirme mabeyincisi olsa âciz serçe yavrusu kartalı avlardı."

Vezir Mustafa Paşa'yı öven şair onun adaletli yönetimini övüyor ve zavallı serçe yavrusunun kartalı avlayabilecek duruma gelebileceğinden bahsediyor. Kartal avcılığı ve büyüklüğüyle ünlüdür, serçe yavrusunun onu avlayabilme ihtimali bile söz konusu olamaz ancak yönetimin içinde bulunduğu durum buna sebebiyet veriyor.

Ben Hayâli bir şikârın alıcı şehbâz idim
Kaptı serverler beni nâgeh karakuş oldular HD 106/G 49, 5

"Hayâli (yani) ben, avını alan bir şahindim. Büyükler ansızın karakuş olup beni kaptılar."

Beyit şairin sosyal hayatta karşılaştığı sıkıntıları yansıtmaktadır. Kendini bir şahine benzeten şair büyükleri de karakuşa benzetiyor. Bu çerçevede şair, karakuşun şahini kaptığını ifade ediyor.

Sayyâd-ı çarh zâg-ı şebi kılmaga ukâb
Şekl-i hilâli kılmış idi çengel-i ukâb NBD 52/K 3, 3

"Felek avcısı kargayı kartal hâline getirmek için hilali kartal pençesi gibi yapmış."

Hilalin uçlarının sivriliğini kartal pençesine benzeten şair feleğin haksızlığından ve zulmünden şikâyet ediyor. Şair feleğin yine haksızlık yaparak kargayı kartal hâline getirmeye çalıştığını dile getiriyor. Zalim felek kargayı kartal yapmak için ayı hilal yapıyor.

BD: manend-i ukâb (G 320/4).

HD: karakuş (G 49/5).

KBD: ukâb-ı ışk (G 726/3).

NAD: nesr-i tâ'ir-i gerdûn (G 160/5), ukâb (K 11/35).

NBD: çengel-i ukâb (K 3/3), şeh-per-i nesr-i tâ'ir (Tec, II/3), tîz-i ukâb-ı merg (K 11/38), ukâb (K 3/3), ukâb-ı merg [16], bîm-i serpençe-i ukkâb-ı felek (K 30/4), teb-lerze-ı ukâb-ı şedîd (K 7/57).

ND: nesr-i felek (M 10/57), nesr-i sipihr (T 17/5), nesr-i tâir (K 14/33), (K 33/2), ukâb (T 32/7), ukâb u âhû (K 33/1).

NŞD: fevc-i ukâb (K 23/17).

ŞD: nesr (K 61/19), nesr-i felek (K 58/8), (K 36/56), nesr-i tâ'ir (K 53/46), (K 7/21), sayd-ı nesr-i tâyir (K 12/2), şehper-i ukâb (K 12/1), ukâb-ı alem (Mus 1/VI,6).

ŞGD: hükm-i Karâkûş (K 12/12), ukâb-ı himmet (T 51/4).

ŞYD: nesr-i feleg (R 7).

ZD I.C: nesr-i tâ'ir (G 250/2).

ZD III.C: Horôs-ı Arş u Nesr-i Tâ'ir (G 1207/5), (G 1471/4), (G 1624/5).

3.4. Akbaba/Kerkes/Nesr/Nesr-i Tâir

Kerkes Arapçada akbaba demektir (Devellioğlu, 1999: 509). Yine Arapça bir kelime olan nesr ise akbabanın yanısıra kartal da demektir (Devellioğlu, 1999: 824).

---

[16] 118. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 7. beyti.

Leşle beslenen akbaba; koyu renk tüylü, çıplak baş ve boyna, güçlü bir gagaya, zayıf pençeli ayaklara, süzülerek uçmaya elverişli uzun ve geniş kanatlara sahip, leş yemeye dayalı beslenme özellikleri olan büyük bir kuş türüdür (BL, 1986: C 1, 246).

Akbaba, ölü hayvanları gagasıyla parçalayıp yediğinden ötürü bu adla anılır. İnsan ölüleri de yiyen bu hayvanın bin yıl yaşadığına inanılır (Hançerlioğlu, 1984: 426). Doğadaki leşleri yiyerek, bulaşıcı hastalıkların yayılmasına da engel olan akbabalar bugün, çoğunlukla ölümle ilgili olarak düşünülür (Dinçer, 17.05.2006, www.kad.org.tr).

Akbaba kelimesinin halk arasında kullanımı kuşun kendi özelliğine uygundur; karşılığı ödenmeden elde edilmiş bir mal üzerine topluca düzenlenen yağmaya 'akbaba gibi üşüşmek' denir. Bundan daha aşağılayıcı bir deyim, kimsenin yemediği bir nesne üzerine iştahla atılmak anlamında 'akbaba gibi leşe konmak' biçimiyle yaşar. Türk divan şiiri de akbabayı leş kuşu sayar (Akalın, 1993: 71).

Cife-i dünyâya çok meyl etmedim kerkes kimi
Bir hümâ-tab'ım gıdâ besdir bana bir üstühân FD 101/K 31, 3

"Akbaba gibi dünya leşine çok meyil etmedim, (öyle bir) Hüma-yaratılışlıyım ki bana gıda (olarak) kemik yeter."

Akbabalar leş yer, Hüma kuşu ise kemikle iktifa eder. Dünyanın bir leşe benzetildiği bu beyitte şair leşe benzeyen dünyaya çok meyil ve tenezzül etmediğini Hüma yaratılışlı olduğu için kemiğin kendisine yettiğini dile getiriyor.

Olmasa Mecnûn-ı aşkı ol mehin ger âsmân
Nesr-i tâ'ir eylemezdi bâşı üzre âşiyân NFD 225/K 53, 46

"Eğer gökyüzü o ay (yüzlünün) aşkından dolayı Mecnun olmasaydı nesr-i tâ'ir onun başı üzerine yuva yapmazdı."

Mecnun'un başı üzerine kuşların yuva yapması hadisesine telmih vardır bu beyitte. Gökyüzü de o sevgiliye âşıktır öyle olmasa nesr-i tâ'ir Mecnun'un başı üzerine yuva yapmazdı denilirken mübalağa ve hüsnütalil yapılıyor.

Subhdem akbaba gülşende bülend âvâz ile
Okudu mecmû'a-ı gülden bu ebyâtı hezâr HD 84/K, 9

"Sabah vakti, akbaba gül bahçesinde iken bülbül yüksek sesle gül mecmuasından bu beyitleri okudu."

Gül bahçesi bülbülün mekânıdır. Bülbül orada goncanın açılmasını bekler, gülü seyreder ve ona kavuşamadığı için feryat eder; içli içli öter. Bülbülün ötüşü değişik şekillerde yorumlanır. Bunlardan birisi de onun gülün yapraklarını bir dergi gibi telakki edip oradan şiirler okumasıdır. Bilindiği üzre gülün kat kat olan yaprakları şaire onu bir kitaba, Kur'an'a veya dergiye benzetme imkânını verir.

Burada sabahın erken vakitlerinde, henüz akbaba da gül bahçesindeyken bülbülün yüksek sesle ötmesi gülün yapraklarında yazdığı tasavvur edilen beyitleri okuması olarak kabul ediliyor.

Yaşlı kerkesler ile konuşup uçmaktan ise
Yavru şâhinler içinde kana boyanmak yeg HD 321/Muk 17, 2

"Yaşlı akbabalar ile konuşup onlarla uçmaktan ise yavru şahinlerin içinde durup kana bulanmak daha iyi."

Şairin beyitte kullandığı yaşlı kerkes ve yavru şahin ifadeleri dikkat çekicidir. Şahinleri akbabalardan daha üstün gören şair aynı zamanda gençleri de yaşlılardan üstün tutuyor. Bu bağlamda yaşlıların yanında durup sadece konuşup hiçbir şey yapmamaktansa faaliyette oldukları için gençleri tercih eden şair, yaralanıp berelense de gençlerin hareketinin yaşlıların durağanlığından iyi olduğunu ifade ediyor.

FD: kerkes (G 123/3), (K 31/3).

HD: akbaba (K, 9), kerkesler (Muk 17).

NAD: nesr-i tâ'ir-i gerdûn (G 160/5).

NBD: şeh-per-i nesr-i tâ'ir (Tec II/3).

ND: nesr-i felek (M 10/57), nesr-i sipihr (T 17/5), nesr-i tâir (K 14/33), (K 33/2).

ŞD: nesr (K 61/19), nesr-i felek (K 58/8), (K 36/56), nesr-i tâ'ir (K 53/46), (K 7/21), sayd-ı nesr-i tâyir (K 12/2).

ŞYD: nesr-i feleg (R 7).

ZD I.C: nesr-i tâ'ir (G 250/2).

ZD III.C: Horôs-ı Arş u Nesr-i Tâ'ir (G 1207/5), (G 1471/4), (G 1624/5).

3.5. Doğan/Laçin/Balaban

Türkçe bir kelime olan doğan (togan), avcılıkta alıcı kuş olarak kullanılan yırtıcı kuşun adıdır. İklim şartlarına dayanıklılığı, güçlü ve çevik oluşu, kolayca eğitilebilmesi gibi özellikleri sebebiyle doğan türü yırtıcı kuşlar her zaman en gözde avcı kuşları olmuştur (TDVİA, 1994: C 9, 487).

Bir gündüz yırtıcısı olan doğan, diğer gündüz yırtıcıları gibi, kemirgen küçük hayvanlarla, kuşlarla, kurbağa ve böceklerle beslenir (BL, 1986: C 6, 3265).

Doğan türleri arasında kerkenez, laçin, şahbaz ve balaban sayılabilir. Kerkenez, uzun kuyruklu bir doğan türüdür ve en yaygın gündüz yırtıcısıdır. Geniş bir alanı aralıksız tarar, av bulmak için 'keşif uçuşu'na çıkar, çok sayıda böcek ve kemiriciyi avladığından avcı kuşların en yararlılarından biri sayılan (BL, 1986: C 6, 3265) kerkenez atmacadan ufaktır (Akalın, 1993: 94). Laçin ise beyaz benekleri olan, ayakları ve gagası kırmızı renkli bir doğan türüdür (BL, 1986: C 6, 3265). Farsça olan şahbâz bir cins iri akdoğandır (BL, 1986: C 5, 2598). Balaban da bir nevi doğandır (Pakalın, 1946: C 1, 452).

Doğanla avcılığın geçmişi tarih öncesine kadar uzanır (TDVİA, 1998: C 9, 487). Daha sonraki dönemlerde, Dede Korkut çağı Oğuzlarının da doğanla kuş

avladıklarını kaynaklar bildirmektedir (Akalın, 1993: 94). Osmanlılarda ise avcılık çok gelişmiş, teşkilatlanmış ve ülkenin her tarafında yaygınlaştırılmıştır (TDVİA, 1998: C 9, 487). Sarayın av kuşlarına bakanlara Doğancı, padişahın av kuşlarına bakmak ve avda padişahla birlikte bulunmakla vazifeli içoğlanlarına da Doğancıbaşı denirdi (Akalın, 1993: 94).

Avcı kuşlardan biri (Akalın, 1993: 94) olan doğan, divanlarda baz veya şahbaz adlarıyla karşımıza çıkar (Kam, 1998: 90).

N'içün almaz gönlümün şeh-bâzını ol şâh ele
Şeyhlerün hôd dâyimâ olur dogan eglencesi ZD C III, 517/G 1814, 8

"O şah, gönül şahbazımı neden eline almıyor ki? Doğan daima şahların kendi eğlencesi olmuştur."

Eskiden padişahlar ava çok önem verdikleri için saraylarda, av için özel avcı kuşlar yetiştirilirdi. Ava çıkıldığında da bu avcı kuşlar bir av üzerine salınmadan önce kolda tanışırdı. Padişahlar avlanmayı sevdikleri için bu avcı kuşlara ilgi gösterirler ve onları kendi kollarında da taşırlardı. Av bir eğlence unsuruydu.

Bu beyitte de şair gönlünü bir şahbaza benzetiyor ve kendi şahının kolunda durmak istiyor. Şair, padişahların av ve avcı kuşlarla eğlendikleri gibi sevdiğim de neden benim gönlümü almıyor, onunla ilgilenmiyor ve eğlenmiyor ki diye soruyor.

Zağ-ı ebrûsun çevirmiş başa âzad eylemiş
Arızı üstünde ol şûhun iki laçine bak HD 176/G 254, 2

"O güzelin yanağı üstündeki iki doğana bak; karga kaşını başa çevirmiş, azat etmiş."

O güzelin yanağı üstündeki doğan gözleri, karga kaşlarını azat etmiş, serbest bırakmış. Kaşlar karga gibi kara, gözler de doğan gibi avlayıcı.

Ne belâdur gönülüm kuşına gözün sanemâ
Aceb olmaya çü ol şeh balaban bâlasıdur KBD 188/G 477, 3

"Ey güzel, gözün gönlüm kuşuna ne beladır? Garip değil çünkü o şah, doğan yavrusudur."

Gönlün bir kuş, sevgilinin gözünün de doğan olarak nitelendirildiği bu beyitte şair sevdiğini bir doğana benzetiyor. Doğan da avcı kuşlardan olup diğer kuşlarla birlikte gönül kuşunu da avlar. O put gibi güzel sevgili benim gönül kuşumu avlasa bunda bir gariplik yok çünkü o doğan yavrusudur ve doğanın da ilk vasfı avcılığıdır.

Doğan kelimesi ayrıca boz doğan, şahin bakışlı balaban şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

APD: balaban (G 270/4).

BD: dogan (K 14/15).

HD: balaban (G 131/2), laçin (G 254/2), (G 587/2).

KBD: balaban (G 477/3), laçin (G 1230/2), (G 1254/1), (G 373/2), (G 728/9), (G 812/5), (Tuyuğ 1382).

NBD: doğan (G 388/5), (K 7/36), lâçin (G 167/5), (G 167/5).

ŞD: doğân (Mus 2; V/7).

ZD III.C: dogan (G 1814/8), togan (G 1394/3).

3.6. Baykuş/Bûm

Bûm, cuğd, kümdak (Kam, 1998: 85) kelimeleri yanında, bülbül-i genc de baykuş (BL, 1986: C 4, 2051) anlamında kullanılır.

Baykuşlar, başında genellikle kulak adı verilen tepelik telekleri bulunan gece yırtıcılarıdır. 60 kadar çeşidi olan baykuşlar, çoğu gece dolaşan ve yerleşik yaşayan yırtıcı kuşlardır. Avlarını parçalamadan yutarlar. Bol miktarda kemirgen hayvan yediği için baykuşların çoğu tarıma yararlıdır.

Baykuşu uğursuz sayan halk inanışı edebiyata da yansımıştır. Halk şiiri gibi divan şiirinde de baykuşun viranelerde yaşadığı ve ölümü temsil ettiği anlatılır (BL, 1986: C 3, 1418).

Kağızmanlı Hıfzî'nin ünlü ağıdı 'Sefil baykuş ne gezersin bu yerde?' dizesiyle başlar. Tevfik Fikret de 'Hande-i bûm' (Baykuşun gülümseyişi) adlı şiirinde baskı yönetimini bir karabasan biçiminde canlandırırken Abdülhamit II'yi baykuşa benzetir (BL, 1986: C 3, 1418).

Ey Hayâlî derd-i aşka herkes olmaz âşinâ
Bûma vîrân bülbülün gülzârdır endîşesi HD 287/G 569, 5

"Ey Hayali, herkes aşk derdini bilmez. Baykuş virane, bülbül gül bahçesi derdindedir."

Bülbülün yeri gül bahçesidir, baykuşun ki de virane. Bu kuşlar bu yerlerin derdinde olduklarından aşkla ilgilenmezler, aşkı bilmezler. Aşka düşmedikleri için aşk derdini de bilmezler. Böyle büyük işlerden anlamazlar; yerleri, yuvaları gibi küçük şeyleri düşünürler, onlardan anlarlar, aşk gibi büyük şeylerden anlayamazlar.

Mâla mâğrur olma ey hâce ki bu dünyâ diyen
Sencileyin nice baykuş uçuran virânedir BD 177/G 60, 4

"Ey hoca mala gururlanma, ki bu dünya, senin gibi nice baykuş uçuran viranedir."

Bu dünyada malım var deme çünkü bu dünya aslında içinde çok baykuşlar olan bir viraneden başka bir yer değildir. Baykuşlar uçar, çekip giderler, insanlarsa ölüp gider.

Ayrıca şair hocayı da baykuşa benzetmektedir.

Gelmez senünle ma'rekeye hasm-ı kûr-baht
Olmaz hümâ-yı devlete hem-sâye bûm-ı şûm BD 301/G 326, 4

“Kör bahtlı düşman seninle savaş meydanına gelmez. Devlet Hüma’sıyla uğursuz baykuş komşu olmaz.”

Baykuşun düşmana benzetildiği bu beyitte Hüma ile baykuşun farklı olmaları ve bir arada bulunamayacakları dile getiriliyor.

BD: bûm-ı şûm (G 326/4).

FD: cuğd (G 43/6), (K 36/27).

HD: bûm (G 349/5), (G 541/1), (G 569/5), (G 616/4).

NAD: âşiyân-ı bûm (G 429/3), bûmveş (K 12/46), harâb ü bûm-nişîn (T 51/21).

NBD: baykuş (G 60/4).

ND: bûm (G 45/2), bûm-i şebî (Tah 6/V), hâne-geh-i bûm (G 143/1).

NLD: hâne-i bûm (K 316/6), hemsâye-i bûm (K 13/17).

ŞGD: âşiyân-ı bûm-ı vîrân (T 14/12), bûm-ı gam (G 307/1).

ZD I.C: bûm (G 145/2).

3.7. Çaylak/Zegân

Farsça olan zegân (Devellioğlu, 1999: 1474) veya zağan çaylağın diğer adıdır (Kam, 1998: 87).

Uzun ve çatal kuyruklu bir nevi yabani kuş … (Pakalın, 1946: C 1, 339) olan çaylak yırtıcı kuşlardandır. … Şahin ve atmacadan daha çelimsiz oluşu, avcılığında küçük kuşlar ve civcivlerle yetinmesinden de bellidir (Akalın, 1993: 84).

Diltengdir erbâb-ı zebân kande olursa
Gülşen zagan u zâga kafes bülbüle câdır NLD 70/K 14, 86

“Dille ilgili olanlar nerede olsalar kederlidir. Gül bahçesi çaylak ve karganın, kafes bülbülün yeridir.”

Bülbül de tûtî de ötmeleri ve konuşmaları sebebiyle kafese kapatılırlar ve özgür olmadıklarından huzur da bulamazlar. Bülbül güzel öttüğü için kafese konur, özgür olamaz oysa ki çaylak ve karga çirkin ötmelerine rağmen gül bahçesinde özgürce gezerler.

HD: zâğ u zegan (G 38/4), (G 72/5).

ND: hem-âvâze-i feryâd-ı zagan (K 1/9).

NLD: zagan u zâg (K 14/86).

3.8. Atmaca/Bâşak

Farsça olan bâşe kelimesi atmaca kuşu (Devellioğlu, 1999: 73), bâşak ise bir cins küçük atmacadır (Devellioğlu, 1999: 72). Atmaca eskiden çalılıklarda bıldırcın ve kuş avlamak için kullanılan yırtıcı bir kuştur. Gündüz yırtıcılarından olan …. atmaca, hızlı uçuşu ve ataklığı ile ünlüdür. Orman içlerinde, çalılıklar arasında yaşayan küçük ötücü kuşları telef eder ama böylelikle taneyle beslenen bu kuşların çoğalmasını önlemiş olur. Ayrıca küçük kemirgenleri yediği için de yararlıdır (BL, 1986: C 2, 993).

Atmacanın ilk özelliği, doğan ve şahin gibi avcı kuşlardan oluşudur. …. "Yırtıcı kuşun ömrü az olur" atasözüyle ilgili olarak, dilimizde 'Düşmanın ömrü atmacanınki gibi olsun.' kargışı vardır; az yaşasın anlamında kullanılır (Akalın, 1993: 74).

Atmacanın bir özelliği de atılganlığıdır. 'Atmaca gibi atılmak' deyimi bu korkusuzluktan doğmuş olmalıdır. Bir de 'atmacanın alayı olmaz.' derler; şakası yoktur anlamına gelir ki yırtıcı kuşa karşı temkinli olmayı öğütler (Akalın, 1993: 74).

Şehâ şâhîn gözün apardı gönli
Sanasın bedenâyı kapdı başak KBD 8/G 15, 7

"Ey şah (sevgili), şahin gözün gönlümü kaptı. Sanki bir atmaca kurbanlık deveyi kaptı."

Gözün şahine ve atmacaya benzetildiği bu beyitte gönül de kurbanlık deveye benzetiliyor. Nasıl atmaca bir hayvanı, et parçasını kaparsa sevgilinin gözleri de âşığın gönlünü öylece kapıyor.

KBD: başak (G 15/7).

4. DİĞER KUŞLAR

Efsanevi ve avcı kuşlardan sonra incelediğimiz diğer kuşlar bülbül, güvercin, papağan, tavus, karga, keklik, üveyik, kumru, horoz, yarasa, sülün, serçe, kaz, kırlangıç, ebabil, tavuk, turna, şebgîr, leylek, ördek, turaç kuşu, sığırcık, selva, kuzgun, çil kuşu ve bıldırcındır. Bu kuşlar divanlarda geçen kullanım sıklığına göre verilmiştir.

4.1. Bülbül/Andelîb/Hezâr

En meşhur ötücü kuş olan bülbül için 'Dünyada hiçbir müzik aleti yoktur ki, şu kuşun ağzından çıktığı kadar güzel ses çıkarsın.' denmiştir (Uğurlu, 2004: 394).

Sesinin güzeliğiyle ünlü bu ötücü kuş, tan yeri ağarırken öter. Ötüşü armoni ve ses zenginliği bakımından eşsizdir (BL, 1986: C 4, 2051).

Boyu 16 cm olan bülbüller (BL, 1986: C 4, 2051) kül renginde olur (DTDEA, 1977: C 1, 480). Bülbüllerin uçuşları dengesizdir. Bülbüller, aydınlık ormanlarda, korularda, hatta büyük park ve bahçelerde bulunur. Daha çok bitkilerle beslenir (BL, 1986: C 4, 2051).

Güzel ve yanık ötüşüyle tanınan bu kuş devr-i gül diye de tabir edilen bahar mevsiminde (veya nevruzda) görülür (DTDEA, 1977: C 1, 480).

Gülşende veya çemenlikte kurduğu (DTDEA, 1977: C 1, 480) yuvasını sık dallı ve yapraklı ağaç dallarına, çokça gül ocakları içine yapar çünkü böyle yerlerdeki yuvalara yılanlar çıkamazlar. Yılan, kuş yavrularının etine haristir. Başka ağaçlara yapılmış yuvalara yılanlar, ağaca sarılarak kolayca çıkar (Onay, 1992: 83).

Eşleşmiş olan yaşlı bülbül, ne kadar iyi bakılırsa bakılsın, kafeste yaşayamaz, ölür. Eşleşmeden önce yakalanan genç bülbül kafeste beslenebilir (BL, 1986: C 4, 2051).

Bülbüller havalar ısınmaya, güller açmaya başladığı zaman çiftleşirler. Dişisi yumurtadan kalkıncaya kadar yalnız kalan erkek ekseriya gün batarken başlayıp gece yarısından sonralara kadar öter (Onay, 1992: 83).

Bülbül, Türk ve İran edebiyatlarında başta âşık oluşu ve sesinin güzelliği olmak üzere çeşitli özellikleri sebebiyle adı en çok geçen kuştur. Aslı Farsça olan bülbül kelimesi sonradan Arapça'ya da girmiştir (TDVİA, 1992: C 6, 485). Türkçesi sanalvaç olan bülbülün Arapçası andelîb, Farsçası hezâr ve cemileri anâdil ile hezârândır (Onay, 1992: 82).

Bülbül için andelîb ve hezârdan başka sesinin güzelliği dolayısıyla, hoş-hân (güzel okuyan), hoş-gû (güzel söyleyen), hoş-âheng (güzel sesli) kelimeleri de kullanılır. Bunların yanında zend-hân (güzel sesli kuş), zendvâf, zendbâf, zendlâf (bülbül), mürg-i bâğ (bahçe kuşu), mürg-i çemen (çimen kuşu), şeb-hân (gece öten kuş), mürg-i şeb-hîz (gece uyanık duran kuş), hezâr-âvâz (bin bir sesli) (TDVİA, 1992: C 6, 485), gûyâ-yı çemen (Onay, 1992: 84) gibi kelime ve terkipler de bülbülü ifade eder.

Ayrıca belâbil kelimesi, bülbüller ve tasalar, kuruntular, vesveseler anlamına gelerek cinaslı kafiye oluşturur (Ersoylu, 1981: 114).

Bütün dünya folklor ve edebiyatlarında geniş bir yer tutan bülbül motifinin (BL, 1986: C 4, 2051) özellikle Doğu edebiyatlarında önemli bir yeri vardır (TDVİA, 1992: C 6, 485). Bu motif divan edebiyatında her şair tarafından, sık sık kullanılır; halk şairi, bülbülü, daha serbest bir muhayyile ve hassasiyetle işlediği hâlde, divan şairi, onu, daima aynı kadro dâhilinde ele almıştır; yani bu edebiyatta, diğer unsurlar gibi, bülbül de bir mazmundur (MEBİA, 1961: C 2, 833). Bu mazmuna göre, divan edebiyatında

da klasik Doğu edebiyatlarında olduğu gibi, gülün sevgili olarak düşünülmesi ile bülbül âşığı sembolize eder (TDVİA, 1992: C 6, 485) ve kendisine daima naz ve cefa eden güle âşıktır. Terennümü ya güle aşkını ilan veya ıstırabını ifade içindir (MEBİA, 1961: C 2, 833). Bu durumuyla aşığa çok benzeyen bülbül, şakıyışlarıyla ağlayıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzeliklerini anlatan ve ona aşk sözleri arzeden bir âşığın timsalidir. Onun güzel sesi de aşığın güzel sözleri, şiirleridir. Nasıl bülbül gülsüz olamazsa, âşık da maşuksuz olamaz. Gülün dikenleri nasıl bülbülün ciğerini delerse, sevgilinin eziyetleri de aşığın bağrını deler (Pala, 2003: 87). Yani bülbül teşhis yoluyla âşığın bütün özelliklerini havidir (TDVİA, 1992: C 6, 485). Âşığın bülbüle teşbihi ise sevgilinin veya yüzünün güle, dudağının goncaya, bulunduğu yerin gülşene (gül bahçesi) teşbihi cihetiyledir. Bülbülün gülşendeki ötüşü âşığın ahına benzetilmiştir. Gül (sevgili), bülbüle (âşık) daima cefa ettiğinden bülbül sabahlara kadar uyuyamaz (DTDEA, 1977: C 1, 480).

Edebiyatımızda bülbül daima gül ile birlikte zikredildiği için eski şairlerimiz nerede bir gül görseler, mevsime bakmadan, derhal bir bülbül tahayyül ederlermiş (Onay, 1992: 83). Bülbülden ayrı düşünülemeyen gül ise çiçeklerin en makbulü ve hoş kokulusudur ve sayısız nevi vardır. Edebiyatımızda en çok kullanılanlar: Gül-i sad-berg: Katmerli bir çeşit iri gül. Gül-i ter: Taze, taravetli gül. Gül-i ra'nâ: İçi kırmızı, dışı sarı gül. Gül-i sûrî: Gülyağı çıkarılan Edirne gülü (Onay, 1992: 82).

Bülbülün nevileri, gülün çeşitlerinin çok olması ve kokusuzu, dikensizi de bulunması gül-bülbül mazmununu ortaya koymaya mâni değildir (Onay, 1992: 83).

Şair muhayyilesine göre bülbül gülün daha kırmızı ve güzel olması için ona kanını vermiş veya gül hile ile onun kanını içmiş veya yüzüne sürmüş yahut allık (gül-gûne) olarak kullanmıştır (TDVİA, 1992: C 6, 485).

Gülün aşkı ile tutuştuğu için bülbüle şeydâ (çılgın), zâr (ağlayıp inleyen) (TDVİA, 1992: C 6, 485), şûrîde ve bîçâre sıfatları verilmiştir (MEBİA, 1961: C 2, 833).

Bülbül güllerin açtığı günlerde daha canlı öttüğü için gül ile arasında var olduğu kabul edilen muhayyel aşk ilişkisi, mecazi aşk olarak kabul edilmiştir (TDVİA, 1992: C 6, 485). Ancak gerçek âşık sayılan pervane kendini yakarak öldürürken bülbül feryattan başka bir şey yapmadığı için, gül ile serüveni dünyevi aşkı simgeler (BL, 1986: C 4, 2051).

Bülbül seher vaktinde gülü karşısına alarak öter. Gül, onun için yaprakları yeni açılmış bir kitaptır. Âdeta bülbül o kitabı okur. Bazen gül yaprağından bazen de mushaftan ayetler yahut Gülistân'dan beyitler okuyan (TDVİA, 1992: C 6, 485) bülbülün bütün neşesi gül ile kaimdir. Gülden ayrı olunca inleyişler içinde kalır. Gülü görünce ise mest olur (Pala, 2003: 87).

Her zaman niyaz durumunda yalvaran bülbülün karşısında gül daima naz içindedir (BL, 1986: C 4, 2051). Gül, naz; bülbül, niyaz için yaratılmıştır sanki (Pala, 2003: 87). Sabahlara kadar uyumayıp feryat eden bülbülün nağmeleriyle goncanın, seher vaktinde açıldığı kabul edilir (BL, 1986: C 4, 2051). Burada bülbülün diğer kuşlardan farklı olarak gece de ötmesi özelliğine gönderme yapılırken bazı şairler onun feryat etmesini ilahî bir takdir olarak kabul ederler (TDVİA, 1992: C 6, 485). Bülbül bütün bu niyazlarıyla bir destan yazmaktadır. Her yeri elem, acı, cevr ü cefa dolu olan bu destanın içinde gözyaşı da vardır, ciğer kanı da (Pala, 2003: 87). Ayrıca 'destan', güzel sesle okunan şarkı, nağme anlamlarına da geldiği için bülbülün güzel sesiyle güle karşı destan söylediği kabul edilir (BL, 1986: C 4, 2051). Bülbül zevk ehlini gül bahçesine çağırarak gül ile olan macerasını da âleme 'destan eyler.' Bin (1000) anlamına da gelen hezâr kelimesinin tevriyeli ve cinaslı kullanılmasıyla

bülbül ‘hezâr-destân’ ve ‘destân-serâ’ olarak karşımıza çıkar (TDVİA, 1992: C 6, 485).

Ötüşünün nağme olarak nitelendirilmesiyle bülbül bir nağmede 1000 sihir yapar. Güzel ve yanık ötüşüyle ilgili olarak âteş-zebân, hoş-zebân, mürg-i hoş-hân, mürg-i seher, hoş-âvâz, hoş-beyân, hoş-nağme, ter-nağme, şîrin-güftâr, güyâ, medh-hân (TDVİA, 1992: C 6, 485), kıssa-hân (MEBİA, 1961: C 2, 832), nây-ı hazin şeklinde tanımlanır. Ayrıca feryat, figan, şîven, âh ü zâr, nevâ, nâle, savt, nağme, okumak ve gulgule kelimeleri de bülbülün ötüşünü niteler. Bülbülün güzel nağmeleri ve gönül alıcı ötüşünden dolayı şairler de kendilerini bülbüle benzetirler (TDVİA, 1992: C 6, 485-486).

‘Bülbül-i bustân-ı mezâk’ Hz. Peygamber’den kinaye olarak, ‘bülbül-i hezâr-dâstân’ Sa’di-i Şîrâzî’den kinaye ve ehl-i kemâl için kullanılan birer tabirdir. Bunların dışında bülbül-zebân ‘fâsih’, ‘bülbül-mizâc’ ise ‘değişik mizaçlı’ ve ‘âşüfte’ anlamlarına gelmektedir (TDVİA, 1992: C 6, 486).

Kuşların yaşadıkları yerler farklı farklıdır. Karganın leşi, baykuşun viraneyi sevdiği gibi bülbül de gülzârı sever. Bağda, bahçede, çiçekler arasında dolaşsa da bülbül daha ziyade gül dalları ve yaprakları arasında görülür. Bülbülün tahtgâh, mahfil, sâyeban, sâgar, keşkül adlarını alan yuvası da buradadır. Gül-bülbül beraberliği, gülün rengi itibariyle ateşi çağrıştırdığından çeşitli tasavvurlar oluşturur. O büyük bir afet, yangın (TDVİA, 1992: C 6, 486) veya çöküntünün tesiriyle öksüz kalan (DTDEA, 1977: C 1, 480) bir ‘kül öksüzü’dür. Bu benzetmede aynı zamanda bülbülün vücudunun üst kısmının koyu, alt kısmının sütlü kahverengi olmasına işaret vardır (TDVİA, 1992: C 6, 486). Ancak bülbülün vücudu yanıp kül gibi olduğu hâlde, içinde aşk ateşi vardır (DTDEA, 1977: C 1, 480).

Bülbül ayrıca garip ve sahipsiz olarak telakki edildiği için ‘gömleksiz’ olarak da adlandırılır (DTDEA, 1977: C 1, 480). Bülbül talip, mest ve hatibe de benzetilir (TDVİA, 1992: C 6, 486).

Gül Hz. Mûsâ’ya Tur dağında görünen ‘ateş-i Mûsâ’ya benzetildiğinde, bülbül Hz. Mûsâ’nın ‘kelim’ sıfatı ile karşımıza çıkar. Güzel sesinden dolayı bülbül ile Hz. Davut arasında da ilgi kurulur. Ayrıca gül camiye, servi minareye, bülbül ise Kur’an okuyan kişiye benzetilir (TDVİA, 1992: C 6, 486).

‘Kuşların âşığı’ şeklinde de tarif olunan (Onay, 1992: 83) bülbülün güzel ötüşü, şakıyışı da bir teşbih doğurabilmektedir. Öyle ki, bu çeşit bir teşbih divan şiirinde, daha başlangıçlarda bile bir mazmun olarak kullanılmıştır (Ersoylu, 1981: 113).

Bülbül ile birlikte zikredilen diğer bir unsur kafestir. ‘Bülbülün çektiği dili belasıdır’ atasözü, bülbülün güzel ötüşünden dolayı kafese konulmuş olduğunu ifade eder. ‘Bülbülü altın kafese koymuşlar, ah vatanım demiş’ atasözü ise onun gül bahçesinin ve hürriyetin hasretiyle yandığını anlatır ve hürriyeti sembolize eder. Aynı şekilde âşığın gamlı gönlü mihnet gülzârının bülbülü, yaralı sinesi de kafes şeklinde düşünülür (TDVİA, 1992: C 6, 486). Gönül de kafeste yani kaburga kemiklerinin arkasında bulunması cihetiyle bülbüle benzetilir (BL, 1986: C 4, 2051).

Yine bu anlayışa göre bülbülün güle yaklaşmasını önleyen en büyük engel gülün dikenidir. Ancak bülbül dikeni de gülün hatırı için hoş görmektedir (TDVİA, 1992: C 6, 485). Bülbülün diğer rakibi ise saba rüzgârıdır (Onay, 1992: 83).

Bazen aşığın kendisi, bazen canı, bazen de gönlü olan bülbül, güzeli ve güzelliği övmede bir üstattır (Pala, 2003: 87). Ama bazen şair bu konuda bülbüle ders okutur (Pala, 2003: 87). Gülün güzelliğini satmak için bülbülü tellal kıldığı da bir gerçektir (BL, 1986: C 4, 2051).

Bülbülsüz bir divan edebiyatı (Pala, 2003: 87) düşünülemediği gibi divanlarımızdaki gül-bülbül, şem'-pervane, Leylâ-Mecnûn, Ferhâd-Şirîn, serv-fahte, kumru-çenâr mazmunlarını havi satırlar çıkarıldığında da geriye pek az bir şey kalır (Onay, 1992: 83).

Klasik divan şairleri bülbülden belirli kurallara bağlı olarak bahsettikleri hâlde halk şairleri onu daha serbest bir muhayyile ile ve çok defa daha canlı bir şekilde dile getirirler. Türk halk edebiyatında hakkında pek çok mâni, türkü, destan ve koşma yazılmış olan bülbül Türk atasözleri ve deyimlerinde de geniş bir yer tutar (TDVİA, 1992: C 6, 485). Bazı şairler bülbülle ilgili atasözlerini, şiir hâlinde ifade etmişlerdir (DTDEA, 1977: C 1, 480).

Bülbül daha XIV. yüzyıl başlarında Yunus Emre'nin şiirlerinde lirik bir duyuşun timsali olarak görülür. Sonraki yüzyıllarda da hemen bütün halk şairleri bülbül motifini çeşitli şekillerde kullanmışlardır (MEBİA, 1961: C 2, 833).

Bülbül halk şiirinde genellikle doğanın bir parçası olarak özgürce işlenir ve (BL, 1986: C 4, 2051) âşığın sembolü olarak da karşımıza çıkar.

XIV. yüzyıldan başlayarak divan, âşık ve halk şiirimizde kullanıldığını gördüğümüz (DTDEA, 1977: C 1, 480) bülbüle, Dîvânü Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de de rastlanır (TDVİA, 1992: C 6, 485).

Şairler yüzyıllar boyunca bülbülle gül arasında tahayyül ettikleri aşkı şiirleri için tükenmez bir kaynak olarak görmüşlerdir. Nitekim eski İran ve Türk edebiyatı şairlerinin divanlarında bülbül ve gül konulu manzumelere veya onlarla ilgili remiz ve mazmunlara sık sık rastlanır. İran edebiyatında bülbülü ve onun güle olan aşkını en güzel şekilde dile getiren, ünlü şair Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 791/1389) olmuştur (TDVİA, 1992: C 6, 485).

Çeşitli şekillerde işlendiğini gördüğümüz gül ile bülbül macerası çeşitli mesnevilere de konu olmuştur (DTDEA, 1977: C 1, 480). 'Gül ü Bülbül' veya 'Bülbülnâme' adlı bu alegorik mesnevilerde bülbülün tüm özellikleri daha belirgindir (Pala, 2003: 87). 'Bülbülnâme', 'Bülbüliyye', 'Gül ü Bülbül' gibi adlarla anılan bu eserlerde bülbül, müstakil olarak işlenmiştir. İlk 'Bülbülnâme'nin Fars edebiyatında Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221) tarafından yazıldığı söylenirse de bu eserin Attâr'a ait olmadığı kanaati yaygındır. Küçük bir mesnevi olan bu eserde, güle karşı duyduğu aşkı öterek terennüm eden bülbülün diğer kuşları rahatsız etmesi ve kuşların onu Hz. Süleyman'a şikâyetleri anlatılır. Hz. Süleyman doğanı gönderip bülbülü yanına getirtir. Bülbül kendini savunur, Hz. Süleyman onu haklı bulur ve diğer kuşların bülbüle dokunmamalarını emreder. Bu konuda İran edebiyatında hemen hemen başka bir esere rastlanmadığı hâlde Türk edebiyatında XVI. yüzyıldan başlayarak 'Bülbülnâme', 'Bülbüliyye' ve 'Gül ü Bülbül' adlarıyla beşten fazla eser kaleme alınmıştır. Bu alanda bilinen ilk Türkçe eser, Kara Fazlî'nin (ö. 971/1563-64) 'Gül ü Bülbül' adlı mesnevisi olup Hammer tarafından Almanca çevirisiyle birlikte 1833'te Viyana'da basılmıştır. Bundan sonra Bahâi'nin (ö. 980/1572) 'Gül ü Bülbül'ü, Gazi Giray'ın (ö. 1016/1607) Fuzûlî'nin 'Beng ü Bâde'sine nazire olarak yazdığı 'Gül ü Bülbül'ü, Ömer Fuâdî'nin (ö. 1046/1636) 'Bülbüliyye'si, Birrî'nin (ö. 1128/1715-16) manzum ve mensur karışık olarak yazdığı 'Bülbülnâme'si (İstanbul 1265) ve Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1166/1752) 'Bülbülnâme'si zikredilebilir. Ayrıca Hüseyin Ayan'ın, Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlı Farsça bir mecmuanın içinde (Farsça Yazmalar 7 [A.F. 2147], vr. 196b-209a) bulup neşrettiği 'Bülbülnâme' adlı bir mesnevi daha vardır. Ne zaman yaşadığı bilinmeyen Rifâî adlı bir şaire ait olan eser beş beyitlik hatimesiyle birlikte 327 beyittir (TDVİA, 1992: C 6, 486).

Divan edebiyatında bu eserler dışında bülbüle çeşitli beyitlerde ve 'bülbül' redifli gazellerde sık sık rastlanmaktadır (TDVİA, 1992: C 6, 486). Böylece daha geniş bir şekilde terennüm edilen, bülbül a. tabiatta bir mahluk, b. şairin kendisinin dünyevi timsali, veya c. tasavvufi bir alegori olarak ele alınır. Divan edebiyatında bilhassa XVII. asırdan itibaren, bülbül redifli gazellere çok tesadüf edilmektedir. Misalen, bu asırda şeyhülislam Yahya Efendi'nin, bülbülü, timsalî bir tefsire kaçmadan, tabiatta bir mahluk gibi anlatan bir gazelini görüyoruz (MEBİA, 1961: C 2, 833). XIX. yüzyılın ikinci yarısında divan edebiyatı geleneğini devam ettiren şeyhülislam Ârif Hikmet'in bülbülü kısmen dinî bir fikirle işleyen gazeli zikre değer bir başka örnektir. Bu devirde yazılmış bülbüle dair şiirlerden Osman Şems Efendi'ninki ise tasavvur ve üslup bakımından ayrı bir yere sahiptir. Osman Şems Efendi bülbülü 'riyâz-ı vahdetten uzak düşmüş bir ruh' olarak ele almış, onda mekâna hapsedilmiş bir 'lâ-mekân' mahlukunun derin ıstıraplarını dile getirmeye çalışmıştır (TDVİA, 1992: C 6, 486).

Yenileşme devri Türk edebiyatında, Tanzimat dönemi şairi Recaizade Mahmut Ekrem'in bülbül üzerine yazdığı iki şiirde bülbülün vatan özlemiyle öttüğü görüşü işlenir. Abdülhak Hamit, bülbül redifli gazelinde aynı temayı yineler. Daha sonraki dönemde Mehmet Akif Ersoy, 'Bülbül' şiirinde yurdun düşman işgaline uğramasından duyulan acıyı dile getirir. Yahya Kemal Beyatlı 'Rintlerin Ölümü'nde, ona, geçmiş zamandan kalma bir anı olarak bakar. Ahmet Haşim de 'Bülbül' adlı şiirinde eski gül-bülbül söylencesinin sona erdiğini, gülün artık 'bir başka ziyada doğduğunu' anlatır; Merdiven adlı şiirindeyse 'Eğilmiş arza kanar muttasıl kanar güller/ Durur alev gibi dallarda kanlı bülbüller' diyerek bülbülü yepyeni bir tema olarak işler (BL, 1986: C 4, 2051).

Türk ve İran edebiyatlarında şiirdeki karakteriyle manzum ve mensur hikâyelere de konu olan bülbül, günümüz Türk edebiyatında hemen hemen terkedilmiş bir motif durumundadır (TDVİA, 1992: C 6, 486).

Mutasavvıflar veya tasavvufa meyyal şairler bülbülü daha geniş anlamlı bir alegori olarak kullanmışlardır. Onlara göre bülbül ilahî aşkla yanan can ve ruhun timsalidir. O, bu dünyada veya ten kafesinin içinde uzak kaldığı ezelî gül bahçesinin hasretiyle feryat eden bir Hak âşığıdır (MEBİA, 1961: C 2, 833).

Yokmuş bir âha ey gül-i ra'nâ tahammülün
Bağrın ne yakdın âteş-i hasretle bülbülün   ŞGD 350/G 180, 1

"Ey gül-i rana, bir âha tahammülün yoktu da hasret ateşiyle bülbülün bağrını neden yaktın?"

Sen bir aha bile tahammül edemezken bülbül bu hasret ateşiyle nasıl yanıp da âh etmesin ki? Bu ateşe ah demeden dayanılır mı?

Rahm kılmaz sana ey bülbül gül-i âteş-mizac
Sen gerekse yele varmış bir avuc hakister ol   HD 195/G 306, 4

"Ey bülbül, sen istersen havaya savrulmuş bir avuç kül ol; o ateş mizaçlı gül sana acımaz."

Bülbülün kül, gülün de ateş renkli olduğunun dile getirildiği bu beyitte gülün bülbüle merhamet etmediğini görüyoruz. Gül bülbülü yakar, külü havaya bile uçsa yine de ona acımaz.

Hâr-ı gamda andelîb eyler figân u zârlar
Goncalarla salınur sahn-ı çemende hârlar BD 153/G 85, 1

"Gam dikenin(in üstün)de bülbül ağlayıp inler. Dikenler bahçenin ortasında goncalarla gezinir."

Bülbül gam dikeninin üstünde feryat ü figan eder. Nasıl etmesin ki, gonca bahçenin orta yerinde dikenlerle gezinir.

Bazen de bülbülün âh u figanı aşk için yeterli görülmez ve hoş karşılanmaz:

Muhabbet kâle gelmez bestedir ey bülbül-i şeydâ
Ne da'vâlar edeydi olmasa pervâne hâl ehli ŞYD 248/G 446, 4

"Ey çılgın bülbül, muhabbet söze gelmez bir makam ve ahenktir, bestedir. Pervane hâl ehli olmasaydı neler yapardı!"

Bülbül feryat u figan ediyor amma muhabbet sözle anlatılmaz ki! Yaşanması gerekir. Pervane de aşıktı amma hiç söze girişip davada bulunmadı sadece hâlin gereğini yaptı, aşkı için öldü. Âşıktı sevdiğinde yok oldu, bülbül gibi söz söylemedi, ağlayıp inlemedi.

Degül şebnem şerâr-ı âh-ı bülbüldür ki çıkdıkça
Düşer kesb-i rutûbetle hevâdan gülsitân üzre NFD 60/K 6, 13

"Şebnem değil bülbülün ahının kıvılcımıdır ki (yukarı) çıktıkça nemin çokluğundan havadan gül bahçesinin üstüne düşer."

Âşıkların ahı gökyüzüne çıkar. Bülbülün ahı da yukarı çıkıyor, oradaki rutubetin fazlalığından çiğ damlası olarak havadan gül bahçesine düşüyor.

Biri biriyle nice etsinler imtizâc
Bülbül hevâyî güller ise âteşî mizâc ŞYD 43/G 38, 1

"Birbirleriyle nasıl uyuşsunlar; bülbül havayla, gül ateşle ilgili."

Hava, rüzgâr ateşi söndürür. Gül kırmızıdır yani ateş rengindedir ve dolayısıyla ateş gibi yakıcıdır. Bülbül öter, nefesinin havası ateşi söndürür. Hem de bülbül uçar, gider oysa ki gül yerinde sabittir.

Gül ile bülbül zıtlar ama birbirlerini çekerler; fizik kurallarına göre de zıt kutuplar birbirini çeker.

Nakş-ı gül seyr it çemende savt-ı bülbül dinle gel
Şimdi savt u nakşdur ayş ehline sâlih amel BD 291/G 310, 1

"Çemende gül nakşını seyr et, bülbül sesini dinle. Şimdi yaşam ehline doğru amel ses ve nakıştır."

Ayş ehli ve amel-i salih kelimeleri çemende bir araya gelince orada yapılacak en sevaplı iş bülbül sesi dinlemek ve gül seyretmektir.

Aşkın oduna ey gül yanarsa cân-ı şeydâ
Her bir avuç külünden bir bülbül ola peydâ ŞYD 26/ G 3, 1

"Ey gül, çılgın can, aşk ateşine yanarsa her bir avuç külünden bir bülbül meydana gelir."

İnleyen, ağlayan can aşk ateşine yanarsa onun her bir avuç külünden bir bülbül doğar. Ateşin külünden kuş doğmasında Kaknus'a telmih vardır. Ayrıca bülbül de kül rengindedir.

Yazdı bahâr ayet-i hüsnün varak varak
Gül mushafından okudı bülbül sebak sebak BD 250/G 242, 1

"Bahar, güzellik ayetini yaprak yaprak yazdı. Bülbül gül kitabından/ Kur'an'dan ders okudu."

Bahar gelince gül yaprak yaprak açıldı. Bülbül de Kur'an okur gibi bölüm bölüm okudu gül yapraklarını. Gül güzelliğin sembolü ve bülbül de güzele âşık olduğu için bülbülün güle bakıp ötmesi, şakıması da sanki gül yapraklarındaki yazıyı okuması şeklinde tasavvur ediliyor.

İrdi hengâm-ı safâ fasl-ı bahâr oldı yine
Vakt-i gül mevsim-i feryâd-ı hezâr oldı yine NŞD 146/G 105, 1

"Zevk ve eğlence zamanı erişti, bahar geldi yine. Gül vakti, bülbülün feryat mevsimi oldu yine."

Bahar mevsimi, nehirlerin aktığı, insanların pikniğe gittiği, çimenlerin yeşerip büyüdüğü, güllerin açılıp bülbüllerin ötmeye başladığı zamandır. Gül dâhil herkesin coşup eğlendiği bu vakitte bir ağlayıp üzülen vardır, o da bülbüldür. Herkes mesuttur, mutludur ancak bir bülbül üzgündür çünkü görebilse de güle erişemez ve ulaşamaz.

Bülbül kelimesi divanlarda ayrıca anadil hatibi, andelîbin âşiyânı, andelibin rişte-i dâmı, belâbil gulgulü, belâlı bülbül, bî-çare andelib, bî-çare bülbül, bülbül âvâzı, bülbül dili, bülbül sadâsı, bülbüllerin elhânı, bülbülün âh u enîni, bülbülün ahı, bülbülün ciğerinin kebâbı, bülbülün dûd-ı âhı, bülbülün feryâdı, bülbülün gönlü, bülbülün zârı, bülbülün zikri, cân bülbülleri, cân bülbülü, cinân bülbülü, çemen bülbülleri, gönül bülbülü, bülbülün ahı, gül ile bülbül, hezâr bülbül, hezârân bülbül, seher bülbülleri, zamâne bülbülü tamlamalarında da geçmektedir.

APD: anadil (G 177/1), andelib (G 1/11), andelib (G 306/13), (K 15/12), (K 16/7), andelib-i mest (G 153/8), (K 33/14), belâbil (G 161/5), (G 177/1), (G 177/1), bülbül (G 100/2), (G 101/5), (G 111/7), (G 112/6), (G 117/2), (G 128/8), (G 141/5), (G 143/7), (G 147/4), (G 151/9), (G 161/1), (G 161/5), (G 170/1), (G 174/4), (G 185/3), (G 189/9), (G 199/20), (G 20/7), (G 20/9), (G 210/2), (G 213/5), (G 228/3), (G 266/10), (G 268/1), (G 272/7), (G 278/ 12), (G 238/3), (G 285/4), (G 3/7), (G 304/2), (G 308/3), (G 320/5), (G 321/9), (G 339/7), (G 344/5), (G 346/4), (G 440/5), (G 46/8), (G 48/5), (G 53/2), (G

57/9), (G 71/5), (G 89/10), (K 15/13), (K 15/8), (K 2/63), (K 20/25), (K 22/37), (K 24/9), (K 25/20), (K 31/1), (K 37/26), (K 38/II,5), (K 38/II,7), (K 38/VII,1), (K 38/VII,1), (K 38/VII,2), (K 38/VII,3), (K 38/VII,4), (K 38/VII,5), (K 38/VII,7), (K 38/VII,8), (K 4/19), (K 43/11), (Muk 8), bülbül-i bâğ-ı suhan (G 45/5), bülbül-i cân (G 272/1), bülbül-i gûya (G 239/7), (G 313/2), (G 85/5), (K 37/31), bülbül-i güyâlar (Muk 36), bülbül-i hoş-nevâ-yi medh (K 24/31), bülbül-i kuds (G 525/6), bülbül-i mest (K 15/18), (K 22/27), (K 42/8), bülbül-i şûride (G 52/6), bülbül-i tab' (K 27/7), bülbül-i ter-nağme (G 206/5), bülbül-i zâr (G 320/6), bülbüller (G 140/8), (G 178/6), (G 185/ 7), (G 225/ 2), (G 269/ 4), (G 79/5), (G 91/6), (K 32/15), (Muk 10), dil-i bülbül (K 15/19), hezâr (G 156/7), (G 206/5), (K 34/32), mâtem-i bülbül (G 326/5), medh-hân bülbül (K 38/VII,), nağme-i bülbül (K 34/2), tab'-ı bülbül (G 323/7).

BD: andelîb (G 85/1), andelîbân-ı hôş-elhân, (K 26/37), andelîb-i suhan-ver (K 3/29), andelîb-i zâr (G 380/1), âşüfte hezâr (G 233/4), beçça-i bülbül (G 308/8), bülbül (G 121/4), (G 127/2), (G 130/7), (G 156/1), (G 175/4), (G 211/5), (G 213/1), (G 22/1), (G 242/1), (G 25/4), (G 255/1), (G 286/1), (G 296/2), (G 302/1), (G 302/4), (G 304/1), (G 305/6), (G 308/1), (G 328/1), (G 331/1), (G 332/3), (G 351/3), (G 355/2), (G 361/4), (G 387/7), (G 396/1), (G 447/1), (G 447/2), (G 447/5), (G 449/1), (G 470/3), (G 488/1), (G 492/1), (G 492/3), (G 532/1), (G 88/5), (K 1/38), (K 13/4), (K 21/25), bülbülân-ı bâg (178/2), bülbülân-ı gülistân (Mus 3/III,7), bülbülân-ı gül-sitân (G 324/5), bülbül-i bâg (G 194/1), bülbül-i destân-serâ (G 226/1), (G 8/2), bülbül-i giryân (G 395/4), bülbül-i gülşen (G 323/5), bülbül-i gûyâ (G 341/2), bülbül-i hôş-hân (G 70/5), (Matla 9), bülbül-i hôş-nâme (K 18/49), bülbül-i müştak (G 345/2), bülbül-i nâlân (G 238/2), bülbül-i rengîn-edâ (K 1/37), bülbül-i şeydâ (G 419/6), (G 497/4), (G 5/1), (K 18/54), (K 27/6), bülbül-i şîrîn-güftâr (K 18/29), bülbül-i şûrîde (G 121/1), (G 149/2), (G 302/3), (G 532/4), bülbül-i şûrîde-dil (K 7/12), bülbül-i şûrîde-hâl (Mus 6/VIII), bülbül-i zâr (G 306/5), (G 482/1), bülbüller (G 121/3), (G 176/5), (G 215/4), (G 243/1), (G 372/3), (G 453/1), (G 456/6), (K 3/28), (K 15/2), bülbül-sıfat (G 255/2), (G 373/5), figân-ı andelîb (G 29/3), gül-bang-i hezâr (K 18/10), hezâr (G 210/4), (G 233/4), (G 396/1), (G 416/5), (Mus 1/IV,2), nâle-i bülbül (G 400/3), savt-ı bülbül (G 12/1), (G 310/1), (G 419/1), sît u sadâ-yı bülbül (G 304/3), ta'n-ı bülbül (G 268/2).

FD: anadil (K 1/8), (K 27/7), (Tec IV/2), andelib (G 34/2), (G 35/5), (K 25/2), (K 7/23), bülbül (G 125/1), (G 127/5), (G 130/6), (G 144/5), (G 145/3), (G 187/5), (G 195/7), (G 233/1), (G 249/1), (G 249/1), (G 270/2), (G 295/1), (G 51/7), (G 73/7), (G 73/7), (G 75/4), (K 18/34), (K 24/14), (K 24/15), (K 28/11), (K 3/13), (K 32/38), (K 32/8), (K 4/4), (K 42/45), (K 47/58), (K 9/20), (K 9/31), (K 9/32), (K 9/34), (K 9/46), (K 9/52), (R 48), (Tec III/2), (Tec IV/5), bülbül-i bî-çare (K 18/4), bülbül-i cân (G 298/2), bülbül-i dil (G 240/1), bülbül-i gam-zede (G 204/6), bülbül-i gül-zâr-i hüsn-i iltifat (K 18/40), bülbül-i kâfir-nihâd (K 1/44), bülbül-i nutk (G 235/7), bülbül-i şeydâ (K 1/64), bülbül-i şeydâlar (R 31), bülbül-i şûride (Muh, I), bülbül-i zâr (G 165/2), (K 18/1), (Tec III/1), bülbüller (G 69/7), (Tec XI/6), hezâr (K 28/ 32), (Tec; X1/ 6), minkâr-i bülbül (K 9/29), terennüm-i bülbül (K 1/37), tıfl-i andelib (K 1/18).

HD: âh-ı bülbül (G 433/4), (G 597/5), andelîb (G 103/3), (G 112/1), (G 125/3), (G 125/3), (G 139/1), (G 154/4), (G 167/1), (G 247/1), (G 319/1), (G 319/1), (G 412/2), (G 44/ 1), (G 462/2), (G 518/5), (G 536/4), (G 551/3), (G 582/3), (G 655/3), (G 94/1), (K 12/11), (K 12/2), (K 12/5), andelîb-i sâdık (K 13/17), andelîb-i zâr (G 116/1), (G 304/4), aşiyân-ı bülbül (G 29/2), (G 79/4), (K, 3), (K 12/10), (K 12/11), (K 12/20), bülbül (G

101/2), (G 109/1), (G 109/1), (G 119/5), (G 123/2), (G 124/3), (G 144/1), (G 21/1), (G 210/4), (G 218/2), (G 227/5), (G 231/2), (G 241/1), (G 252/3), (G 272/4), (G 281/1), (G 281/1), (G 281/2), (G 281/3), (G 281/4), (G 281/5), (G 292/4), (G 298/1), (G 298/1), (G 298/2), (G 298/3), (G 298/4), (G 298/5), (G 306/4), (G 314/2), (G 319/2), (G 319/5), (G 337/1), (G 358/1), (G 383/1), (G 383/2), (G 391/1), (G 398/2), (G 406/2), (G 419/1), (G 429/3), (G 445/3), (G 452/4), (G 452/4), (G 479/3), (G 521/4), (G 526/1), (G 526/1), (G 526/1), (G 526/1), (G 526/4), (G 526/5), (G 527/3), (G 527/5), (G 569/5), (G 596/1), (G 61/2), (G 616/4), (G 620/2), (G 7/1), (G 449/4), (K 12/4), (G 12/7), (K 12/9), (K 13/2), (K 13/5), (K 13/7), (K 21/13), (K 23/11), (K 23/30), (Muh, IX), (Muk 11), (Tah, II), (Tah, II), bülbüller (G 104/2), (G 206/5), (G 275/1), (G 319/4), (G 362/3), (G314/3), bülbüller [17], bülbül-veş (G 274/3), bülbül ü destân-serây (K 23/2), bülbül-i aşüfte-dil (G 307/2), bülbül-i bahar-ı hayâl (K 10/17), bülbül-i gamnâk (G 502/3), bülbül-i gûyâ (G 220/4), (G 381/4), (G 534/5), (K 2/11), bülbül-i gûyâlar (G 97/2), bülbül-i gûyâlar [18], bülbül-i gülzâr (G 286/3), bülbül-i gülzâr-ı mihnet (G 190/1), bülbül-i gülzâr-ı üns [19], bülbül-i mest (G 307/1), (K 2/4), bülbül-i nâlân (G 13/3), (G 355/4), (G 364/4), (G 645/1), bülbül-i şeydâ (G 606/1), (K 11/9), bülbül-i şûrîde (G 258/3), bülbül-i şûrideler (G 180/2), bülbül-i tab-ı Hayâlî (G 608/5), bülbül-i zâr (K 2/15), bülbül-i zâr-sıfat (K, 7), feryâd-ı bülbül (G 466/2), güft ü gûy-ı bülbül (G 49/1), hânümân-ı bülbül (K 12/1), hezâr (G 272/2), (G 319/3), (G 450/4), (G 562/4), (G 579/2), nevâ-yı bülbül-i tâb (K 14/31), nevâ-yi andelîb (G 619/2), nevâ-yi bülbül (G 450/4), savt-ı bülbül (G 272/3), ser-i bülbül (G 86/2).

KBD: anadil (G 1002/3), (G 331/7), (G 628/2), andelîb (G 604/9), belâbil (G 628/3), be-resm-i bülbül-i dîvâne (G 456/2), bülbül (G 1000/4), (G 1014/1), (G 1063/6), (G 1067/3), (G 1070/5), (G 109/1), (G 1090/5), (G 110/1), (G 112/1), (G 115/3), (G 1256/3), (G 1274/3), (G 145/4), (G 146/4), (G 147/1), (G 166/8), (G 167/2), (G 176/4), (G 187/6), (G 204/1), (G 234/1), (G 234/1), (G 243/1), (G 26/1), (G 267/2), (G 275/2), (G 276/1), (G 276/7), (G 283/4), (G 283/5), (G 286/1), (G 315/5), (G 331/6), (G 342/1), (G 344/1), (G 344/4), (G 344/5), (G 349/5), (G 354/10), (G 366/1), (G 433/2), (G 469/1), (G 507/1), (G 507/2), (G 51/1), (G 608/1), (G 608/3), (G 681/1), (G 681/2), (G 696/5), (G 721/1), (G 727/3), (G 728/2), (G 755/1), (G 830/1), (G 865/5), (G 920/5), (G 934/4), (G 943/1), (G 945/1), (G 946/6), (G 987/2), (Tuyuğ 1364), (Tuyuğ 1350), (Tuyuğ 1358), (Tuyuğ 1358), (Tuyuğ 1364), (Tuyuğ 1421), bülbül ü tûtî (G 315/3), bülbülâ (G 862/1), bülbül-i dîvâne (G 100/3), (G 315/1), (G 358/2), bülbül-i hôş-perde-serâ (G 1134/8), bülbül-i latîf-nevâ (G 150/1), bülbül-i şeydâ (G 1214/2), (G 129/2), bülbüller (G 609/3), hezâr (G 283/5), perde-serâ bülbül (G 152/5).

NAD: andelîb (G 130/2), (G 252/4), (G 4/4), (G 675/3), (G 727/ 12), (G 747/4), (G 766/ 3), (G 766/ 5), (G 869/4), (M 3/13), (Mua 157), (T 30/18), andelîbân (M 8/9), andelîbân-ı bihişt (G 705/7), andelîbân-ı mahabet (G 222/4), andelîb-i çemenistân-ı suhan (M 7/128), andelîb-i zâr (G 615/6), (G 882/4), andelîbler (G 129/4), ayyâr-ı andelîb (G 489/4), bâng-i hezâr (M 8/98), bülbül (823/3), (G 151/4), (G 204/1), (G 204/1), (G 213/1), (G 255/3), (G 279/5), (G 294/2), (G 324/3), (G 379/3), (G 436/3), (G 442/2), (G 447/1), (G 464/3), (G 482/2), (G 489/12), (G 493/1), (G 493/1), (G 493/2), (G 493/3), (G 493/4), (G 493/5), (G 493/6), (G 548/1), (G 596/3), (G 616/1), (G 619/2),

---

[17] 74. sayfadaki Mersiye'nin V. bendinin 5. beyti.
[18] 74. sayfadaki Mersiye'nin II. bendinin 2. beyti.
[19] 74. sayfadaki Mersiye'nin V. bendinin 6. beyti.

(G 623/1), (G 675/4), (G 706/7), (G 741/1), (G 752/2), (G 776/2), (G 776/3), (G 780/2), (G 789/2), (G 793/1), (G 836/3), (G 879/3), (G 880/1), (G 882/5), (K 11/54), (K 18/18), (K 19/5), (K 2/13), (Kıta 5/7), (M 7/106), (M 8/150), (M 8/57), (M 8/93), (Mua 129), (R 81), (R 85), (T 30/10), (T 68/13), (Tah 3/I), (Tah 3/I), (Tah 3/I), bülbülân (G 260/5), bülbülân-ı aşk (G 452/1), bülbülân-ı bâg-ı dehr (G 813/3), bülbülâsâ (G 527/1), bülbül-i bîgâne (K 6/4), bülbül-i bî-haber (G 231/4), bülbül-i bî-hûde-nevâ (G 324/4), bülbül-i dil (G 374/7), (G 720/2), bülbül-i gam-hâr (G 816/2), bülbül-i gûyâ (G 292/6), (G 626/2), bülbül-i köhne (K 8/15), bülbül-i mahsûs (G 54/7), bülbül-i nâçîz (G 228/3), bülbül-i nahl-i nâle (G 531/4), bülbül-i nev-zâd (T 2/3), bülbül-i nigeh (K 6/20), bülbül-i şeydâ (G 32/2), (G 598/5), (G 790/4), bülbül-i şûrîde (G 455/2), bülbül-i şûrideveş (G 500/2), bülbül-i zâr (K 10/9), (T 26/8), bülbüller (G 649/ 3), (G 649/3), (G 742/8), (G273/2), (Müf 21), bülbül-sıfat (Kıta 11/3), çeşm-i bülbül (Müf 47), (M 37), dil-i hezâr (Mua 92), ebdâl-ı bülbül (K 10/8), gül ü bülbül (G 63/5), hâme-i hezâr-nümâ (M 6/4), hezâr (G 211/5), (G 489/11), (G 489/6), (G 495/1), (G 718/5), (G 742/5), (G 766/3), (G 792/6), (G 832/1), (K 11/54), (K 11/54), (M 7/163), (M 8/53), (M 8/57), hezârvar (G 711/3), hezârâsâ (G 872/5), hezâr-ı bahâr (G 443/7), hezâr-ı bî-nevâ (G 452/6), leb-i bülbül (T 51/29), mahsûd-ı bülbülân-ı bahâr (G 308/1), mânende-i andelîb (R 5), mânend-i bülbül (T 76/19), meşreb-i hezâr (G 234/2), miyân-ı bülbülân (G 221/1), nakş-ı ism-âşiyân-ı bülbül (M 8/46), nevâ-yı bülbül-i Şirâz (K 10/27), perde-i bülbül [20], sirişk-i andelîb (G 571/3), suret-i bülbül (G 49/1), üffâde-i zebân-ı hezâr (G 137/2), vech-i ma'îşet-i bülbül (M 8/58), zebân-ı bülbül ü tûtî (G 71/5).

NBD: andelib (G 181/7), (G 204/1), (G 305/6), (G 477/3), (K 15/40), (K 20/17), (Kıta 30), (Kıta 8), andelib-i bağ (G 427/7), andelib-i suhan-serâ (G 116/6), andelib-i zâr (G 34/1), âşiyâne-i bülbül (G 405/5), bülbül (G 386/5), (G 100/5), (G 116/3), (G 133/3), (G 147/1), G 15/1), (G 15/2), (G 153/3), (G 154/9), (G 163/7), (G 166/3), (G 196/2), (G 207/8), (G 210/4), (G 211/6), (G 214/6), (G 217/5), (G 218/5), (G 229/2), (G 234/2), (G 280/5), (G 281/1), (G 281/4), (G 298/1), (G 311/6), (G 356/2), (G 357/6), (G 358/4), (G 36/6), (G 368/5), (G 383/5), (G 408/4), (G 414/1), (G 418/6), (G 424/7), (G 430/4), (G 433/1), (G 463/1), (G 466/3), (G 475/7), (G 480/5), (G 488/2), (G 499/4), (G 50/5), (G 503/2), (G 520/8), (G 522/4), (G 527/7), (G 535/7), (G 55/3), (G 558/5), (G 563/3), (G 578/2), (G 620/7), (G 624/2), (G 628/1), (G 76/3), (G 76/5), (G 93/5), (G 95/7), (G 97/2), (K 1/2), (K 12/5), (K 15/12), (K 15/17), (K 15/6), (K 17/22), (K 17/7), (K 17/8), (K 24/5), (K, 27), (K 5/23), (K 9/4), (Mu 7/1), (R 56), bülbül ü kumrı (Mur 6/III), bülbül-i bağ-ı ata (K 18/23), bülbül-i bî-çare (K 20/19), bülbül-i bidâr (G 204/5), bülbül-i bî-dil (K 2/5), bülbül-i cân (G 385/5), (G 648/6), bülbül-i gül-zâr (G 29/6), bülbül-i hayâl (K 22/43), bülbül-i hezâr-nevâ (G 193/2), bülbül-i mest (G 561/8), bülbül-i nâlân (G 271/5), bülbül-i şûride (K 24/8), bülbül-i tab' (K 16/41), bülbül-i tab-ı Necâti (G 488/7), bülbüller (G 109/2), (G 130/4), (G 135/3), (G 232/1), (G 246/5), (G 29/2), (G 526/1), (G 56/2), hezâr (G 423/6), (G 539/2), (K 8/38), hezâr [21], na'ra-i bülbül (K 15/15), sadâ-yi bülbül (G 295/5).

ND: andelîbân (K 34/3), andelîbân-ı gülistan (T 54/3), andelîb-âsâ (G 106/6), andelîb-i hâme (T 43/30), âşiyân-ı bülbül (K 8/36), beçce-i bülbül (K 11/43), bülbül (G 125/7), (G 137/2), (G 138/1), (G 14/4), (G 31/6), (G 6/1), (G 68/4), (G 87/4), (G 91/6), (K 11/6), (K 13/8), (K 15/4), (K 15/9), (K 35/20), (K 35/33), (K 5/34), (K 8/20), (M

[20] 478. sayfadaki Rubai.
[21] 118. sayfadaki Mersiye'nin V. bendinin 4. beyti.

10/44), (Ş 10/III), (Ş 16/I), (Ş 24/I), (Ş 28/I), (Ş 28/V), (Ş 3/III), (Ş 6/V), (T 17/8), bülbül-i bâğ-ı belâğat (K 12/44), bülbül-i dîvâne (G 113/1), bülbül-i gûyâ (K 14/1), (T 20/20), (T 29/8), bülbül-i handân (Ş 14/III), bülbül-i nâlân (G 86/1), bülbül-i şermende (G 114/1), bülbül-i şevk u neşât (K 16/2), bülbül-i şeydâ (G 161/5), (G 5/1), (K 3/56), bülbül-i zâr (G 149/4), (K 8/18), bülbüller (G 71/1), (G 71/1), (G 71/ 2), (G 71/2), (G 71/3), (G 71/4), (G 71/5), (K 2/7), (Ş 17/II), (Ş 8/II), gûş-i bülbül-i zâr (Ş 18/III), gül ü bülbül (G 127/7), hezâr (G 31/3), (G 6/2), (K 11/14), (M 10/46), (M 10/47), (M 10/47), (Ş 16/V), hezâr-ı zâr (K 5/10), nağme-i bülbül ü kumrî (Ş 28/IV), nevâ-yi andelîbân (Ş 24/I), nevâ-yi bülbül (G 160/2), niyaz-ı andelîban (Ş 5/II), reşk-i nevâ-yı andelîbân (K 36/37).

NFD: âh-ı andelîbân (K 31/37), andelîb (K 31/ 49), andelîbân-ı çemen (G 107/4), âşiyân-ı bülbül (G 134,1/2), berât-ı şevk-i bülbül (K 50/10), bülbül (G 103/4), (G 120/3), (G 120/6), (G 133/3), (G 2/4), (G 3/4), (G 33/1), (G 45/5), (G 56/4), (G 68/3), (G 72/2), (G 81/5), (G 84/6), (G 97/4), (K 1/11), (K 47/5), (K 50/13), (K 6/14), (Müf 3), bülbüller (G 47/4), (K 63/1), (K 63/3), bülbül-âsâ (G 121/8), bülbül-i destân-serây-ı ma'na (K 31/58), bülbül-i gûyâ (K 53/50), bülbül-i gülzâr-ı aşk (K 13/35), bülbül-i hozemzeme-i gülşen-i Rûm (K 60/8), bülbül-i sermest (G 133/5), bülbül-i şûh-ı çemen-i ma'nâ (K 36/51), bülbül-i şûrîde-nagam (K 60/7), bülbül-i zâr (G 133/2), (K 50/14), (K 50/6), bülbüller (G 125/1), dil-i pür-hûn-ı bülbül (K 50/9), hezâr (K 31/43), minnet-i bülbül (G 5/3), nevây-ı bülbül-i zâr (K 14/15), sermest-i bülbül (G 115/2), şerâr-ı âh-ı bülbül (K 6/13).

NLD: âh-ı andelîb (G 20/5), âh-ı bülbül (G 184/6), (G 316/5), andelîb (G 17/1), (G 17/1), (G 17/2), (G 17/3), (G 17/4), (G 17/5), (G 20/1), (G 346/3), (G 77/5), (K 230/6), andelîbân (K 6/50), andelîb-i bâg-ı gam (G 75/2), andelîb-i kuhenbahâr-ı gam (G 140/7), andelîb-i nâtıka (K 29/12), bülbül (G 120/1), (G 180/6), (G 200/2), (G 208/1), (G 208/1), (G 228/1), (G 228/1), (G 228/2), (G 228/3), (G 228/4), (G 228/5), (G 275/5), (G 276/1), (G 285/2), (G 291/2), (G 318/1), (G 340/1), (G 342/4), (G 357/4), (G 386/4), (G 54/3), (G 55/1), (G 6/1), (G 98/3), (G 98/5), (G 98/6), (K 14/86), (K 28/74), (K 6/49), (K 6/53), (Kıta 6), (Müf 27), (Ş 41/IV), bülbül u gurâb (K 3/16), bülbül ü pervane (G 208/5), bülbül ü pervane (G 71/3), bülbül-i cân (G 321/1), bülbül-i gülzâr-ı mihnet (G 160/2), bülbül-i hôş-nefes (G 98/2), bülbül-i şûrîde (G 98/4), (Ter 2/IV,5), bülbül-i şûrîde-i hôş-elhân (K 6/48), bülbül-i zâr (G 357/2), (K 28/75), bülbüller (G 266/1), (G 77/3), (G 77/6), (K 13/30), (Ş 132/IV), (Ş 41/III), dâg-ı derûn-ı bülbül (G 318/5), dem-i serd-i hezâr (G 76/6), dil-i bülbül-i nâlân (G 10/1), feryâd-ı andelîb (G 290/3), feryâd-ı andelîb (G 86/3), hezâr (G 115/1), (G 278/3), (G 357/5), (G 55/4), (K 28/77), (Ş 41/II), hezâr-ı âh (G 186/5), hezâr-ı dil (G 25/4), (G 43/5), (G 180/ 3), nâle-i andelîb-i cân (G 254/2), nâle-i bülbül (G 81/5), nâşigîbâyî-i bülbül (G 10/3), nevâ-yı bülbül (G 30/6).

NŞD: andelibân (K 25/13), bülbül (G 10/5), (G 126/1), (G 129/3), (G 129/4), (G 49/4), (G 81/1), (G 81/1), (G 81/2), (G 81/2), (G 81/3), (G 81/4), (G 81/5), (G 93/2), (G 93/4), (K 19/23), (K 27/1), (K 8/15), (K 9/5), (Mur, II), (R 4), (Ter 5/I,6), bülbül [22], bülbül-i bâg-ı şevk (G 91/2), bülbül-i gûyâ (G 88/2), bülbül-i mestâne (G 86/4), bülbül-i pâkize-nevâ (K 12/28), bülbül-i pür-şevk (G 110/5), bülbül-i şeydâ (G 55/3), (K 11/9), bülbül-i

[22] 21. sayfadaki "Der Medh-i Hazret-i Mevlânâ Kuddise Sirrehü" başlıklı manzumenin 1. beyti.

şûh-ı nagme-perdâz [23], bülbül-i şûh-ı nagme-perdâz [24], bülbül-i şûrîde-nesim (G 95/2), bülbül-i tab (K 13/25), bülbül-i tab'-ı Neşâtî (G 105/5), bülbüller (G 126/3), (G 90/4), (K 11/10), (K 11/4), (K 12/1), (Ter 5/II,1), dem-i bülbül-i şeydâ (G 50/1), derûn-ı bülbül-i zâr (K 27/2), dil-i bülbül (G 10/3), figân-ı bülbül-i âşüftekâr (G 55/4), gül-i bülbül-nümâ-yı bezm-i safâ [25], hanman-suz-ı dil-i bülbül-i zar (G 105/2), kasd-ı bülbül-i zâr (G 15/4), mevsim-i feryâd-ı hezâr (G 105/1), râz-ı bülbül (G 19/4), sîne-i bülbül (G 109/2), sûz-ı bülbül (G 96/4), zevk-i nevâ-yı andelibân (K 27/9).

ŞD: âh-ı hezâr (G 82/3), andelîb (G 114/7), (G 169/1), (G 24/9), (K 14/9), (Mus 1/II,1), andelîb-i nâtıkâ (K 3/3), bülbül (G 109/2), (G 138/4), (G 153/6), (G 156/1), (G 156/4), (G 158/4), (G 159/3), (G 166/3), (G 168/2), (G 176/1), (G 176/6), (G 177/4), (G 188/3), (G 195/5), (G 197/6), (G 33/1), (G 46/1), (G 49/3), (G 57/7), (G 67/1), (G 75/3), (G 76/5), (G 97/4), (K 10/15), (K 10/7), (K 8/29), (K 9/13), (K 9/22), (K 9/48), (K 9/5), (K15/12), (Mus 2/I,9), (Mus 2/II,12), (Mus 4/II,6), (Mus 1/III,3), bülbül-i cân (G 86/2), bülbül-i cennet (G 87/5), bülbül-i hoş-elhân (K 14/8), hâl-i bülbül (G 35/1), hezâr (G 105/5), (G 146/1), nevây-ı bülbül ü kumrî (K 15/21), zikr-i hatîb-i andelîb (G 66/4).

ŞGD: âh-ı bülbül (G 37/6), âvâz-ı bülbülân (G 60/12), anadil (G 105/5), andelîb (G 57/9), aşiyân-ı bülbül-i efsûs (G 194/7), bâng-ı hezâr (G 180/2), bâz-ı hezâr (G 305/10), bülbül (144/6), (G 102/4), (G 110/4), (G 142/3), (G 144/1), (G 144/6), (G 146/1), (G 166/5), (G 171/3), (G 180/1), (G 247/3), (G 281/1), (G 281/1), (G 311/4), (G 318/3), (G 525/4), (G 319/1), (K 16/15), (Kıta 30), (Kıta 40), (M 4/1), (M 4/29), (M 4/30), (M 4/38), (M 4/41), (M 4/44), (R 2), (Ş 6/I), (Tah 15/II), (Tah 14/II), (Tec 1/V,2), bülbül u cû (Tec 13/I,1), bülbül ü pervane (G 300/6), bülbül ü pervane-veş (G 170/2), bülbülân (G 307/8), (K 13/2), (T 48/15), bülbül-âsâ (Tec 12/V,2), bülbül-i âteş-sürûd (G 285/2), bülbül-i dîvâne (G 286/1), bülbül-i gülzâr-ı âteşgâh-ı aşk-ı lâ-yezâl (Kıta 6), bülbül-i hâmûş (K 12/18), (Tec 13/V,3), bülbül-i hoş-nağme-i gülzâr-ı fenâ (G 80/6), bülbül-i şâh-ı heves (G 128/7), bülbül-i Şîrâz (K 28/31), bülbüller (K 19/3), (K 19/7), (Ş 4/IV), çeşm-i bülbül (G 61/1), figân-ı bülbül (G 191/3), gencîne-i hezâr (G 53/9), hâl-i andelîb (M 4/21), hezâr (G 242/4), (G 82/2), (K 16/1), (T 68/1), (Tah 11/IV), hezâr-ı gülşen-i tevhîd (G 81/7), hezâr-ı tab' (G 326/4), hezâr-ı tab'-ı bî-sâmân (K 17/8), müje-i andelîb (G 276/1), ser-mest-i andelîb (Ter 8/II,3), şifâ-yı sadr-ı bülbül (G 258/2), şu'le-i âh-ı bülbül (G 9/3), şu'le-i âh-ı bülbül (K 14/2), tavsîf-i bülbül (M 4/13).

ŞYD: andelîb-i bî-nevâ (G 318/2), âbâd-ı andelîb (G 17/4), andelîb (G 103/4), (G 107/4), (G 111/3), (G 223/1), (G 232/6), (G 391/3), (G 393/4), (G 397/4), (G 87/4), (G 95/3), (K 2/19), andelîbân (G 107/4), (G 42/4), andelîb-i hoş-sadâ (G 432/3), andelîb-i zâr (G 51/4), âşiyân-ı bülbül-i gülzâr (G 76/3), âşiyân-ı bülbül-i şeydâ (G 56/2), âteş-i şevk-i hezâr (G 106/1), bülbül (G 104/5), (G 117/4), (G 120/1), (G 131/2), (G 131/5), (G 140/2), (G 149/3), (G 200/4), (G 215/3), (G 221/5), (G 222/2), (G 223/3), (G 226/1), (G 233/3), (G 234/4), (G 25/1), (G 251/5), (G 253/3), (G 259/3), (G 265/5), (G 278/1), (G 287/2), (G 294/3), (G 3/1), (G 304/1), (G 312/2), (G 315/1), (G 332/5), (G 333/4), (G 334/1), (G 360/4), (G 366/1), (G 373/4), (G 374/5), (G 378/1), (G 38/1), (G 382/3), (G 385/3), (G 391/2), (G 391/4), (G 401/1), (G 401/3), (G 408/4), (G 408/2), (G 41/1), (G 410/3), (G 417/1), (G 421/1), (G 421/4), (G 441/3), (G 444/5), (G 49/3), (G 50/4), (G

[23] 21. sayfadaki "Der Medh-i Hazret-i Mevlânâ Kuddise Sirrehü" başlıklı manzumenin 4. beyti.
[24] 8. sayfadaki Na't'ın 2. beyti.
[25] 170. sayfadaki Şehrengiz'in 55. beyti.

56/3), (G 63/6), (G 95/2), (G 96/1), (G 99/1), (G 63/3), (K 2/10), (K 2/20), (K 5/1), (K 5/10), (Kıta 20), (Kıta 51), (M, 74), (M, 76), (Matla 111), (Matla 60), (Matla 97), bülbül ü gül (G 294/4), bülbül ü pervaneler (G 104/3), bülbülân-ı bag (K 5/9), bülbül-i âşüfte-hâl (G 104/2), bülbül-i bâg (G 237/1), bülbül-i bîçare (G 417/4), bülbül-i demsâz (G 153/1), bülbül-i dil (G 359/1), (K 4/15), bülbül-i gûyâ (G 296/5), bülbül-i gülşen (G 384/2), bülbül-i gülzâr (G 276/1), (G 360/5), (G 42/4), bülbül-i mehcûr (G 132/3), bülbül-i nâlân (G 12/3), (G 133/1), bülbül-i pâkîze-makâl (G 231/4), bülbül-i rengîn-edâ (G 10/5), bülbül-i şeydâ (G 103/3), (G 112/2), (G 169/4), (G 196/4), (G 199/3), (G 2/2), (G 233/3), (G 354/5), (G 366/2), (G 4/1), (G 418/2), (G 446/4), (G 449/3), (G 67/4), bülbül-i şûrîde (G 223/5), (G 293/4), (G 33/5), (G 4/3), (G 63/1), bülbül-i zâr (G 111/1), (G 199/1), (G 88/4), bülbüller (G 182/2), (G 194/3), (G 199/2), (G 222/1), (G 240/4), (G 372/1), (G 372/4), (G 373/1), (G 412/1), (G 432/1), (Matla 92), (Müf 133), (Tah, I), dâd-ı andelîb (G 17/1), dil-i hezâr (G 316/2), eşk-i bülbül-i zâr (G 123/2), feryâd-ı andelîb (G 17/1), feryâd-ı bülbül (K 2/15), feryâd-res-i bülbül (G 234/1), figân-ı bülbül-i nâ-şâd (G 150/5), gonca-yı dil-i nâşâd-ı andelîb (G 17/2), gül ü bülbül (G 68/4), hem-nefes-i bülbül (G 234/2), heves-i bülbül (G 234/1), hezâr (G 199/1), (G 254/1), (G 277/5), (G 284/2), (G 334/3), (G 357/5), (G 363/5), (G 395/2), (G 51/5), (G 53/1), (G 56/2), (G 94/1), hezâr-ı gam (G 206/2), hezâr-ı zâr (G 171/5), kafes-i bülbül (G 234/3), meşâm-ı bülbül-i şeydâ (G 205/1), mûtâd-ı andelîb (G 17/3), mültemes-i bülbül (G 234/5), nefes-i bülbül (G 234/4), niyaz-ı bülbül-i zâr (G 312/2), rişte-i cân-ı hezâr (G 401/2), şem' ile bülbül (G 318/4), üstâd-ı andelîb (G 17/5), vasl-ı gül ile bülbül (G 385/1).

ZD: I.C: andelîb (G 181/3), (G 196/7), (G 219/5), (G 246/3), (G 181/3), (G 648/4), andelîb-i cân (G 307/5), andelîb-i hôş-nevâ (G 253/1), bülbül (G 138/3), (G 16/7), (G 167/1), (G 180/4), (G 180/5), (G 180/5), (G 230/2), (G 305/5), (G 327/5), (G 348/2), (G 365/1), (G 367/1), (G 375/5), (G 375/5), (G 413/5), (G 415/2), (G 419/2), (G 487/4), (G 52/2), (G 242/4), (G 250/2), bülbül-i dil (G 204/1), bülbül-i dil-teng (G 225/1), bülbül-i gûyâ (G 200/2), (G 213/5), (G 346/3), (G 524/3), bülbül-i hôş-hân (G 154/2), bülbül-i nâle (G 410/1), bülbül-i şûrîde (G 41/2), bülbüller (G 14/3), (G 180/1), (G 265/3), feryâd-ı bülbül (G 186/3), (G 41/1), hezâr (G 141/5), (G 167/1), (G 186/3), Zâtî-i bülbül-zebân (G 79/7).

ZD II.C: andelîb (G 815/2), (G 824/2), (G 884/6), (G 884/7), belâbil (G 829/4), bülbül (G 515/3), (G 516/4), (G 519/1), (G 533/3), (G 545/1), (G 556/3), (G 568/6), (G 611/3), (G 647/3), (G 650/2), (G 691/2), (G 719/1), (G 719/2), (G 747/1), (G 747/1), (G 747/10), (G 747/11), (G 747/2), (G 747/3), (G 747/4), (G 747/5), (G 747/6), (G 747/7), (G 747/8), (G 747/8), (G 747/9), (G 770/3), (G 788/5), (G 805/2), (G 805/7), (G 836/2), (G 850/3), (G 850/6), (G 857/1), (G 867/1), (G 933/4), (G 947/3), (G 964/3), bülbül ü gül (G 845/1), bülbül-i cân (G 997/2), bülbül-i dil (G 985/3), bülbül-i gûyâ (G 967/2), bülbül-i gül-zâr-ı cemâl (G 526/7), bülbül-i şeydâ (G 528/1), bülbül-i şûrîde (G 967/5), bülbül-i şûrîde-diller (G 677/4), bülbül-i zâr (G 675/6), bülbüller (G 586/1), (G 587/2), (G 965/7), bülbül-sıfat (G 586/7), cism-i bülbül (G 734/3), gazel-hân-ı bülbül (G 850/5), hânende-i hezâr (G 836/7), hezar (G 836/5), (G 836/6), Kelîm-i bülbül (G 836/1), murg-ı dil-i belâbil (G 836/4).

ZD III.C: âh-ı bülbül (G 1292/3), âşiyân-ı bülbül (G 1660/2), anadil (G 1270/2), andelîb (G 1241/1), (G 1242/1), (G 1572/5), (G 1815/7), andelîb-i hôş-nevâ (G 1072/3), âteş-i âh-ı belâbil (G 1723/3), belâbil (G 1363/9), (G 1449/2), bülbül (G 1016/2), (G 1064/2),

(G 1083/4), (G 1143/5), (G 1174/6), (G 1174/7), (G 1202/4), (G 1205/1), (G 1247/2), (G 1269/1), (G 1288/3), (G 1292/5), (G 1302/1), (G 1313/4), (G 1387/1), (G 1407/1), (G 1421/4), (G 1441/2), (G 1443/3), (G 1450/3), (G 1476/6), (G 1484/3), (G 1547/1), (G 1591/1), (G 1598/6), (G 1629/2), (G 1639/4), (G 1653/5), (G 1653/5), (G 1663/1), (G 1701/5), (G 1721/4), (G 1724/3), (G 1742/1), (G 1763/5), (G 1808/6), (G 1814/4), bülbül-i bâg-ı belâgat (G 1158/5), (G 1630/6), bülbül-i bâg-ı letafet (G 1017/5), (G 1018/5), bülbül-i dil (G 1399/3), bülbül-i dil-haste (G 1598/7), bülbül-i gûyâ (G 1171/1), (G 1196/5), (G 1402/5), (G 1424/2), (G 1806/4), bülbül-i gûyende (G 1244/3), bülbül-i medh (G 1785/7), bülbül-i mest (G 1271/2), bülbül-i sa'dî (G 1294/6), bülbül-i şûrîde (G 1623/4), bülbül-i şûrîde-hâl (G 1152/5), bülbüller (G 1506/3), feryâd-ı hezâr (G 1493/1), feryâd-ı hezâr (G 1493/1), hezâr (G 1420/5), sadâ-yı bülbül (G 1270/2), sûziş-i âh-ı bülbül (G 1149/6).

4.2. Güvercin/Kebûter/Hamâme/Verkâ

Güvercinin Arapçası hamâm, hamâme, Farsçası kebûterdir (Özkırımlı, 1983: C 2, 571). Ayrıca verkâ da gök renkli güvercin veya cami güvercini demektir (Kam, 1998: 93). Eski Anadolu Türkçesinde 'güğercin' biçiminde kullanılan güvercin kelimesinin Moğolca 'kügercin'den geldiği söylenir (Özkırımlı, 1983: C 2, 571).

Bu kuşlar genellikle orta irilikte, küçük ve yuvarlak başlı, kısa ayaklı, uzun ve sivri kanatlı kuşlardır. İyi uçucu olan bu kuşlar genellikle tane ile beslenirler. Ancak meyve ile beslenen bazı türleri de vardır (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com). Genellikle ağaçlarda yuva yaparlar (BL, 1986: C 8, 4878). Güvercin yuvaları basit ve çalı çırpıdan oluşan ufak bir yığınak şeklindedir (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com). Güvercinlerin hızlı ve sürekli bir uçuş sağlayan geniş kanatları vardır (BL, 1986: C 6, 4878).

Güvercingillerde su içme şekli diğer bir çok kuştan farklıdır. Diğer kuşlar, bir yudum su alıp kafalarını yukarı doğru kaldırarak suyu yutarlar. Güvercinler ise aynı memelilerde olduğu gibi suyu emerek içerler. Bu özellik sadece güvercinlere aittir (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com).

Bütün kuşlar içinde yalnızca güvercinlerde rastlanan benzersiz bir özellik de yavruların beslenmesi için 'güvercin sütü' adı verilen bir salgının salgılanmasıdır. Yavrular yumurtadan çıktıktan sonra yaklaşık bir hafta süre ile bu salgı ile beslenirler. Memelilerdeki süte oldukça yakın olan bu salgı halk arasında 'kuş sütü' olarak bilinir (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com).

Eskiden haber güvercini olarak kullanılan güvercinler, dayanıklılık ve hızlılık yetenekleri özel idmanlarla geliştirilen hayvanlardı (BL, 1986: C 6, 4878).

Aynı zamanda bir süs kuşu olan (BL, 1986: C 6, 4878) güvercinler dünyanın her yerinde barışın sembolüdürler (Dinçer**,** 17.05.2006, www.kad.org.tr). Güvercinlerin insanlar arasında barış ve sevgi remzi olarak dolaştığına inanılır (DTDEA, 1979: C 3, 427). Eti lezzetli, gübresi çiçek ve sebzeler için çok faydalı olan güvercinin pisliği halk arasında kullanılan ilaçlardan sayılmıştır (DTDEA, 1979: C 3, 428).

Ayrıca güvercin, insanoğlunun evcilleştirdiği ilk kuş olma özelliğini korumaktadır. Dolayısıyla güvercin yetiştiriciliğinin tarihi de oldukça eskilere dayanmaktadır (İşçen,17.05.2006, www.geocities.com).

Dinsel kaynaklarda güvercinden ilk kez Tevrat'ta söz edildi. Nuh peygamber, tufandan sonra yeryüzünün kuruyup kurumadığını öğrenerek kendisine haber getirmesi için gemiden dışarı üç kez güvercin salar. Güvercin, ilk uçuşunda konacak hiçbir yer bulamayarak geri döner. Yedi gün sonra ikinci uçuşunda gagasında bir zeytin dalı ile

döner. Yine yedi gün sonra son kez uçar ve geri dönmez. Böylece Nuh peygamber yeryüzünün artık kuruduğunu anlayarak yanındaki bütün canlılarla birlikte karaya çıkar (BL, 1986: C 6, 4878). Bu olay Tanrı'nın insanlarla barıştığını gösterdiğinden güvercin günümüze dek barışın simgesi olmuştur (Özkırımlı, 19823: C 2, 571).

Hıristiyanlıkta günahtan uzak saf kişilerin remzi olarak kabul edilen (DTDEA, 1979: C 3, 428) güvercin, Hıristiyanlıkta da İslam inancında olduğu gibi günahsızlık, barış ve sevgi simgesidir (BL, 1986: C 6, 4878).

Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ederken Sevr dağındaki bir mağaraya sığındığı sırada, örümceklerin ördüğü bir ağ üzerine yuva kurarak peygamberimizin gizlenmesine yardım ettiğinden dolayı güvercin, manen makbul bir kuş sayılmaktadır (DTDEA, 1979: C 3, 427).

Güvercinlerin Hz. Muhammed'e duydukları saygı ve sevgiden ötürü (Akalın, 1993: 94) Kâbe'nin üzerinden uçmadığına, üzerine konmadığına inanılır (DTDEA, 1979: C 3, 427). Bu nedenle İslam ülkelerindeki, özellikle Osmanlı dönemi mimari eserlerinde (DTDEA, 1979: C 3, 427) cami, kule ve sur gibi yapılara, içlerinde güvercinlerin barınmaları için (BL, 1986: C 6, 4878) özel surette kuş evleri yapılmıştır (DTDEA, 1979: C 3, 428).

Tasavvufta gönül ve sır ulağı olarak geçen güvercin makamdan makama haber götürür (DTDEA, 1979: C 3, 428). Güvercin, aynı zamanda ermişlerin ruhudur. Nitekim kimi tarikat ulularının ruhlarının uyurlarken bedenlerinden çıkıp, kutsal yerleri dolaştığına inanılır. Sözlü söylencelerin yanısıra velayetnâmelerde de karşılaştığımız 'güvercin donuna' girme motifi bu inancın ürünüdür (Özkırımlı, 1983: C 2, 571). Dinî-tasavvufi edebiyat verimlerinde özellikle Hacı Bektaş Velî'nin efsaneye göre güvercin olup uçarak gösterdiği kerametler sık işlenmiştir (DTDEA, 1979: C 3, 428).

Matbu Mevlit'lerin sonuna eklenen Kesik baş, Geyik gibi hikâyelerden biri de güvercine aittir. Buna göre (1461 tarihli bir yazma V. M. Kocatürk özel kütüphanesi), bir gün bir güvercin uçup gelerek Hz. peygambere sığınır. Kendini kovalayan doğandan kurtarılmasını ister. Hz. Peygamber onu saklar. Doğan gelip avını, çocuklarının rızkını ister. Hz. Peygamber onun yerine koyun vermeyi, teklif ederse de doğan razı olmaz. Bu sefer Hz. Peygamber kendi etinden kesip vermeyi teklif edince doğan bunu kabul eder. Kesmek üzere bıçak getirilince doğan silkinip Cebrail, güvercin de Mikâil olur, Peygamberin elini öpüp, onun şefaatini denemek üzere Allah tarafından gönderildiklerini bildirirler (DTDEA, 1979: C 3, 428).

Kugurdama ya da dem çekme adı verilen özel sesler çıkaran (BL, 1986: C 8, 4878) güvercin dünya edebiyatının en gözde kuşlarından biridir (Akalın, 1993: 89).

Türk edebiyatında eskiden posta işlerinde kullanılması dolayısı ile meşhurdur (Pala, 2003: 277). Güvercin, eski edebiyatımızda özellikle haberci remzi olarak geçmektedir. Ayrıca ehlî olması, yabanilerinin avlanması ve kebap edilmesi ile ele alınır. Can ve gönül için benzetme unsurudur. Döne döne uçması ve 'ku, ku' diye ötüşü de bariz özelliklerinden olup, 'Nereye? Nereye?' veya 'Nerede? Nerede?' sorusunun mukabili gibi kabul edilmiştir (DTDEA, 1979: C 3, 428).

Güvercin bir av kuşu olarak avcı kuşlarla birlikte anıldığı gibi sevgili yerinde de kullanılır. Ayrıca güvercin eti, meze olarak oldukça makbul görülür (Pala, 2003: 277).

Halk edebiyatında ise duruşu, sessizliği, ürkekliği gibi özellikleri nedeniyle sevgiliyi nitelemede kullanılmıştır (Özkırımlı, 1983: C 2, 571).

Şâm-ı zülfünle gönül Mısrı harâb oldu diye
Sana iletti kebûter haberi döne döne NBD 360/G 472, 3

“Saçlarının gecesinde gönül şehri yıkıldı diye güvercin döne döne sana haber ulaştırdı.”

Şam kelimesi hem gece, karanlık hem de Şam şehri demektir. Mısır da hem ülke hem büyük şehir demektir.

Bilindiği gibi güvercin dönerek uçar ve eski çağlardan beri haberleşme aracıdır.

Tullâb-ı bâdün oldugına eyle i’timâd
Urdukça takla evc-i hevâda hamâmeler NAD 563/G 136, 5

“Gökyüzünde takla atan güvercinlerin rüzgârın talipleri (öğrencileri) olduğunu anla.”

Güvercinlerin havada takla atmaları meşhurdur. Takla atan güvercin türleri vardır. Şair beytinde çevresinde müşahede ettiği, bahsedilen güvercin türünü söz konusu etmektedir.

Rişte-i cânile sar şeh-perine ey Yahyâ
Senden iletse eger yâre kebûter kâgaz ŞYD 47/G 45, 5

“Ey Yahya, eğer güvercin yâre senden kağıt iletirse o kağıdı güvercinin büyük kanadına can ipi ile sar.”

Güvercin posta işlerinde kullanılmasıyla bilinir, bu beyitte de âşıktan sevgiliye haber götürüyor. Eğer güvercin ile sevgiliye haber gönderirsen kağıdı kuşun büyük kanadına can ipinle sar ki hem sıkı olsun hem de senin canın da kağıtla beraber sevgiliye ulaşsın diyor şair âşığa.

Bir kebûterdir hâyâl-i zülf-i yâr ey dîde kim
Eşk-i sîmînünden ayağına halhal eyledin HD 183/G 273, 2

“Sevgilinin zülfünün hayali bir güvercindir. Ey göz, gümüş gibi yaşınla o güvercinin ayağına halhal yaptın.”

Beyitte, güvercinlerin ayağına süs amaçlı bağlanan boncuk takma geleneğine işaret edilmektedir. Şair, aynı zamanda sevgilinin ayaklarına döktüğü gümüş gibi göz yaşlarını dile getirmektedir.

Kılurdum zârî gülşende ögerdüm yârumı ol gün
Ügeyik didi gü gü gü gögerçin didi bu bu bu KBD 286/G 726, 5

“Gülşende ağlardım, yârimi överdim. O gün, üveyik gü gü gü dedi, güvercin bu bu bu.”

Âşık gül bahçesinde hem ağlıyor hem sevdiğini övüyor. Oradaki güvercin ve üveyik de ona katılıyor.

Güvercin kelimesi divanlarda aşk kebûteri, âvâre kebûter, âzâde kebûter, gönlüm kebûteri, kasr-ı İrem kebûteri, kebûter gönlüm tamlamalarında da geçer.

APD: kebûter (G 12/3), (K 29/IV,4), kebûter-i dil (G 175/4), kebûter-i dil ü cân (G 150/4).

BD: kebûter (G 347/3), (K 7/9), dil-ber-i şûh-ı kebûter-bâze (G 301/2), hâlhâl-i kebûter (K 19/30), hûn-ı kebûter (G 147/2), (G 212/1).

FD: kebûter (K, 19).

HD: hamâm-ı akl (K 1/25), kebûter (G 171/1), (G 23/3), (G 273/2), (G 344/2), (G 635/4), kebûter-hâne (G 125/5), şuh-ı kebuter-bâz (G 344/1).

KBD: gögerçin (G 726/5).

NAD: hamâm (K 12/81), hamâme-i bâm (G 421/10), hamâmeler (G 136/5), hûn-ı kebûter (G 599/3), kebûter-i kalem (G 263/5), pertâb-ı hamâm (K 12/46).

NBD: gögercin (G 28/5), (G 394/5), gögercincik (Kıta 54/2), hamâme (G 442/8), kebûter (G 45/3), (G 472/3), kebûter [26].

ND: hamâme-beçҫe (K 11/18), hamâme-veş (Kıta 9), kebûter (M 10/43), verkâ (K 14/42).

NLD: afet-i mektûb-ı hamâm-âver (G 125/4), hamâm-ı dil (G 268/3), bâl-i hamâm (K 30/4), kebûter (K 13/13), (Kıta 5/1), kebûter-i âvâre (G 366/3), kebûter-i harem (G 189/4), (K 8/14).

NŞD: kebûter (K 19/31), kebûter-beçҫeler (K 23/17).

ŞD: heves-i sayd-ı kebûter (K 32/35), heves-i sayd-ı kebûter (K 47/29), kebûter (G 198/4), (G 198/4), (K 23/20), şâhin ü kebûter (K 58/26).

ŞGD: bâl-i kebûter (G 39/5), kebûter (G 154/5), kebûter-hâne-i sıdk u safâ (K 7/9), kebûter-i dil (G 13/3), kebûter-i harem-i yâr (G 221/5), kebûter-i nigeh (G 179/1), kebûter-i peygam (K 20/4).

ŞYD: âl-ı kebûter (G 231/2), hamâme (G 181/2), kebûter (G 45/5).

ZD I.C: hamâm (G 414/2), kebk ü kebûter (G 162/2), kebûter (G 169/3), (G 169/3), (G 230/4), (G 448/4), kebûter-bâz (G 387/5), (G 397/5), kebûterler (G 422/5), kebûter-veş (G 422/1).

ZD II.C: hamâm (G 926/4), kebûter (G 514/4), (G 649/4), (G 671/3), (G 683/1), (G 906/3), (G 955/7), (G 997/4), kebûterler (G 912/3), (G 965/4).

ZD III.C: hamâm (G 1583/4), (G 1617/ 1), hamâme (G 1370/2), kebûter (G 1053/2), (G 1185/6), (G 1365/3), (G 1400/4), (G 1511/2), (G 1584/3), (G 1654/5), kebûterler (G 1366/5).

---

[26] 118. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 7. beyti.

4.3. Papağan/Tûtî/Bebgâ

Papağan, kalın ve çok kıvrık gagalı, kavrayıcı ve ince ayaklı, dört parmağından ikisi arkaya dönük duran, insan sesini taklit edebilen bir kuş türüdür (BL, 1986: C 15, 9148). Papağanın kemiksi yüzeyli, etli dili ona insan sesini taklit etme olanağı verir. Başı hacimli, tüyleri çok renkli ve alacalı olan (BL, 1986: C 15, 9148) papağanın kanadı yeşil, gövdesi ve başının bir kısmı aldır (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Uzun bir kuyruğa sahip olan papağanlar, dünyanın tropikal ormanlarında bulunan ve kalabalık sürüler hâlinde yaşayan ağaççıl kuşlardır (BL, 1986: C 15, 9148).

Papağanlar daha çok bitkicildir; meyveler, tohumlar, çiçekler ve tomurcuklarla beslenir; bazı türleri balözü yer ve dilleri saçaklıdır (BL, 1986: C 15, 9148).

320'yi aşkın türü olan papağanların psişik yetenekleri gelişmiştir ama yine de kargaların düzeyine erişemez (BL, 1986: C 15, 9148).

Arapçası bebgâ, Farçası tûtî Türkçesi papağan (Onay, 1992: 70) veya dudu kuşudur (Pala, 2003: 474). Eski edebiyatımızda bülbülden sonra en fazla söz konusu edilen kuş, papağandır (DTDEA, 1998: C 8, 395-396).

Tûtî halk arasında papağandan daha maruftur (Onay, 1992: 70). Söylenen sözleri tekrar etmesi, insan gibi konuşması bu kuşun en önemli özelliğidir (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Tûtî aynaya karşı konuşur veya konuşturulur (DTDEA, 1998: C 8, 396). Tûtî ve papağanları söyletmek için (Onay, 1992: 70) kuşu büyük bir aynanın önüne koyup kendisi (Pala, 2003: 474) ayna ardına gizlenen kuşçu, öğretilmesi matlup kelimeleri tekrar ettikçe kafesteki kuş, aksinin de bir kuş olduğunu (Onay, 1992: 70) ve bu sesi, kendisi gibi bir kuşun çıkardığını zannederek duyduklarını mütemadiyen tekrar (Onay, 1992: 70) eder; böylece öğrenir ve konuşmaya başlarmış (Pala, 2003: 474). Bu sebeple 'tûtî-âyîne' sözünden yapılmış mazmunlar çoktur (Onay, 1992: 70).

Tûtîye konuşma öğretmek için karşısına ayna konulduğundan dolayı sevgilinin yanağı aynaya, onu görünce güzel sözlerle öven âşık da tûtîye benzetilir (BL, 1986: C 19, 11766). Renk ile ilgili teşbihlerde ise sevgilinin ayva tüyleri söz konusudur. Sakal yani sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri, yüzün aynaya teşbihi hâlinde sanki aynada kanadını gösteren yeşil başlı bir papağan anlamında 'tûtî-i ser-sebz' olarak anılır (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Eskiden şeker kamıştan çıkartılır ve kamış da Mısır'dan ihraç olunurdu. Bu cihetle şairlerimiz tûtî, bebgâdan bahsederken şekeri, kamışı ve bu meyanda Mısır'ı da ihmal etmemişlerdir (Onay, 1992: 70). Şekerin tûtî ile birlikte anılmasının sebebi ise tûtînin şeker ile beslenmesi ve konuştuğu zaman da kendisine ödül olarak şeker verilmesidir. Tûtînin tatlı dilli oluşu da buna bağlanır (Pala, 2003: 474). Tûtînin şeker sevmesi gibi, âşıklar için de şeker sevgilinin dudakları, ağzı ve sözleridir (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Ayrıca tûtîlerin kafeslerine de şeker asılırmış. Şairlerimiz bu kuşların şeker yemek suretiyle söz söylediklerine inanmış gibi görünmüşler, bu suretle kendileri de refah ve iltifat görürlerse iyi şiirler, kasideler söyleyeceklerini ileri sürmüşlerdir (Onay, 1992: 71).

Tûtî divan şiirinde ayna ve şeker ile birlikte anılır. Aynaya karşı şeker ile birlikte anılması, şairin methiye veya şiir yazan kalemi, bizzat şairin kendisi, âşık veya onun canı ile gönlü olarak kabul edilir (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Tûtînin, insan gibi konuşabilmesinden ve şeker yemesinden esinlenilerek (BL, 1986: C 19, 11766) nâtık, şeker-hand, şeker-hâ (şeker çiğneyen papağan, güzel konuşan sevgili), gûya (konuşan papağan) (BL, 1986: C 19, 11766), ter-gûy, şeker-bâr, şirin-

zeban gibi birçok benzetme yapılmıştır (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Âşık sevgilisine karşı şiirler söyleyen, aşkını dile getiren bir tûtî gibi düşünüldüğünde, tûtî-i mucize-gûy yani mucize gibi sözler söyleyen vasfı … şairlerin kendilerini övmek için sık sık söyledikleri bir sıfattır (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Divan şiirinde yaygın benzetme ögelerinden biri olan tûtînin kafes içinde bulundurulmasıyla ilgili olarak hicran kafesi içindeki âşık da tûtîye benzetilir. Zaman zaman, gönül kuşunun da (DTDEA, 1998: C 8, 396) gerçeği yansıtan, insana doğruyu söyleten şarabın da tûtîye benzetildiğini görürüz (BL, 1986: C 19, 11766).

Şiirlerde renkli bir kuş oluşu da zaman zaman söz konusu edilen tûtî (Pala, 2003: 474), çoğunlukla Hindistan'dan getirildiği için tûtînin geçtiği beyitlerde Hindistan da zikredilir (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Bir özelliği de çekinmeden söz söylemesi olan tûtîyi konu alan müstakil bir eser olan 'Tûtînâme' ise şarkta vücut bulan 'Binbir Gece Masalları' gibi ünlü bir halk hikâyesidir (DTDEA, 1998: C 8, 396).

Tûtînin Farsçası olan Bebgâ aynı zamanda XI. asırda yaşamış bir Arap şairin adıdır. Şairler, Bebgâ kelimesini hem papağanı hem de bu şairi hatırlatacak şekilde cinaslı kullanmışlardır (DTDEA, 1977: C 1, 369).

Hüsnün durur Necâtî'yi gûyâ eden eğer
Tûtiyi söylesin der isen göster âyine NBD 379 /G 513, 8

"Necati'yi söyleten senin güzelliğindir. Eğer papağanın konuşmasını istersen (ona) ayna göster."

Papağanlara konuşmayı öğretmek için aynadan faydalanılır. Papağanın kafesine bir ayna asılır ve kuş da aynadaki aksini kendi gibi bir başka kuş sanır. Kuş eğiticisi de aynanın arkasına geçip konuşur. Bu konuşmayı aynadaki kendi gibi bir kuşun sözleri sanan papağan bu sesleri taklit ve tekrar ederek konuşmayı öğrenir.

Şair de papağanın bu özelliğine gönderme yaparak sevgilisini övüyor. Ben senin güzelliğinin, ayna gibi parlak yüzünün sayesinde konuşabiliyorum, söyleyebiliyorum diyor âşık.

Tûtî tekellüm etmede bülbül terennüm etmede
Gonca tebessüm etmede sahn-ı çemen pür-encümen NFD 327/G 97, 4

"Papağan konuşmakta, bülbül şakımakta, gonca gülümsemekte, çemenlik bunların tümüyle dolu."

Papağan konuşmasıyla, bülbül güzel ötüşüyle meşhurdur. Goncanın açılması onun gülümsemesi olarak tasavvur edilir. Çemenlikte bu varlıklar var yani olması gereken herkes var ve çemenlik korosu, halkı tam tekmil yerlerinde ve herkes yapması gerekeni yapıyor.

Elimde al tûtî-veş meyi gördü dedi sofî
Be bu kendi ayağıyle ele gelmiş şikâr ancak HD 176/G 253, 3

"Sofi, elimde kırmızı papağan gibi şarabı gördü ve dedi (ki) bu ancak kendi ayağıyla ele gelmiş avdır."

Tûtî söz söyleme kabiliyeti yönünden benzetilen olmanın yanında Hayâlî'nin bu beytinde olduğu gibi rengi dolayısıyla şaraba da benzetilmektedir. Çünkü tûtî de şarap gibi kırmızıdır. Kadehin içindeki şarap tûtîye benzetilir ve kadeh de ayağı olan bir bardak olup elde tutulunca, bu kuş gibi şarap kendi isteğiyle avlanmış gibi olur.

Oldu mu yoksa meğer tunbûr-veş târın şikest
Lüknetin mi var zebânında yahud Bebgâ gibi   ND 67/K 14, 3

"(Ey kalem), telin tambur gibi kırıldı mı yoksa dilinde papağan gibi pelteklik mi var?"

Papağan konuşabilir fakat insanlar gibi kelimeleri tam olarak net ve pürüzsüz söyleyemez yani dilinde pelteklik vardır. Şair burada kalemine seslenip, papağan ile irtibat kurarak kendi şairlik kudreti ile övünmektedir. Bebgâ adlı bir XI. asır Arap şairi vardır. Buradaki bebgâ hem bu şairi hem de papağanı hatırlatmaktadır.

Ruhları âyinesin gösterse ol hûr-i behişt
Tûti-i câna ten-i hâk-i kafes uçmağ olur   NBD 198 /G 107, 6

"O cennet hurisi, yanakları aynasını can papağanına gösterse topraktan yapılmış ten kafesi can papağanına cennet olur."

İnsan ve ruhlar cennet için yaratıldığından bu dünya inanan kişilere, ten kafesi de ruha zindan gibidir. Canı bir papağana benzeten şair bedeni de kafese benzetiyor. Papağan, kafesi insanlar da hapisliği sevmezler. Ancak sevgilisini cennet hurisine benzeten şair onun yanaklarını da papağanın kafesine asılan aynaya benzetiyor. Sevdiğinin cennet hurisi gibi güzel olduğunu ifade eden şair, can, sevgilinin yanaklarını görünce o kafes, o zindan cana cennet gibi gelir ve artık oradan çıkmak istemez, diyor.

Tûtî aynı zamanda gönül tûtisi, lebin tûtîsi şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

APD: ser-i bebgâ (K 248/12), tûtî (G 125/8), (G 126/8), (G 144/9), (G 148/6), (G 232/3), (G 288/11), (G 334/6), (G 77/8), (G 87/7), (K 2/54), (K 22/37), (K 23/23), (K 25/37), (K 27/40), (K 27/40), (K 20/25), (Müf 18), tûtî-i bâğ-ı İrem (G 237/8), tûti-i bağ-ı suhan (G 76/7), tûtî-i dil (G 275/3), (Mur, VIII), tûti-i Hindistânî (K 15/15), tûtî-i hindûstan (G 129/4), (G 51/4), tûti-i kalem (K 24/35), tûti-i Kuds (K 17/12), tûti-i midhat-hân-ı ıyd (K 34/32), tûti-i nâtık (K 11/59), tûti-i nutk (K 27/7), tûti-i ser-sebz (K 19/52), tûti-i şeker-güftâr (K 21/11), tûtî-i şeker-hâ (G 291/6), tûtî-i şekker-hâ (G 313/9), tûti-i şîrin-zebân (K 26/15), tûti-i ter-gûy-i şeker-hâ (K 11/97), tûtiler (K 11/40).

BD: tûtî (G 1/8), (G 28/5), (G 347/2), (G 426/9), (G 485/1), (K 19/5), (K 22/6), tûtî-i cân (K 26/20), tûtî-i gûyâ (G 455/6), (G 534/2), tûtî-i şeker-güftâr (G 353/5), tûtî-i şeker-hây (G 516/2), tûtî-i şekker-hây (G 264/5), tûtî-i şekker-şiken (G 108/2), tûtî-i tab'-ı Bâkî (G 26/5), tûtî-sıfat Bâkî (K 4/14), tûtî-vâr (G 422/6).

FD: tûtî (G 187/5), (K 31/1), (Muk 13/3), tûtî-i can (G 240/1), tûtî-i lâl (Tec, III/1), tûtî-i nutk-i Fuzûlî (K 42/44), tûtî-i şirin-güftâr (K 40/28), tûtî-tab' (K 31/4).

HD: tûti (G 328/5), (G 391/1), (K 2/10), (K 23/30), (Muk 11), tûti-i mazmun (G 116/5), tûti-i şekker-şiken (G 412 /2), tûti-i tab (G 598/ 1), tûtîler (G 307/ 1), tûtî-misâl (K 10/ 2), tûti-sıfat (G 149/ 5), tûtî-veş (G 253/3).

KBD: bülbül ü tûtî (G 315/3), tûtî (G 1090/5), (G 129/3), (G 33/1), (G 533/4), (G 934/4), (Tuyuğ 1421).

NAD: tûtî (G 151/1), (G 793/7), tûtî-sıfat (Müf 47), tûtî-i esrâr-ı suhan (G 553/1), tûtî-i gûyâ (G 598/4), tûtî-i gûyâ-yı bezm-i üns (G 421/10), tûtî-i kand-hây (T 96/3), tûtî-i şeker-hây-ı kalem (G 513/3), tûtî-i tab' (G 153/2), tûtî-i vahy (T 104/11), tûtî-sıfat (K 17/28), tutiveş (G 500/1), tûtîyan (G 682/4), tutîyân-ı kafes-i aşk (G 222/6), zebân-ı bülbül ü tûtî (G 71/5).

NBD: tûti (G 130/6), (G 513/8), (G 518/7), (G 561/6), (K 10/2), (K 10/3), tûti-i cân (G 107/6), tûti-i gülzâr-ı bezm (K 15/29), tûti-i ser-sebz-i felek (K 16/5), tûti-i şeker-hây (G 155/8), tûti-i şekker-hâ (G 215/7), tûti-i tab (K 1/30), (K 16/38), (K 3/37).

ND: âyîne-i tûtî-i dil (G 109/5), bebgâ (K 1/9), (K 14/3), (K 14/45), tûtî (B 13), (Tah 6/III), (Tah 6/III), tûti-i eşkeste-zeban (T 1/2), tûti-i nâtıka (K 1/9), tuti-i nâtıka-i şûh-mekâl (G 19/5), tûti-i şeker-güftâr (K 8/20), tûti-i şekeristân (G 80/3).

NFD: tûtî (G 97/4), (K 31/49), tûtî-i endîşe (K 1/13), tûtî-i gûyâ (K 10/56), (K 19/32), tûtî-i gûyâlar (G 125/6), tûtî-i hat (G 126/4), tûtî-i mu'ciz-beyân (K 14/46), tûtî-i suhan-gû (K 31/14).

NLD: kisve-i tüti (G 337/3), nev-tûtî-i zebân (K 1/2), tûtî (G 43/5), (Kıta 6), tûtî-i âyîne-i cân (G 382/6), tûtî-i cân (G 208/4), (G 255/3), tûtî-i gûyâ (K 15/31), tûti-i nâtıka (K 12/50), tûtî-i nâtıka-ı Nâ'ilî (G 384/5), tûtî-i şeker-zebân (G 35/6), tûtî-i şekker-hâh (G 100/5), tûtî-i şekkerîn-edâ-yı dil (K 4/22), tûtî-i tab' (G 116/7), tûtî-i tab'-ı Nâ'ilî (G 287/5), tûtî-i zâ'ika (K 5/31).

NŞD: âyinevâr-ı tûtî-i can [27], tûtî-i şeker-hâ (K 22/1), tûtî-yi nükte-senc-i i'câz [28], tûtî-yi şeker-hâ (K 15/25).

ŞD: tûti (G 120/3), (G 175/4), (G 177/4), (G 197/6), (G 99/3).

ŞGD: tûtî (G 257/4), tûtî-i cân-bahş (G 320/5), tûtî-i Cibrîl (G 5/3), tûtî-i hoş-gû (Tec 12/I,2), tûtî-i naz (G 57/13), tûtî-i şeker-güftâr (K 16/42), tûtî-i tab (G 27/6), (G 332/5), tûtî-i zenbûr (G 1/6).

ŞYD: tûtî (G 13/5), (G 144/3), (G 260/3), tûti-i suhândân (G 430/5), tûti-i âl (G 242/1), tûti-i gûyâ (G 121/3), (G 15/1), (G 167/3), tûti-i sükkerîn-edâ (G 244/5), tûti-i şeker-güftâr (G 276/7), tûti-i şekker-güftâr (G 189/4), tûti-i şîrîn-güftâr (G 265/2), tûti-i şîrîn-suhan (G 10/5), tûti-i tab'ı suhandân (G 130/5), tûtî-sıfat (G 13/1).

---

[27] 170. sayfadaki Şehrengiz'in 78.beyti.
[28] 8. sayfadaki Na't'ın 2. beyti.

ZD I.C: tûtî (G 204/1), (G 205/2), (G 305/9), (G 396/3), (G 79/1), (G 200/2), tûtî-i bâğ-ı cemâl (G 211/5), tûtî-i cân (G 319/4), tûtî-i ervâh (G 400/5), tûtî-i gûyâ (G 353/2), (G 377/9), (G 476/4), (G 492/4), tûtî-i şekker-zebân (G 361/2), tûtî-i şîrîn-güftar (G 487/9), tûtî-i şîrîn-makal (G 489/5), tûtî-i şîrîn-zebân (G 515/4), tûtî-i tab' (G 441/4), tûtî-vâr (G 177/4).

ZD II.C: nükte-i tûtî-i şeker-hâ (G 694/2), tûtî (G 526/7), (G 757/1), tûtî-i gûyâ (G 965/5), (G 528/1), (G 561/7), tûtî-i sâhib-makâl (G 587/1), tûtî-i şekker-zebân (G 524/2), (G 880/5), (G 890/5), tûtî-i şîrîn-nefes (G 746/2), tûtî-i zikr (G 997/2).

ZD III.C: tûtî (G 1018/4), (G 1115/1), (G 1185/8), (G 1438/4), (G 1459/4), (G 1477/4), (G 1614/5), (G 1618/1), (G 1622/5), (G 1673/5), tûtî-i dil (G 650/3), tûtî-i gûyâ (G 1172/4), (G 1380/3), (G 1472/7), (G 1480/2), (G 1543/7), tûtî-i gûyâlar (G 1807/3), tûtî-i sebz (G 1630/4), tûtî-i şekker-hâ (G 1166/4), (G 1298/7), tûtî-i şekker-şiken (G 1176/1), tûtî-i şîrîn (G 1814/9), tûtî-i şîrîn-makâl (G 1243/5), tûtî-i şîrîn-nefes (G 1302/1), tûtî-i vasf-ı leb (G 1454/7), tûtîler (G 1776/2), Zâtî-i tûtî-i suhan-sâz (G 1394/7).

4.4. Tâvûs

Göz alıcı parlak renkli, uzun bacaklı çok büyük bir kuş olan tavusun erkeğinde, uzun ve süslü kuyruk telekleri bulunur. Üç türü bilinen tavusların hepsi yerde beslenir ve geceleyin ağaca tüner (BL, 1986: C 18, 11315).

Tavus daha çok tüylerinden dolayı aranır ama eti de beğenilir. İmparatorluk zamanında tavus eti, Romalı zenginlerin sofrasını süslerdi. … Ortaçağ'da belki de etinin bozulmaz olduğu inancından dolayı 'soylu kuş' adı verilen tavus, yiğitlere ve şövalyelere ayrılan yemek olarak kabul edildi. Bu yemek, ziyafetlerde göz kamaştırıcı bir biçimde süslenmiş olarak sunulurdu (BL, 1986: C 18, 11315).

Tavus kuşunun baş özelliği süslü ve güzel oluşudur. Tavus kuşunun görkemli güzelliği kanatlarını gerip kuyruğunu açtığında belli olur. Çok süslü bir kuş olmasına karşın tavus kuşu pek uçmaz (Akalın, 1993: 126).

> Çok güzel bir kuş olmasına rağmen tavus dertli bir kuşmuş. O güzel endamıyla yürürken gözleri ayaklarına takılınca, ayaklarının çirkinliğine üzülerek ah edermiş. Tavusun sesi de çirkin olup, ötüşü 'ah!' kelimesidir. Bunun nedeni tavusun güzelliğiyle çok gururlanması imiş. Allah onun gururunu kırmak için ayağını ve sesini çirkin yaratmış. Bir efsaneye göre de tavus, cennette bir kuş iken şeytanın cennete girmesine alet olmuş ve Âdem ile Havvâ'nın yasak meyveyi yemelerinden sonra cennetten çıkarılmıştır. Cennette ayakları da güzelken Allah ona 'Her yanın süslü olsun, ancak ayakların çıplak kalsın; ayaklarını görünce cenneti ve eski hâlini hatırlayıp ah et!' buyurmuş ve onu Bâbil'e indirip ayaklarını çıplak eylemiştir. Şimdi tavus her ah edişte cenneti hatırlarmış (Pala, 2003: 456).

Edebiyatımızda Arapça olan tâvûs kelimesinin çoğulları olan etvâs ve tavâvîs (Devellioğlu, 1999: 1041) de kullanılır.

Divan edebiyatında zikredilen kuşlardan biri olan tavus, kuyruğunun yelpaze gibi açılması, hâkim renginin yeşil oluşu, gezip dolaşması, kanatlarının ve boynunun güzelliği, tüylerinin rengârenk oluşu gibi özellikleri ile ele alınır. Ayrıca 'cennet kuşu' kabul edilmesi de işlenmektedir (DTDEA, 1998: C 8, 284).

Sevgilinin saçları için benzetme unsuru olarak (DTDEA, 1998: C 8, 284) kullanılan tavusun salınışı ile sevgilinin yürüyüşü arasında münasebet kurulur. Bilindiği gibi tavusun tüyleri göz göz desenlidir. Bu bakımdan göz ile tavus çok zaman birlikte kullanılır (Pala, 2003: 456).

Cebrail (AS) için 'Tavus-ı Sidre' sıfatı kullanılır (Pala, 2003: 456).

Tâvûs durur zeyn ile âvâz ile bülbül
Tûtî söz ile şîveyile kebg-i derîdür KBD 363/G 934, 4

"(O sevgili) süs ile tavus kuşudur, ses ile bülbüldür; sözle papağan, nazla dere kekliğidir."

Sevdiğinin vasıflarını dile getiren şair onu anlatmak için kuşların belirgin özelliklerinden faydalanıyor. Tavus süslü kanadıyla ve güzelliğiyle, bülbül sesinin güzelliğiyle ve güzel ötüşüyle, papağan güzel konuşmasıyla ve keklik de salınarak, sekişiyle ünlü kuşlardır ve edebiyatımızda da bu özellikleriyle zikredilirler. Sevgili de tavus gibi süslü ve güzel, bülbül sesli, papağan gibi tatlı söz söyleyen ve keklik yürüyüşlü, sekişli bir güzeldir. Şair bu kuşların belirgin vasıflarından yararlanarak sevdiğini övüyor.

Ol hôş-hırâm içün çekerüz zülfi gussasın
Tâvûsı özleyen gam-ı Hindûstân çeker APD 160/G 86, 5

"O güzel, edalı yürüyüşlü (sevgilinin) zülfünün gamını çekeriz. Tavusu özleyen Hindistan gamı çeker (Hindistan'ı da özler)."

Sevgili de tavus da salınarak gezmeleriyle ünlüdür. Sevgilinin zülfü tavusa benzetiliyor. Sevgilinin zülfü âşıkların gönül kuşlarını avlar ve gönüller o tuzaktan bir daha kurtulamazlar. Sevgili için zülfe katlanıyoruz diyen şair tavusun Hindistan'da bulunmasına gönderme yapıyor. Tavusu özleyen, onun salınışını, güzelliğini görmek isteyen onun memleketini de özler, diyor.

Gülşeni devr etdi bâd evrâk-ı gülle subh-dem
Şevke geldi sanki bir tâvus cevelân eyledi ŞYD 9/K 5, 2

"Rüzgâr, sabah vakti gül bahçesini gül yapraklarıyla, varaklarıyla döndürdü, çevirdi. Sanki bir tavus şevke geldi de gezindi, dolandı."

Bahçeye baharın gelişi, yaprakların savruluşu tavusun kanatlarına, rengine; kuşun salınmasına benzetiliyor. Rüzgâr esince yerde bulunan gül yaprakları savruldu, uçuştu; bu öyle güzel bir manzaraydı ki sanki bir tavus kuşu salınarak gezindi bahçede.

Dağlarla kûy-ı cânanı Hayâlî geşt eder
Var mı bir tâvûs kim gülşende cevlân istemez HD 165/G 220, 6

"Hayâlî yanıklarla sevgilinin evinin etrafını gezer, dolaşır. Gül bahçesinde gezmek istemeyen bir tavus var mıdır?"

Âşık kendisini de vücudundaki göz göz yanıklarla tavus kuşuna benzetir çünkü tavusun kanatlarında da göz göz desenler mevcuttur. Sevgilinin evinin olduğu yer de âşığa gül bahçesidir. Ben bu yanıklarla tavus gibi sevdiğimin evinin olduğu yerde gezmek isterim diyor şair. Tavus da gül bahçesinde gezmek ister, âşıklara da sevgilinin olduğu her yer çok güzel ve gül bahçesi gibi görünür, çünkü sevgili de gül gibi güzeldir ve güle benzer.

Görince zâgı hevâda kafesde bir tâvûs
Bu kaydlar bana bâl-i münakkaşumdandur NAD 577/G 154, 6

"Kafesteki bir tavus havada kargayı görünce, bu bağlar bana süslü kanadım sebebiyledir (der)."

Süslü ve güzel öten kuşlar kafeslere konularak beslenir ve satılır: Bülbül, tûtî ve tavus gibi. Kafesteki bir tavus da havada özgürce uçan kara kargayı görünce, ben kanadımın süsünden burada esirim diyor, oysa ki karga özgür. Çünkü tavusun kanadı bu kadar süslü olmasaydı, karga gibi kapkara olsaydı kafeste esir olmaz, dışarıda özgürce dolaşabilirdi.

Dilberâ kuyun senin gûya ki cennet bağıdır
Cilve kıl tâvûs-veş salın ki hüsnün çağıdır NBD 196/G 103, 1

"Ey güzel sevgili, senin mahallen cennet bağı gibidir. Sevgili, sen de güzellik zamanındasın, tavus gibi salın sen de."

Sevgilin evi, evinin olduğu mahalle, şehir âşık için çok değerli ve güzeldir hatta cennet bağıdır. Sevgili de öyle güzel ve gençtir, öyle de güzel yürür ki bu cennet bağında sen de tavus gibi salın, gez ey sevdiğim diyor şair sevdiğine.

Tavus şiirlerde ayrıca çarh tâvûsu, hümâ sâyeli tâvûs-ı cinân, sidre tâvûsu, tavûsi mürekkep, İrem tâvûsı şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

APD: per-i tâvûs (K 39/3), tavus (G 41/3), (G 83/6), (G 86/5), (K 18/13), tâvus-ı cinân (G 15/1), (G 341/3), tâvus-ı dırâht (K 15/14), (K 16/5), tâvus-ı perçem (G 93/3), tâvûs-i zerrîn-per (K 19/10), tâvûs-var (K 34/2).

BD: düm-i tâvûs (G 454/3), tâvûs (K 14/3), (G 250/5), (G 295/2), (G 414/2), (G 420/3), (G 498/2), (Mus 3/V,2), tâvûs-ı bâg-ı kuds (Mus 1/VII,7), tâvûs-ı baht u devlet (G 78/7), tâvûs-ı neşât (K 2/4), tâvûs-ı zerrîn-bâl (G 72/2), tâvûs-ı zerrîn-bâl ü per (G 318/2), tâvûs-sıfat cilveler (K 24/16), tâvûs-vâr (G 180/3).

FD: tâvûs (G 156/5).

HD: tâvûs (G 260/3), (G 289/3), (K 15/5), tâvûs-ı bâğ-ı izzet (G 209/2), tâvûs-ı felek (G 464/4), tâvûs-ı zerrîn-per (K 5/2).

KBD: hizmet-i tâvûs (G 1243/6), tâvûs (G 934/4).

NAD: beyza-i tâvûs-ı bihişt (K 18/3), dem-i tâvûs (T 42/20), dem-i tâvûsveş (T 107/4), düm-i tâvus-ı cinân (T 92/9), tâvûs-ı münakkaş-beden-i gülşen-i cennet (T 121/5), per-i tâvûs-ı istignâ (K 1/39), tâvûs (G 604/7), tâvûs-ı cennet (G 703/1).

NBD: şeh-per-i tâvûs (G 252/5), tâvûs (G 195/4), (K 21/22), tâvûs-ı kudsî (G 210/1), (Kıta 54/2), tâvus-ı zerrin-bâl (K 4/3), tâvûs-ı zülf (G 162/1), tavûs (G 299/1), tâvûs-veş (G 103/1).

ND: mağz-ı tâvûs (K 1/8), perr-i tâvûs-ı cinan (T 25/4), tâvûs (G 131/3), (Ş 17/IV), tâvûs-ı kudsî (G 18/6), (K 37/6), tâvûslar (G 80/2).

NFD: serv-i tâvûs-hırâm-ı çemen-i heft-iklîm (K 8/25), tâvûs-i cinân (K 10/44), tâvûs-ı cinân (K 18/37), tâvus-ı hırâmân (K 12/28), tâvus-ı mülemma' (K 24/42), tâvûs-ı ra'nâ (K 39/30).

NLD: dâğ-ı reşg-i beyza-i tâvûs-ı cevlânî (K 36/15), şehper-i tâvûs-ı bihiştî (K 14/6), tâvûs (G 311/2), tâvûs-ı mülemmâ (K 36/18), tâvûs-ı mürekkeb (K 36/19).

ŞD: bâl-i tâvûs-ı bahâr (G 66/6), perçem-i tâvûs (G 96/5), tâvûs (G 153/6), tâvûs-ı çerh (K 12/1), tâvus-ı kudsîler (K 2/2), tâvûs-ı rûh (G 24/7).

ŞGD: bâl-i tâvus (M 2/7), beyza-i tâvus-ı Cennet (K 30/2), per-i tâvûs-ı Cennet (K 22/7), tâvus (G 108/11), (G 125/2), tâvus-ı Cennet (K 29/6), tâvus-ı çemen (G 146/6), tâvûs-ı nev-bahârî (G 110/4), tâvus-reng (K 11/4).

ŞYD: tâvus (K 5/2), tâvûs-ı cînân (G 84/2), tâvûs-ı küşâde-bâl (G 387/5).

ZD II.C: beste-i tâvûs-i cinân (G 519/5), düm-i tâvûs (G 602/3), tâvûs-ı cinân (G 587/1).

ZD III.C: tâvûs (G 1271/1), (G 1282/2), (G 1598/5), (G 1621/2), tâvûs-ı zîbâ (G 1624/5), tâvûs-ı zümürrüd-âşiyân (G 1101/5).

4.5. Karga/Gurâb/Zâg

Farsça olan zâg (Devellioğlu, 1999: 1164), Arapça olan gurâb ve çoğulları olan gırbân ve agribe de karga demektir (Devellioğlu, 1999: 294). Ayrıca gurâb-ül-beyn de alacakarga anlamına gelir (BL, 1986: C 8, 4801).

Güçlü gagalı, siyah renkli bu büyük ötücü kuşa kara karga veya kuzgun da denir. 1 metreye ulaşan kanat açıklığıyla en büyük ötücü kuşlardan biri olan karga leşle ve özellikle koyun ve keçi leşi ile beslenir; ayrıca küçük kuşları, yumurtaları ve civcivleri de yer. Yiyecek aramak için çöplükleri karıştıran karga tahıl bitkilerine, meyve ağaçlarına, sebzelere ve bağlara da büyük zarar verebilir. Kolayca evcilleştirilebilir (BL, 1986: C 11, 6423).

Kargalar, öteki kuşlarla kıyaslandıklarında 'zeki'dirler. Ancak renkleri siyah olan kargalar, siyah görünen canlıların uğursuzluk getirdiği yanlış inancının etkisiyle bazı insanlara pek sevimli görünmezler (Akoğlu, 29.11.2004, www.biltek.tubitak.gov.tr).

Karganın rengi siyah olduğu için geceye benzer. Ancak yine de kargaya karşı şairlerin tutumu olumsuzdur (Pala, 2003: 500).

Divan şiirinde, karga ile rakip arasında bir ilgi kurulur. Bu durumda sevgili bülbül, âşık ise Hüma olur (Pala, 2003: 500).

Divan şiirinde rakip aşığın hiç hazzetmediği karakterlerin başında gelir. Çünkü rakip, sevgili ile olan vuslata mâni olmakta, bir vuslat ihtimali belirdiğinde de onu kendisi değerlendirmektedir. Hâlbuki asıl seven âşıktır ve vuslatı hak eden de odur, rakip değil. Bu minval üzre rakip, âşığın gözünde farklı hüviyetlere bürünür. Böylece rakip ile ilgili teşbih unsurları içinde, Diken (hâr), Engel, Gölge, İt (Kelb), Kâfir, Murdar, Şeytan ve Eşek (Har) yanında Karga (Zâğ)nın da yer aldığını görürüz (Kurnaz, 29.11.2004, yayim.meb.gov.tr).

Karga, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in cennetten kovulması bahsinde zikredilir:

> Mâide Suresi, ayet 27-31: "(Ey Muhammed!) Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, 'Andolsun seni mutlaka öldüreceğim' demişti. Öteki, 'Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder' demişti. 'Andolsun! Sen beni öldürmek için elini bana uzatsan da ben seni öldürmek için sana elimi uzatacak değilim. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım.' 'Ben istiyorum ki, sen benim günahımı da, kendi günahını da yüklenip cehennemliklerden olasın. İşte bu zalimlerin cezasıdır.' Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de (nefsine uyarak) onu öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu. Nihayet Allah, ona kardeşinin ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. 'Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten aciz miyim ben?' dedi. Artık pişmanlık duyanlardan olmuştu." (MEAL, 02.09.2006, http://www.diyanet.gov.tr)

Karga ile ilgili anlatılan aşağıdaki hikâyecik de hoştur.

> Mâlik bin Dinar bir gün karga ile güvercinin beraber uçtuklarını görünce hayret ederek 'Allah Allah, bunların arasında hiçbir münasebet yok. Böyle iken nasıl oluyor da birlikte uçabiliyorlar?' diye taaccüp etti. Biraz sonra ikisinin de ayaklarının aksak olduğunu görünce hayreti zail oldu ve 'işte bunlar münasebeti bu yönden tesis ettiler dedi.' Hekimlerden birisi: 'Her kuş kendi cinsi ile uçtuğu gibi, her insan da kendi şekli ile ünsiyet eder' buyuruyor (CUMAHUTBESİ, 2000, www.geocities.com/tekbirprizren).

Ahmedi hecründe görüb nice bir gülsün rakîb
Ancılayın bülbüle lâyık mıdur bu cevr-i zâg   APD 186/G 141, 5

“Ahmet’i senin ayrılığında görüp ne kadar gülsün rakip? Benim gibi bülbüle bu karga eziyeti layık mıdır?”

Âşık sevgiliden ayrılınca rakip buna sevinir. Kendini bülbüle benzeten âşık, rakibi de kargaya benzetir. Bülbülle de karga farklı dünyalardandır ve birbirlerinden hazzetmezler. Ayrılık durumunda âşık yani bülbül çok üzülür, acı çeker ve bu duruma da rakip çok sevinir doğal olarak. Karganın sevinmesi de bülbülü üzer, benden ayrılma, rakip kargasını sevindirme diyerek sesleniyor şair sevdiğine.

Hâr-ı belâya sabr ider illâ ki idimez
Zâg-ı rakîbe bülbülün ey gül-izâr sabr APD 153/G 71, 5

“Ey gül yanaklı, bülbülün, bela dikenine sabr eder amma rakip kargasına sabr edemez.”

Kendini bülbüle benzeten âşık, bela dikenine sabrederim amma rakibe tahammülüm yok, diyor. Bülbül gülün dikenine razı olur çünkü o sevdiğinde var olan bir özelliktir ancak rakip âşığın düşmanıdır ve onun varlığı bile âşığı kızdırmağa yeter.

Dilersen olmaga şehbâz-ı âlem-i Melekût
Uçurma kara haber seyr edip gurâb gibi HD 282/G 557, 3

“Melekler âleminin şahbazı olmak istersen karga gibi seyredip kara haber uçurma.”

Karganın kara haber uçurma özelliğinin vurgulandığı bu beyitte melekler âleminde bir şahbaz yani temiz insanlardan olmak istersen karganın yaptığı gibi kötü haberleri insanlara yetiştirme, ulaştırma.

Görse ger bârika-i re’yini rü’yâda olur
Şu’le-i şem’-i seher şehper-i şeb-reng-i gurâb NFD 152/K 32, 34

“Seher mumunun aydınlığı, rüyasında senin görüşünün şimşeğini görse (bu aydınlık) karganın gece renkli kanadı (gibi) olur.”

Vezir Nasûh Paşa’yı öven şair eğer sabah aydınlığı rüyasında senin görüşünün şimşeğini görse karganın kanadı gibi simsiyah kesilir, diyor. Sabah aydınlığı senin görüşünün şimşeği yanında kör ve sönük kalmak şöyle dursun karganın rengi gibi kapkaradır. Şair, mübalağa ile vezirin ileri görüşlülüğünü övüyor.

Karga şekker kemire yürüye tûtî muhtâc
Bülbüle cevr güle hâr zihî devr zihî ŞD 293/G 197, 6

“Karga şeker kemirsin, papağan da ihtiyaç içinde yürüsün; bülbüle eziyet, güle diken (düşsün); ne güzel ne hoş devir!”

Papağan şeker sever ve yer. Karga çok sevilmez ve güzel şeylere layık görülmez. Bülbül gülle anlaşır, onunla mutlu olur ve gül de sevilip koklanmaya layıktır. Ancak bunların tam tersi olur da karga şeker yer ve papağan da muhtaç bir şekilde yürürse, bülbül eziyet çeker ve gül de dikenlerin arasında kalırsa tüm güzel şeyler tersine dönmüş olur. Böyle bir zamanın da ne tadı olur ne lezzeti kalır.

Hutbe-i rahmân iken zikr-i hatîb-i andelîb
Vâ'iz-i şeytân-ı zâg uş ağacı minber kılar ŞD 162/G 66, 4

"Bülbülün ötüşü Allah'ın zikri iken karga kılıklı şeytan vaiz, kuş yuvasını hutbe kürsüsü edindi."

Karga çirkin öten bir kuştur. Burada da onu bu ötüşüyle şeytanın vaizi, sözcüsü olarak görüyoruz. Bülbülün ötüşü ise o kadar güzel ki sanki Allah'ın sözlerini dile getiriyor öterken.

Kargayı şiirlerde ayrıca karga derneği, miskîn gurâb, müşgin gurâb, şeb gurâbı, zağ aşiyânı, zâg rakip şeklinde de görmekteyiz.

APD: cevr-i zağ (G 141/5), gurâb (G 209/3), hat-ı zâğ (G 8/6), zağ (G 140/3), (G 89/10), (K 4/20), zâğ-ı rakip (G 71/5).

BD: Karga-zâde (Matla 9), zâglan- (Matla 9), zâglar (G 178/3).

FD: gurâb (G 70/1), (Tec 15/X,3), zağ (G 130/4).

HD: gurâb (G 557/3), gurâb [29], gurâb-ı şeb (K 10/ 2), gurâblar (G 70/3), nağme-i zağ (G 319/2), per-i gurâb (G 27/ 4), zağ (G 111/2), (G 112/2), (G 565/3), zâğ u zegan (G 38/4), (G 72/5), zağ-ı ebrû (G 254/2), zağ-ı hat (G 367/2), zâğ-ı rakîb (G 514/6), zağ-ı şeb (K 5/1), (K 5/2).

KBD: karga (Tuyuğ 1384/3), zâğ (G 672/3).

NAD: beççe-i zâg (M 8/80), gurâb (K 11/ 36), zâg (G 154/6), (G 742/8), zâg-ı şeb (G 43/2), zâg-ı tîg-i şecâ'at (G 148/4).

NBD: gurâb (G 163/7), (K 3/2), (K 4/3), gurablar (G 105/5), karga (K 11/36), per-i gurâb (G 621/1), zâg-ı şeb (K 3/3), zâğ (G 154/7), zâğ-ı zülf (G 32/4).

NLD: bülbül u gurâb (K 3/16), zagan u zâg (K 14/86).

NŞD: gurâb (G 7/1).

ŞD: beyza-ı gurâb (K 12/1), karga (G 197/6), şehper-i şeb-reng-i gurâb (K 32/34), şeytân-ı zâğ (K 9/5), vâ'iz-i şeytân-ı zâg (G 66/4), zâg (G 159/3), (G 188/3), (K 5/27), zâg u peşşe (G 66/6).

ŞGD: zâğ (G 99/4).

ŞYD: gurâb-ı kule-nişîn (K 4/3), taklîd-i zâğ (G 96/1), zâg (G 172/1), (G 376/4), zâglar (G 107/4).

---

[29] 74. sayfadaki Mersiye'nin VI. bendinin 6. beyti.

ZD I.C: gurâb (G 289/3), rakîb-i zâg (G 156/3), zâg (G 240/7), (G 320/1), zâglar (G 146/1), (G 170/2).

ZD II.C: adû-yi zâg (G 972/1), rakîb-i zâg (G 524/3), zâg-ı mürde (G 601/1), zâglar (G 627/2), (G 760/3).

ZD III.C: zâg-ı gam (G 1441/2).

4.6. Keklik/Kebg

Farsça olan kebg keklik demektir (Devellioğlu, 1999: 500). Kebg-i derî ise sesi gayet güzel, büyük (BL, 1986: C 11, 6583) bir keklik veya dere kekliği anlamlarına gelir (Kam, 1998: 92). Kebk-heram, kebk-refter ise keklik yürüyüşlü, sekerek yürüyen demektir (BL, 1986: C 11, 6583).

Keklik orta irilikte, tüyleri çeşitli renklerde olabilen, kalın gövdeli, kısa kuyruklu, tavuksular takımından (BL, 1986: C 11, 6594), sekerek yürüyen bir av kuşudur (Akalın, 1993: 105).

Hepsi de karada yaşayan, yerde yuva yapan ve yuvasına yirmi kadar yumurta bırakan 80'i aşkın türü bilinen keklikler kırlar, çayırlıklar, bozkırlar gibi açıklık yerlerde ya da çalılıklarda yaşar (BL, 1986: C 11, 6594).

Türkiye'de bilinen keklik türleri çil ya da keklik, kınalı keklik ya da dağ kekliği ve boz kekliktir (BL, 1986: C 11, 6594).

Sarp arazilerde bulunan bu kuşun, sıçrayarak koştuğu ve ardından geleni çok yorduğu, kalktığında da uzaklara giderek ardından yetişilmesini olanaksızlaştırdığı için avı güçtür (BL, 1986: C 11, 6594).

> Bir Anadolu söylencesine göre, peygamberlerden biri düşmanlarından kaçıp gizlenmeye çalışırken, o sırada tepede olan keklik 'Gak kavak, gak kavak…' diye ötüp onu yakalatmış. Düşmanları peygamberi öldürmüşler. Kanı kekliğe bulaşmış, kınalı keklik olmuş. Peygamber ölürken keklik için 'Herkes seni yakalasın…' diye bir de kargışta bulunmuş. Keklik bu nedenle kolay tutulurmuş (Akalın, 1993: 105).

Avcıdan kaçan kekliğin taklidinin yapıldığı, Silifke yöresine ait bir halk oyununda kekliğin en belirgin özellikleri olan sekişi, kanat çırpışı, ötüşü, gerdan kırışı, zıplayışı anlatılır (SİLİFKE, 02.09.2006, http://www.tufak.org.tr).

Edebiyatımızda keklik, bir av kuşu olarak daha çok şahin, şahbaz, doğan vs. kuşlarla birlikte anılır. Sesinin ve gövdesinin güzelliği ile söz konusu edilir. Bu tür kekliklere de 'kebk-i derî' tabir olunur. Divan şiirinde sevgili bir kekliğe benzetilir (Pala, 2003: 276).

Gubâr-ı vahşet olmaz dâmen-i sahrâ-yı vahdetde
Selâm eyler bu deştün kebki bâze iştiyâk üzre NAD 1027/G 755, 4

"Birlik çölünün eteğinde vahşilik tozu olmaz. Bu çölün kekliği şahine isteyerek selam verir."

Birlik çölünde vahşetten bir eser bulunmaz; birlik varsa bir yerde şahin keklik birdir, ikisi de hayvandır, kuştur, mahlukattır. Orada hiçbir hayvan birbirine yan gözle bakmayacağı gibi keklik de korkmadan ve isteyerek selam verebilir şahine.

Bulup gülzârı hâlî her taraf reftârını zâgın
Görüp kebk-i hırâmân kahkahayla bir zamân gülse ŞYD 212/G 376, 4

"Salınan keklik, gül bahçesinin her tarafını boş bulup karganın yürüyüşünü görünce kahkahayla bir müddet gülse."

Nazla salınarak yürüyen kuş kekliktir. Karga, yürüyüşüyle meşhur bir kuş değildir. Gül bahçesinde bülbül değil, keklik değil de karga yürüyorsa bu iş acayiptir. Her taraf boşsa meydan kargaya kalmıştır. O da gezer dolaşır gül bahçesinde fakat karga güzel yürüyemediği için bu yürüyüş, güzel yürüyen kekliği ancak güldürür.

Kül olmuş âteş-i şevkinde bülbül kebk-i kûhsârı
Edinmiş sâyebân bir hârı seng-i hâre yasdanmış HD 167/G 227, 5

"Bülbül şevk ateşinde kül olmuş; dağ kekliği, bir dikeni gölgelik edinmiş, diken taşına yaslanmış."

Bülbülün kül rengi olması dile getiriliyor bu beyitte. Bülbül yanıyor ve rengi kül rengi oluyor.

Şeh-bâz gözüne gehî sayd idiserem cân
Keklik yüriyişüne gehî bâz olısaram KBD 120/G 303, 2

"Bazen senin şahbaz gözüne canı(mı) av ederim bazen keklik yürüyüşüne ben baz olurum."

Şair sevdiğinin gözünü şahin/doğan kuşuna benzetiyor ve bu avcı kuşun bazen kendisinin can kuşunu avlamak istediğini belirtiyor. Bazen de kendisinin, sevgilinin keklik gibi yürüyüşü için şahin/doğan olduğunu ifade ediyor. Sevgili edebiyatımızda çeşitli özellikleriyle güzel hayvanlara, kuşlara benzetilir. Bu beyitte de şair sevdiğini güzel yürüyüşüyle kekliğe benzetiyor ve kendisini de onu avlamak isteyen bir şahin/doğana benzetiyor.

Aşk sahrasında kişilere biçilen kesin roller yoktur. Belirli bir âşık veya sevgili de yoktur, av veya avcı da. Bu ikisi de değişebilir duruma göre. Burada da bazen şair av sevdiği avcı, bazen de şair avcı sevdiği av olarak karşımıza çıkıyor.

Şahin, doğan gibi avcı kuşlar küçük kuşları avlar. Eski edebiyatta ise bazen can kuş olur şahin onun ardına düşer ve onu avlar. Bazen de doğan gider keklik yürüyüşlü yârin peşine düşer ve onu avlar.

Kekliği gönül kebgi ve kebk-veş reftâr tamlamalarında da görüyoruz.

APD: kebk (G 126/4), kebk-i hırâmân (G 151/6), kebk-i hoş-hıram (G 140/3), kebk-i naz (G 153/3), kebk-reftâr (K 2/69), keklik (Muk 6).

BD: kebk-i hırâmân (G 510/7), kebk-i râ'nâ (G 178/3).

FD: kebk ü dürrâc ü tezerv (Ter, II/2).

HD: kebk-i derî (G 408/4), kebk-i derî [30], kebk-i kûhsâr (G 227/5), (G 131/1), kebk-veş (G 83/2).

KBD: kebg (G 1003/6), kebg-i derî (G 934/4), (G 940/1), keklig (G 1072/1), (G 1251/6), (G 241/2), (G 425/5), (G 641/3), (G 91/2), (G 991/1), (Tuyuğ 1343), keklik (G 213/1), (G 303/2), (G 537/6).

NAD: kebk (G 755/4), kebk-i çeng (G 162/3), kebk-i izz ü şeref (M 7/245).

NBD: kebk-i hoş-hırâm (G 375/1), kebk-i kühsâri (Kıta 8).

ND: kebk (G 42/4), (G 87/5), kebk-i bül-aceb-reftâr (G 152/3), kebk-i şâhin-dîde-veş (G 95/3), mîl-i sürme-i kebk-i derî (K 4/31).

ŞD: beççe-i kebk-i derî (K 23/19), kebg ü şâhbâz (K 9/24), kebk-i derî (K 48/24), kebk-i ra'na (K 14/40).

ŞGD: kebg-i sahrâ-yı gam (G 164/6).

ŞYD: kebg-i hırâmân (G 96/1), kebg-i hoş-reftâr (G 400/1), kebg-reftâr (G 320/2), kebk-i hırâmân (G 376/4).

ZD I.C: kebk ü kebûter (G 162/2), kebk-i behişt (G 475/2), kebk-i derî (G 320/1), kebk-i hırâmân (G 472/1), kebk-i sabr (G 301/2).

ZD II.C: kebk (G 660/3), (G 841/3), kebk-i hırâmân (G 684/2), kebk-i hümâ-pervaz (G 585/3), kebk-veş (G 660/3).

ZD III.C: kebk (G 1777/4), kebk-i behişt (G 1552/4), kebk-i cân ü dil (G 1394/3), kebk-i cinân (G 1384/5), kebk-i hırâmân (G 1245/2), kebk-i hümâ-peyker (G 1571/5), kebk-vâr (G 1360/6), kebk-veş (G 1179/2), şâh-bâz-ı kebk-hırâm (G 1365/3).

4.7. Üveyik/Fâhte

Farsça olan fâhte, üveyik kuşu demektir (Devellioğlu, 1999: 248). Bir güvercin türü olan üveyiğe yabani güvercin de denilir (Onay, 1992: 162).

Kuş, genel olarak kızılımsı pas rengindedir. Sırt ve kanat örtü tüyleri koyu kahverengidir. Karın ve kuyruk altı tüyleri beyazdır. Kuyruk tüyleri koyu gridir. Kuyruk tüylerinin orta tüyler dışında kalanlarının uçları beyazdır. Gaga koyu gri, bacaklar kirli kırmızıdır. Göz portakal rengindedir. Boyu 28 cm olan üveyik ürkek bir kuştur (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com). Üveyik ayrıca sert ve hızlı uçar (Üçbaş, 1999: 127).

Tavk kelimesi gerdanlık manasındadır. Güvercin, kumru ve üveyik gibi kuşların boyunları mutavvak yani gerdanlık takılmış gibidir (Onay, 1992: 163).

Üveyik özellikle ötüş sesi ile tanınan bir kuştur. Ağaçlık geniş tarım alanlarında, orman kenarlarında, bağ ve bahçelerde yaşar. Çalı çırpıdan oluşan özensiz yuvasını ağaç dalları arasına veya sık çalılıklara yapar (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com).

[30] 74. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 1. beyti.

Genellikle ikili, üçlü küçük gruplar hâlinde korularda ve meyve bahçelerinde görülür (İşçen, 30.11.2004, www.geocities.com).

Üveyik, endamı güzel, sesi hoş olduğu için şairlere sermaye olmuştur. … Bülbülün güle, pervanenin ziyaya karşı temayül beslediği sanıldığı gibi fahtenin de serve mütemayil olduğu, bu cihetle yalnız serve konduğu da farzolunmuştur (Onay, 1992: 162).

Üveyik daima sık yapraklı, yüksek ağaçlara, servi bulamazsa söğüt ve kavaklara konar. Avcılardan, yırtıcı kuşlardan kendini muhafaza için serve konduğu şüphesizdir. Servinin bulunduğu yerde yılan da bulunması, birtakım kuşların yuvalarını servi dalları arasına yapmalarından, yılanların bu yuvalardaki yavruları yemeye haris olmalarındandır. … Fahte-serv mazmununa bütün divan şairlerinin asarında çokça tesadüf olunur (Onay, 1992: 162). … Şair Bursalı Ahmet Paşa, Mesîhî, Sünbülzâde, Fuzûlî ve Necâtî fahte yerine serve kumru kondurmuşlardır. … Şair Zâtî de süğlün kondurmuştur (Onay, 1992: 163).

Arap edebiyatında bu kuş kizb ve dürûğda mesel olmuştur. Teşekkür olunur ki bizim şairlerimiz fahteyi Araplar gibi görmemiş ve düşünmemişler ve yalnız bir alakaya işaretle iktifa etmişlerdir (Onay, 1992: 163).

Eline câm alıp Şeyhî seni medh etse gülşende
Sürâhi zikr eder kulkul çağırır fâhte gû gû ŞD 241/G 145, 7

"Şeyhî gül bahçesinde eline kadeh alıp seni övse sürahi kulkul diye zikreder üveyik de gû gû diye öter."

Şarap sürahisinden kadehe şarap boşalırken kul kul diye bir ses çıkar, şair hüsnütalille bunun bir zikir olduğunu ifade ediyor. Üveyik kuşu da gû gû diye ötmesiyle meşhurdur. Gû hem bu kuşun ötüşü hem de Farsça "söyle" demektir. Şair elinde şarap kadehiyle gül bahçesinde sevdiğini överken sürahi vecde gelip zikre başlıyor, fahte de daha anlat, daha çok söyle diyerek ötüyor.

Yüzin ansam ügeyik dir ki gü gü
Lebin dirsem surâhî dir ki kulkul KBD 82/G 204, 2

"Yüzünü ansam üveyik gü gü diye öter. Dudağından bahsetsem şarap sürahisi kulkul der."

Âşık, sevgilinin yüzünden konuşmaya başlasa üveyik gü gü diye öter. Dudağından söz etse de sürahi kulkul diye ses çıkarır. Üveyik kuşu gerçekte gü gü veya gû gû diye öter, şair sevgiliden bahsetti diye değil.

Şarap sürahisinden de kadehe şarap doldururken bir sıvı boşaldığı için lıkır lıkır veya kulkul diye bir ses meydana gelir. Bu ses de âşık sevdiğinden bahsettiği için değil de doğal bir şekilde oluşur. Ancak şair hüsnütalil yaparak sürahinin çıkardığı sesi de üveyiğin sesini de sevgiliyle ilgili sözleri duymalarına bağlıyor.

BD: fâhte (G 430/2), fâhte-âsâ (G 356/5), fâhte-veş (G 359/7), gulgule-i fâhte (K 18/10).

KBD: fâhte (G 305/4), (G 867/1), ügeyik (G 204/2), (G 726/5).

ND: beçe-i fâhte-veş (K 1/37).

NLD: fâhte (G 54/3).

ŞD: fâhte (G 154/7).

ŞYD: fâhte-i pervâz (G 153/2).

4.8. Kumru

Aslı Arapça'da kumrî olan (Devellioğlu, 1999: 527) kumru, küçük (BL, 1986: C 12, 7157) bir güvercin türüdür. Boyu yaklaşık 31 cm olan kumrunun üzerinde genel olarak kül rengi ya da bej renkler yoğunluktadır. Boynunun gerisinde siyah bir çizgi bulunmaktadır. Bu nedenle kolyeli kumru olarak da adlandırılmaktadır. Kanatları koyu gri, kuyruğu ise sırtının rengindedir. Gagası gri, ayakları ise kırmızıdır. Gözleri beyaz ya da açık gridir (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com).

Kumru, insana yakın bir kuştur. Şehirlerde ve diğer yerleşim yerlerinde insanlarla birlikte yaşamayı sever. Bu göçmen kuş, çalılıklara (BL, 1986: C 12, 7157), ağaç üstlerine, elektrik ve telefon direklerine, çatı kenarlarına yuva yapar. Yaptığı yuvalar oldukça özensizdir. Taneler, tohum, böcek ve üzümsü meyvelerle beslenir (İşçen, 17.05.2006, www.geocities.com).

Edebiyatımızda serve üveyik konar … ancak şair Bursalı Ahmet Paşa, Mesîhî, Sünbülzâde, Fuzûlî ve Necâtî fahte yerine serve kumru kondurmuşlardır (Onay, 1992: 162-163).

Tasavvufta servi, görünüşüyle bir (1) sayısını anımsattığından vahdet (birlik) inancı dolayısıyla Tanrı'yı, kumru da boynundaki kuşaktan ve hu çekmesinden dolayı kulu simgeler. Kumrunun, aşkla bağlandığı servinin üzerinden ayrılmadığı anlatılır. Bu hayal, minyatürlerde de kendini gösterir ve servi çizilince mutlaka üstüne bir de kumru eklenir (BL, 1986: C 12, 7157).

Yine kıldı sabâ gül-zâre da'vet bülbül-i zârı
Yine kumrî makâm etti fezâ-yi sahn-i gül-zârı FD 73/K 18, 1

"Saba rüzgârı inleyen bülbülü gül bahçesine davet etti yine. Kumru gül bahçesinin orta yerini durak etti yine."

Bahar geldiğinde gül bahçesine bülbül gelir, saba rüzgârı eser. Kumru da gelir, makamla güzel güzel öter. Saba rüzgârı haber getirir, götürür; bülbülü de gül bahçesine çağırır. Kumru da gelip gül bahçesinin orta yerinde durur, öter.

Kumrîveş çok âh u efgân eyledi murg-ı dilüm
Tâ hem-âgûş itdi ol serv-i hırâmânı bana ZD C I, 460/G 11, 2

"Gönül kuşum kumru gibi çok ah edip (öyle) inledi ki nazla salınan serviyi bana sarmaş dolaş etti."

Gönül kuşunu kumruya benzeten şair kumrunun serviye konma özelliğine gönderme yapıyor. Benim gönül kuşum da kumru gibi serviye konuyor diyor şair. Kumru kuşu gibi feryat ediyor gönlüm diyen şair servi ile gönül kuşunun birlikteliğinden bahsediyor.

Kumrunun ötüşünü ah ve feryat etme şeklinde nitelendiren şair kendi gönül kuşunun kumru gibi üzgün öttüğünü ifade ediyor.

Edebiyatımızda kumru servi ağacına konar, servi çizilince üzerine de mutlaka bir kumru çizilir. Şair de burada kendi gönül kuşunun da kumru gibi serviye konduğunu ifade ediyor.

Kumrîveş tavk tutar gerden-i dil âhumdan
Bende-i kâmet-i şimşâd ki dirler o bizüz NAD 680/G 298, 2

"Gönül gerdanına, kumru gibi ahımdan gerdanlık takar. Bize sevgilinin şimşad boyunun bendesi derler."

Kumruların boynunda gerdanlık gibi görünen, tüylerden bir halka vardır. Şair gönlü boyna benzetiyor ve kendi ahından da bu boyna gerdanlık takıldığını dile getiriyor.

Ayrıca kumrular serv, şimşir gibi ağaçlara konarlar.

Kumru kelimesi Şeyhî divanında kumrî nidâsı şeklinde de yer almaktadır.

APD: kumrî-i dil (G 132/2), kumru (G 224/7), (G 270/4), (K 15/13), (Müf 17).

FD: kâmâri (K 1/8), (Tec, IV/2), kumrî (K 18/1).

NAD: kumri (K 9/47), kumrîveş (G 11/2), (G 298/2).

NBD: bülbül ü kumrı (Mur 6/III), kumru (G 536/7), (K 22/38), kumrular (K 21/9), nâle-i kumru (G 575/5).

ND: nağme-i bülbül ü kumrî (Ş 28/IV), kû-kûy-ı kumrî (G 100/1), kumrî (G 50/2), (K 5/9), (M 10/17), (M 10/47), kumri-i âvâre (G 17/5), kumri-i kilk-i sühan-sâz (Tah 3/VI).

ŞD: kumrî (K 10/15), nevây-ı bülbül u kumrî (K 15/21).

ŞGD: girdâb-ı tavk-ı kumrı (G 85/5).

ZD III.C: kumrı (G 1086/1).

4.9. Horoz/Horôs/Horûs

Tavuğun erkeği (BL, 1986: C 18, 11314) olan horoz kelimesi yerine tarihsel Türkçe'de 'erkek takugu, aygır tavuk' gibi sözcükler de kullanılmıştır. Horozun vatanı Hindistan olmalıdır (Akalın, 1993: 124).

İslam müelliflerine göre horoz bütün kuşların en şehvetlisi ve en çalımlısıdır. Tavuklara iltifat hususunda ayrımcılık yapmaz. Ancak çok akıllı bir hayvan değildir. Gece olunca tüm tavukları güvenli bir yerde etrafına toplar, kendisi de kapıda nöbet bekler. Ömründe bir kere beyzatu'l-akr isimli küçük bir yumurta yumurtlar (MEBİA, 1950: C 5, 562).

Türk kültüründe horozun ilk özelliği sabahın olduğunu duyurmasıdır. Mevsim değişikliklerinden kaynaklanan gece uzunluklarının değişimine rağmen ötüşünü

ayarlayabilmesi onun en dikkate şayan özelliklerindendir (MEBİA, 1950: C 5, 562). Yurdumuzun ötüşüyle tanın en gözde horozu Denizli horozudur (Akalın, 1993: 124).

Horozun diğer özellikleri arasında çok karılı koca oluşu, kabarması ve kavgacılığı sayılabilir (Akalın, 1993: 124).

Kazılarda çıkarılan Hun devrine ait eserler arasında, lahitler üzerine oyulmuş ya da elbiselerde yer alan horoz-tavuk figürleri, bu kuşların büyük olasılıkla kötü ruhları kovan (Çoruhlu, 2002: 148) ve bir çeşit koruyucu ruh/sembol olduğunu gösterir. Horozun en yaygın anlamı, 'onun ötüşünün tan ağarmasını haber vermesiyle' ilgilidir. Bu nedenle de özellikle beyaz horoz kutsal ve asil bir hayvan sayılmıştır (Çoruhlu, 08.05.2006, www.akmb.gov.tr).

Eski İran mitolojisinde ışığın habercisi ve bekçisi kutsal bir varlık olan horoz, Firdevsî'nin Şehnâme'sinde de güneşin doğuşunun simgesiydi. Bu anlam bütün Ortaçağ Türk-İslam dünyası için de söz konusuydu. Türklerde özellikle beyaz horoz önemliydi (Çoruhlu, 2002: 148-149). Tarikatlarda, horozun ayrı bir yeri vardır. Özellikle bulunduğu yere uğur getirdiğine inanılan beyaz horozun (And, 1998: 88) arslanları kaçırdığı ve evleri koruduğu da belirtilmektedir (MEBİA, 1950: C 5, 563).

> Peygamberimizin hadislerine göre, Allah arşı altına bir horoz, daha doğrusu kanatları zümrüt ve inci ile müzeyyen beyaz bir horoz veyahut horoz şeklinde bir melek, koymuştur; bu horoz gece sona erdiği vakit, kanatlarını çırpar ve Allah'a hamd eder. Dünyadaki bütün horozlar da bunu işitir, onlar da kanat çırparak ve öterek cevap verirler (MEBİA, 1950: C 5, 562-563). Miraçname'de bu konuyla ilgili minyatürlere rastlanmaktadır (Çoruhlu, 2002: 149).

Öte yandan gerçekle pek ilgisinin olmadığı anlaşılan rivayetlerde horozun yaşadığı eve şeytanın giremeyeceği, Peygamberin bir beyaz horozu dost edindiği, camide ve evinde bir beyaz horoz bulunduğu, namaz vakitlerini bildirdiği için, bir yere giderken bir beyaz horozu yanında götürdüğü anlatılmaktadır (Çoruhlu, 2002: 149).

Horozun cesaret, savaşçılık, dürüstlük, nezaket, şeytanı def etme gibi vasıfları, onun bu kavramların simgesi gibi algılanmasına yol açmıştır (Çoruhlu, 2002: 149).

Sühan-ı bîhudeden hoş gelür âvâz-ı horûs
Bârî ma'nâsını bilmez ise hengâmı bilür NAD 608/G 197, 6

"Horoz ötüşü boş sözden daha hoştur. Manasını bilmezse de öteceği zamanı bilir."

Horozun ötüşü boş sözden daha değerlidir çünkü horoz ötüşünün manasını bilmese bile ne zaman öteceğini bilir. Vakitli öter yani ki.

Horozun ötmesi, konuşmasını bilmeyen insanların boş sözlerinden daha değerlidir. Manasız sözle kıyaslandığında horozun ötüşü daha kıymetlidir çünkü horoz söylediğinin anlamını bilmese dahi en azından onu ne zaman söyleyeceğini bilir.

Tâc üstüne horoslanıp hasmı döndürür
Başını şâh şâh edip mâkiyâna tîg NBD 74/K 11, 40

Sultan Bâyezid'in kılıcını öven Necatî kılıç için, "kılıç tacının üstüne horoz gibi binip başını dilim dilim ederek hasmı tavuğa döndürür", diyor (Çavuşoğlu, Tarihsiz: 77).

Horozun başı dilim dilimdir. Şair sultanın kılıcını saldırganlık ve atılganlık yönünden horoza benzetiyor. Sultanın kılıcı öyle kuvvetli ki, horozlanıyor, yükseliyor, kabarıyor ve horozun başının dilim dilim olması gibi, dönerek, düşmanı korkutarak tavuğa çeviriyor.

Horos-ı Arşun efgânum huzûrını uçurmışdur
Kevâkib leşkerin âh-ı seher-gâhum göçürmişdür ZD C I, 426/G 426, 1

"Feryadım arş horozunun huzurunu uçurmuştur. Sabah vakti ettiğim ah, yıldız askerlerini kaçırmıştır."

Âşık olan sevgili öyle bir ah ediyor ki arşın altındaki horoz bu sesten rahatsız oluyor ve bu horozun huzuru kaçıyor.

Şair ayrıca yıldızların sabah güneş doğunca kaybolmaları hadisesini de kendince yorumlayıp yıldızların kaybolmasını kendisinin sabahın erken vaktinde çektiği aha bağlayarak hüsnütalil yapıyor.

Horos, ayrıca Ahmet Paşa divanında adlin horosı şeklinde de geçmektedir.

APD: horos (Muk 29).

BD: dîde-i hurûs (G 212/1).

NAD: âvâz-ı horûs (G 197/ 6).

NBD: horoslan- (K 11/40).

ZD I.C: Horôs-ı Arş (G 426/1).

ZD II.C: Horôs-ı Arş (G 500/2), (G 959/1), mânend-i horos (G 572/2).

ZD III.C: Horôs-ı Arş (G 1089/2), (G 1738/5), Horôs-ı Arş u Nesr-i Tâ'ir (G 1207/5), (G 1471/4), (G 1624/5).

4.10. Yarasa/Huffâş

Arapçası huffâş, huffâşe (Devellioğlu, 1999: 379) ve vatvât (Onay, 1992: 208), Farsçası şeb-pere (Devellioğlu, 1999: 982) ve şebengiz (BL, 1986: C 18, 11025) olan gece kuşu (BL, 1986: C 9, 5411) veya yarasa olan bu hayvan, gözleri küçük ve zayıf olup geceleri gördüğünden bu namı almıştır. Hâfeş: Rüyeti zayıf, küçük gözlü, aydınlıkta göremeyip gece görür olmak manasınadır; huffâş bundan müştaktır (Onay, 1992: 208).

Yarasalar, yankıyla yönelme denilen, yansımayla ya da nesnelerin çınlamasıyla oluşan dalgaları algılayarak karanlıkta bir yere çarpmadan, yer değiştirir ve uçarken avlanırlar. Çok iyi uçucu olmalarına karşın yerde çok acemi olan yarasalar dinlenirken el başparmağının güçlü tırnağıyla bir desteğe baş aşağı tutunurlar (BL, 1986: C 20, 12419).

Murg-ı Îsâ da denilen yarasanın kanatlarında tüy ve telek olmaz (Onay, 1992: 208). Alaca karanlıkta ya da gece etkinlik gösteren bu uçan memelilerin en küçüğü fare ve en irisi de kedi büyüklüğündedir (BL, 1986: C 20, 12419).

Çok zaman meyve ve böceklerle beslenen yarasalar genellikle mağaralarda, üye sayısı bir milyonu bulabilen çok kalabalık topluluklar hâlinde yaşar (BL, 1986: C 20, 12419).

Güneşün zerre kadar kadrüne noksân gelmez
Eylese nûr-ı cihân-tâbını huffâş inkâr BD 68/K 25, 25

"Yarasa güneşin ışığını inkar etse (de) onun kıymetine azıcık bile eksiklik gelmez."

Gece kuşu olan yarasa güneşe bakamaz, güneşi göremez çünkü gözleri çok küçük ve yetersizdir gün ışığı için. Dışarıya gece çıkıp avlanan yarasa güneşi göremeyip onu inkar etse de güneşe bir eksiklik gelmez. Ne parlaklığından bir şey kaybeder güneş ne varlığından.

Esîr-i zulmet-i gûrî olan bed-ahterler
Gözünde dîde-i huffâş hükm-i kevkebdir ŞGD 300/G 88, 6

"Yarasanın gözü, karanlık mezarda esir olan kötü talihli kişilerin gözünde yıldız hükmündedir."

Kabir karanlık bir yerdir ve hadislerle bildirildiğine göre birtakım ibadetlerle orayı nurlandırmak mümkündür. Öyle ki karanlık kabirde hiçbir ışık göremeyen kötü talihliler küçücük bir ışık bile görmeye razıdırlar. İşte böyle bir karanlığın içindekilere gündüz göremeyen yarasanın gözü bile ışıklı gelir ve oradakiler onu yıldız kadar parlak sanarlar.

Ger sana düşmen mukâbil durmadıysa vechi var
Ol durur huffâş sensin âf-tâb-i bi-zevâl FD 60/K 13, 25

"Eğer düşman sana karşı durmadıysa bunun bir sebebi var. O yarasa, sen ise sonu olmayan güneşsin."

Bağdat Valisi Ayâs Paşa'yı öven Fuzûlî onu sonu olmayan güneşe teşbih ederek onu övüyor. Valisi Ayâs Paşa ile onun düşmanlarını kıyaslayan şair farkı anlatmak için güneş-huffaş birlikteliğinden yararlanıyor. Bilindiği gibi yarasa güneşe bakamadığı gibi gündüz aydınlığında da göremez. Bu durumda da yarasa gibi olan düşmanın güneş gibi olan valiye karşı koyamayacağı muhakkaktır.

BD: huffâş (K 25/25).

FD: huffâş (G 276/6), (K 13/25).

HD: çeşm-i huffaş (G 294/4), dîde-i huffâş (G 569/4), huffâş (G 326/5), (G 120/6).

NAD: hem-ser-i âşiyâne-i huffâş (Lugaz 7/11).

ND: huffâş (K 9/35).

NLD: huffâş-hilkatân-ı zılâm-ı cehalet (K 24/29), huffâş-ı nihâdân-ı zamân (K 5/16).

ŞGD: dîde-i huffâş (G 88/6), huffâş (T 1/18), huffâşlar (R 49).

4.11. Sülün/Tezerv/Hurûs-ı Sahrâ

Farsça olan tezerv, sülün (Devellioğlu, 1999: 1106), süğlün (Kam, 1998: 85) demektir.

Eti makbul bir kuş olan sülünün dişisi, kahverengi tüylü ve kısa kuyruklu olmasına karşılık, erkeği madensel parıltılı çeşitli renklerde olabilir, etçikleri parlak kırmızıdır ve kuyruğunun üstünde uzun telekler bulunur (BL, 1986: C 18, 10920).

Daha çok orman kenarlarını seven sülün, temelde, tohumcul ve otçuldur ama gerektiğinde yiyecek listesine böcekleri, çeşitli omurgasızları da ekleyebilir. Dişi, bataklıklarda yerde yuvar yapar (BL, 1986: C 18, 10920).

Boynunu uzatmasın sahraların süglünleri
Ol hümâ uçtu kime eyler ki bunlar nazlar HD 75/ Tec, III, 2

"Çöllerin sülünleri boynunu uzatmasın. O Hüma uçtu, bunlar kime nazlanıyor ki?"

Sultan III. Mahmut'a yazılan bu mersiyede şair, sultanı Hüma'ya benzetiyor. O Hüma gibi padişah gitti, bu sülünler kime nazlanıyor diye soruyor.

Sülün güzel bir kuştur ve salınışıyla ünlüdür. Hüma ise edebiyatta güzellik sembolü olarak geçer. Sülünlerin boynunu uzatarak salınmasına gerek yok artık o şair, Hüma, o padişah gittikten sonra, sülünler de üzülsün ve üzüntülerinden salınmasınlar, nazlanmasınlar diyor.

Beyitte geçen sahraların süglünleri ifadesi hoş bir söyleyiştir.

Ol tezerv-i naz içün ey derd-i dilber sînemi
Halka halka dağlarla dâm-ı sayyâd eyledin HD 185/G 277, 3

"Ey dilber derdi! O nazlı sülün için bağrımı halka halka dağlarla avcının tuzağı hâline getirdin."

Sevgilinin derdi, bağrımda yuvarlak dağlar, tuzaklar meydana getirdi. Sevgilinin nazlı bir sülüne benzetildiği bu beyitte, âşığın bağrındaki dağlar tuzak olup sevgiliyi avlar.

Kanadlanır heves-i sayda bâz-ı mûsîkâr
Tezerv-i nağmeye cây olsa lâne-i tanbûr ŞGD 281/G 57, 8

"Tambur yuvası nağme sülününe yer olsa, saz şahini/doğanı av hevesi ile kanatlanır."

Nağmenin sülüne benzetildiği bu beyitte şair sazı baz kuşuna benzetiyor.

BD: tezerv (G 317/3), tezerv-i akl (G 527/4), tezerv-i dil (G 260/4), tezerv-i hôş-hırâm (G 58/4).

FD: kebk ü dürrâc ü tezerv (Ter, II/2).

HD: süglünler [31], tezerv-i adl (K 10/14), tezerv-i naz (G 277/3), tezerv-i naz perverd (G 114/2).

ND: tezerv-i hoş-hırâm (G 78/1), tezerv-i şûh (G 78/5).

NLD: tezerv (K 18/23).

ŞGD: bâl-i tezerv-i ârâm (G 177/3), tezerv-i nâğme (G 16/5), (G 57/8), tezerv-i nağme-i rengîn (G 67/6), tezerv-i şu'le (G 252/5), tezerv-i şu'le-i âh-ı derûn (G 125/2).

ŞYD: tezerv-i hoş-hırâm (G 147/5), (G 271/5).

ZD II.C: tezerv-i şîve-kâr (G 972/1).

4.12. Serçe/Usfûr/Güncişk

Arapçası usfûr (Devellioğlu, 1999: 1223), Farsçası güncişk olan serçe kuşu, (Devellioğlu, 1999: 299) kırsal kesimde çok yaygın bir ötücü kuştur. Erkeğinde siyah bir gerdanlık olan serçeler ağaçlara olduğu kadar, duvar kovuklarına ve pencere köşelerine de yuva yapar. Serçe, daha çok tohumlarla beslenirse de böcek, meyve ve kent insanlarının artıklarını da yer (BL, 1986: C 5, 2598).

Sensin ol Şâh-ı hümâyûn fer ki adlin hârisi
Mârı güncişk âşiyânına nigehban eyledi HD 54/K 17, 16

"Sen o nurlu, kutlu şah'sın ki adaletinin muhafızı, yılanı serçe yuvasına bekçi yaptı."

Sultan Süleyman Han'a sunulan bu Kaside-i İdiyye'de, şair sultanın adaletini övmek için; yılanı serçe yuvasına gözcü yapıyor. Gerçekte ise yılan kuşlara, kuş yavrularına ve yumurtalarına düşkündür ve onları yemeyi çok sever. Ancak sen öyle adilsin ki, senin zamanında, yılan değil serçe yavrularını yemek, onlara bir zarar gelmesin diye yuvanın kapısında yuvayı bekliyor.

Gönülüm kuşı ki serçe ana göredür çü ankâ
Nişe düşmeye lebüne ki anı hümâya yilter KBD 481/G 1232, 6

"Gönlüm kuşuna göre Anka serçe gibi olduğu için dudağına kaval düşmesin ki onu Hüma'ya iletir."

Şair gönlünün büyüklüğünü ve yüceliğini ifade etmek için gönlümün yanında Anka ancak serçe gibi küçük ve güçsüz kalır diyor. Şair, gönlü yücelik, yükseklik ve enginlik açısından Hüma ile irtibatlandırmaktadır.

Pür idi sebze-i bîgânelerle gülşen-i dehr
Oturmış idi hümâlar makâmına usfûr NAD 40/K 7, 19

[31] 74. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 2. beyti.

Sultan Mustafa'nın tahta çıkması üzerine yazılan bu kasidede şair, dünyanın gül bahçesinin yabancı, ilgisiz çimenliklerle dolduğunu, serçelerin de Hümaların makamına oturduğunu dile getirerek, ehil olmayan insanların layık olmadıkları makamlara getirilmelerini tenkit etmektedir.

Ayrıca Hayâlî divanında serçeyle ilgili olarak güncişk âşiyânı ifadesi geçmektedir.

HD: güncişk (K 17/16), usfûr (K 1/25).

KBD: serçe (G 1232/6).

NAD: beçço-i ufsûr (K 11/35), usfûr (K 7/19).

NBD: serçe (G 499/4), (G 526/1).

ND: usfûr (Ter 9/III,3).

ŞD: beyza-i güncişk u usfûr (K 35/30), serçe (Mus 2/V,7).

ŞGD: dâne-i usfûr (K 20/10), lâne-i güncişk (T 34/23).

ŞYD: güncişk-i dil (G 67/3).

ZD III.C: usfûr (G 1179/2).

4.13. Kaz/Batt

Kaz, bütün Kuzey yarı küreye yayılan uzun boyunlu, geniş gagalı, perdeli ayaklı, kahverengi ya da gri tüylü iri bir kuştur. Otçul ve göçmen olan kaz (BL, 1986: C 11, 6565), bir su kuşu (Çoruhlu, 2000: 103) olmasına rağmen karada kolayca yürür ve az yüzer (BL, 1986: C 11, 6565).

Kaz Türk mitolojisine, destanlara, masal ve efsanelere giren hayvanlardan biridir. … Dede Korkut Kitabı'nda ala ve kara kaz olmak üzere iki şekilde geçer. Özellikle kızlar, gelinler kaza benzetilmektedir. Evlilikte sadakatın, evcimenliğin, vücut güzelliğinin timsali sayılır (DTDEA, 1981: C 4, 283).

Kaz, Divan edebiyatında yer alan bülbül, tûtî vb. gibi çok geniş olarak ele alınmamıştır. Onu, sıklıkla âşık edebiyatında kullanılan unsurlar arasında görürüz (DTDEA, 1981: C 4, 283).

Sini severem iy begüm işbu cihânda ben fakat
Yaş denizine bu gözüm ol sebeb ile oldı bat KBD 122/G 309, 1

"Ey beyim, bu dünyada ben seni severim fakat o sebeple bu gözüm yaş denizine kaz oldu."

Âşık sevdiğine hitaben onu sevdiğini fakat bu sevgi sebebiyle çok ağlayıp acı çektiğini söylüyor. Gözlerini bir kaza benzeten şair sevgisinden dolayı akıttığı gözyaşlarının bir deniz meydana getirdiğini, gözlerinin de o denizde yüzen bir kaz olduğunu ifade ediyor.

Bezm sensiz görünür hâne-geh-i bûm gibi
Bat-ı mey gam getirir tâir-i meş'ûm gibi NBD 329/G 143, 1

"Meclis sensiz baykuş tekkesi gibi görünür. Kaz şeklindeki şarap sürahisi uğursuzluk kuşu gibi dert getirir."

Şair sevdiğine senin olmadığın hiçbir yerin, hiçbir şeyin tadı yok diyor. Senin olmadığın meclis baykuş barınağı gibi; viranelik, ıssız bir yerdir. Sen olmazsan şarabın da tadı yok, şarap kabı bile uğursuzluk kuşu gibi; neşe getireceğine uğursuzluk getiriyor, diyor.

İşitmiş anı bir kaz-ı bed-âvâz
Kenâr-ı bâğda olmuş dehen-bâz ŞGD 229/M4, 12

"Fena sesli bir kaz onu duymuş ve bağın kenarında ötmeye başlamış.

Bu beyitte şair kazın sesinin kötü olduğunu ifade ediyor.

BD: mânend-i bat (G 222/1).

HD: ördek ü kaz (G 642/3).

KBD: bat (G 309/ 1), (G 408/4).

ND: bat-ı mey (G 143/1), bat-ı sahbâ (G 18/6).

ŞGD: bat-ı sahbâ (G 15/5), bat-ı şarâb (G 16/4), (G 16/7), kaz (M 4/17), kaz (M 4/39), kaz-ı bed-âvâz (M 4/12), kaz-ı fâsid (M 4/27).

4.14. Kırlangıç/Piristû

Farsça olan pilvâye (Devellioğlu, 1999: 865) piristûk ya da piristû kelimeleri kırlangıç demektir (Devellioğlu, 1999: 866).

Kırlangıç, bütün Kuzey yarı kürede yaşayan, uçarken yakaladığı böceklerle beslenen göçmen bir kuştur. Kırlangıçlar, 13-20 cmlik boylarıyla küçük bedenli, siyah ve beyaz tüylü, gagası kısa ve geniş yarıklı, uzun ve sivri kanatlı, kısa bacaklı ötücü kuşlardır. Toplu yaşayan kırlangıçlar, kuru çamurdan kurdukları yuvalarını ağıl, ahır ve daha çok kentlerdeki evlere veya kum içine ya da ağaç kovuklarına yaparlar (BL, 1986: C 11, 6721).

> Âdem cennetten Serendib'e, Havva Cidde'ye atılınca, aralarında muhabereye ve nihayet mülakata kırlangıç vasıta oldu. Hizmetine mukabil Âdem'in ikametgâhında yuva yapmasına müsaade istedi. Çünkü kırlangıç eti pek leziz olduğundan yılanlar yavrusunu yerlermiş. Neslinin idamesi için bu çareyi bulmuş. Âdem ile Havva kıyamete kadar âdemoğullarının evlerine yuva yapmaları imtiyazını ita ettiler. Kırlangıç, Âdem'in sakalından bir kıl, Havva'nın saçından bir tel istedi, verdiler. Bunlarla yavrularını, yuvaya bağladı. İşte o

> günden beri kırlangıçlar yavrularını ayaklarından yuvaya bağlarlar [Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, X] (Onay, 1992: 143).

Perestiş lafzının takrîbidür gûyâ ki ey Nâbî
İder pervâz hâke rûymâl üzre piristûlar NAD 598/G 183, 5

"Ey Nâbî, tapınış sözünün yakınlığı (gerektirmesi) sebebiyle kırlangıçlar toprak üzerine yüz sürerek uçar."

Tapınmayı en iyi gösteren şey tapılan şeye yüz sürmektir. Kırlangıç kuşunun yere yakın uçması hüsnütalille toprağa yüz sürme, tapınma olarak nitelendiriliyor.

Eyvân-ı şukûhunda mekân tutsa olurdu
Kadriyle piristû-beçe Ankâ-yı zamâne NFD 184/K 42, 5

"Senin azamet, ululuk evinde kırlangıç yavrusu zamanın Anka'sı kıymetiyle mekan tutsa olurdu."

Merhum vezir Hâfız Ahmet Paşa'nın övüldüğü bu beyitte şair vezire, senin adaletle hükmettiğin ülkende herkese eşit davranılır öyle ki bir kırlangıç yavrusu bile Anka kadar kıymetlidir, diyor. Değil insanlar arasında hayvanlar arsında bile ayrımcılık yapılmıyor, fark görülmüyor.

BD: peristû (G 398/4).

NAD: piristûlar (G 183/5).

ND: bâl-i piristû-beçççe (K 4/34), piristû (K 37/3), piristûlar (G 99/3).

NLD: piristû (G 181/2).

ŞD: piristû-beçe (K 42/5).

ŞGD: piristûlar (G 246/2).

4.15. Ebâbil

Arapça olan ebâbîl dağ kırlangıcı, keçisağan (Pala, 2003: 138) kuşu ve kuş sürüsü anlamlarına gelir (BL, 1986: C 6, 3489).

Ebabil, Kur'an-ı Kerim'de Ebrehe'nin ordusunu helak eden kuşlar hakkında kullanılan bir tabirdir (TDVİA, 1991: C 10, 65). Birbiri peşi sıra giden deve veya kuş sürüsü manasına gelen Arapça 'ibbâle' kelimesinin çoğul şekli olan ebâbil kelimesi ile bir nevi kırlangıç kastedilir (Akalın, 1993: 104).

Kur'an'da (Fil, 105/3) 'tayren ebabil' diye geçen ifade, tefsirciler tarafından 'kuş topluluğu', 'bölük bölük kuş' şeklinde açıklanmışsa da, dilimize bu kuşların ismi olarak geçmiştir (DTDEA, 1977: C 2, 406).

Eski Habeş Hristiyanları veya Ebrehe (BL, 1986: C 6, 3489) San'a'da bir kilise yaptırmış ve Bedevî Arapların, Kâbe yerine burayı ziyaret etmelerini istemişti. Böylece

ticaret artacak aynı zamanda dinleri de yayılacaktı. Oysa Araplar hâlâ Kâbe'ye gitmeye devam edip San'a'daki kiliseye iltifat etmiyorlardı. Tapınağın Araplar tarafından ilgi görmemesine ve temiz tutulmamasına kızan Ebrehe (BL, 1986: C 6, 3489) veya Habeşliler sonunda Kâbe'yi yıkmaya karar verdiler. Ebrehe komutasındaki bir ordu filler ile Kâbe üzerine yürüdü. Peygamberimizin doğumundan az bir müddet evvel vuku bulan bu olaya İslam tarihinde 'Fil vakası' denir. Bu yıla da 'fil yılı' denilmiştir. Ebrehe, ordusuyla Kâbe önlerine kadar geldiğinde, Allah tarafından gönderilen küçük ebabil kuşları (BL, 1986: C 6, 3489) gökte belirmiş ve ağızlarında taşıdıkları küçücük taşları, onların üzerine bırakmıştır. Bu taş yağmuru altında ordunun yenilmiş ekin tanesine dönüp tamamen helak olması sonucu Kâbe kurtulur. Bu olay Kur'an-ı Kerim'de (Pala, 2003: 31) Fil suresinde geçer. Sure, Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak için fıllerle hücum etmesini konu edindiği için bu adı almıştır (Akalın, 1993: 103).

Olay Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır: (Fil Suresi, 1-4) "Bismillahirrahmânirrahîm. Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları haline getirdi." (MEAL, 02.09.2006, http://www.diyanet.gov.tr)

Rivayetlere göre her kuşun ağzında ve pençelerinde, surede siccîlden olduğu belirtilen ve müfessirlerce mercimekle nohut arası büyüklükte gösterilen taşlar vardı (TDVİA, 1996: C 13, 69). Ve her taşta da bir düşmanın ismi yazılmıştı (EBABİLKUŞLARI, 18.05.2006, www.biriz.biz).

Siccîl kelimesinin etimolojisi ve anlamı tartışmalıdır. İbn Abbas'a dayandırılan bir açıklamaya göre kelimenin aslı Farsça 'seng ü kîl'dir (taş ve kil) ve surede tuğla gibi taşlaşmış çamuru ifade eder (TDVİA, 1996: C 13, 69).

Ebabillerin fiziksel özelliklerine dair bilgiler farklılık arz etmektedir. Kaynaklarda ebabil, kırlangıca benzer, ondan biraz büyükçe, ayakları kırmızı renkte (FİLSURESİ, 2.12.2004, www.mez-der.com) veya o bölgede daha önce hiç görülmemiş siyah renkli, yeşil boyunlu, ufak gagalı, uzun ayaklı dağ kırlangıçları (EBABİLKUŞLARI, 18.05.2006, www.biriz.biz) şeklinde tarif olunur. Ünlü tefsir âlimi İbn Kesir'in naklettiğine göre ise, bu kuşlar, güvercinden biraz küçüktüler (Yahya, 2003, www.harunyahya.net). Bu kuşların hortumlu ve pençeli, siyah, beyaz veya yeşil olduklarına dair muhtelif rivayetler de vardır (TDVİA, 1996: C 13, 69).

Gerçekte ise ebabiller en kısa gagaya sahip kuşlardır. En kısa bacaklar da birkaç ebabil türüne aittir. Ebabillerin cins adı 'bacağı yok' anlamında olan 'Apus'dur. Çünkü zamanlarının çoğunu havada geçirdikleri için ebabillerin bacaklara gereksinimleri yok gibidir (Gündoğan, 01.12.2004, www.kad.org.tr).

Ebabil kuşları, İslam edebiyatında bilhassa Fil vak'asında oynadıkları mühim rol dolayısıyla şöhret bulmuşlardır (Akalın, 1993: 104). Divan edebiyatında Fil Suresi'ne konu olan olaya telmih yapılarak sözü edilen bu kuşlar İslamiyetin düşmanlarına karşı verilen savaşla ilgili bir benzetme ögesi olarak kullanılır (BL, 1986: C 6, 3489).

Zenahdânın çeh-i bâbil sanasın
Saçı turrası ebâbil sanasın KBD 327/G 837, 1

"Çene çukuru Bâbil kuyusu, saçı perçemi ebabil gibi."

Sevgilinin çene çukuru Bâbil kuyusu gibi derin, bir kez düşen âşık bir daha çıkamaz o kuyudan. Âşık hem derinlikten hem büyülenmişlikten çıkamaz o kuyudan. Sevgilinin saçları da ebabil kuşuna benzer.

Havâsıldur nigârâ gögsün ağı
Neçün zülfün durur perr-i ebâbil KBD 389/G 1002, 2

"Ey sevgili, göğsün geniş beyazlığı üstünde zülfün neden ebabil kanadı gibi duruyor?"

Divan şiirinde sevgilinin saçı siyah, sinesi de beyazdır. Şair bu yaklaşımdan hareketle sevgilinin ak sinesi üstüne dökülen siyah saçlarını ebabil olarak vasıflandırmaktadır.

KBD: ebâbil (G 837/1), ebâbilî (G 153/2), perr-i ebâbîl (G 1002/2), (G 1302/1), (G 479/7), (G 935/1).

NAD: ebâbîl (G 848/7).

4.16. Tavuk/Mâkiyân/Dücâce

Eti ve yumurtası için yetiştirilen bu evcil kuşun erkeğine horoz … , yavrularına civciv denir (BL, 1986: C 18, 11314).

Farsça bir kelime olan mâkiyân tavuk (Devellioğlu, 1999: 575), mâkiyân-ı Hind ise Hint tavuğu anlamına gelir (Kam, 1998: 93). Ayrıca decâc, decâce, dicâc ve dücâc (Devellioğlu, 1999: 170) da tavuk demektir.

Proto-Türk ya da Hun devrine ait Pazırık kurganlarından çıkarılan eserler arasında, deriden kesilmiş ya da lahitler üzerine oyulmuş ya da elbiselerde yer almış bir şekilde karşımıza çıkan horoz-tavuk figürleri büyük olasılıkla kötü ruhları kovan, koruyucu bir simgeydi (Çoruhlu, 2002: 148).

Emel Esin'in belirttiğine göre Türk kozmolojisinde barış unsurunun hayvan biçimli timsali horoz ve tavuktu. Ayrıca tavuk oniki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biriydi (Çoruhlu, 2002: 149).

En pestter binâ-yı bilâd-ı kanâ'atün
Bâmında nesr-i tâ'ir-i gerdûn dücâcedür NAD 581/G 160, 5

"En alçak kanaat memleketlerinin binasının çatısında gökyüzü akbabası tavuktur."

Kanaat bitmez tükenmez bir hazinedir, der büyükler. Küçücük şeyler bile önemli, yeterli ve büyük görülür kanaatle. İşte bu kanaat şehirlerinin de en düşük derecelisinde bir tavuk, akbaba hükmündedir çünkü kanaat şehirlerinde küçük veya önemsiz bir şey yoktur.

Gözün bâz olalı verhem durur dil
Gözün katında diller mâkiyândır KBD 115/G 291, 4

"Senin gözün, şahin olduğundan beri gönül korkar? Çünkü senin şahin gözlerine göre gönüller (ancak) birer tavuktur."

Göz avcı kuşların meşhuru olan şahine teşbih edilerek şahin gözle tavuk gönül arasında tezat oluşturuluyor. Tavuk, güvercin gibi avlar şahin gibi avcı kuşlar için çok

küçük ve basit avlardır. Şair sevdiğinin gözlerini şahine benzetmek suretiyle onu yüceltirken kendi gönlünü ve diğer âşıkların gönüllerini de savunmasız bir tavuğa yani avlanması çok kolay kuşlara benzetiyor. Senin şahin gözüne, sana avlanmamak mümkün değil diyor sevdiğine âşık.

Mâkiyân-ı Hind eder tâvusa arz-ı reng-i naz
Etdi sebz-âb-ı hayâl ol gûne hod-bînânı sebz ŞGD 311/G 108, 11

"Hayal çimenliğinde kendini beğenmiş Hint tavuğu tavusa naz eder."

Tavuk herhangi bir kuşken tavus güzelliğiyle meşhurdur. Bu durumda tavuğun kendisini bir şey sanıp tavusa nazlanması ancak bir hayaldir.

Tavuk kelimesi Ahmet Paşa divanında ayrıca âlem mâkiyânı şeklinde de geçmektedir.

APD: mâkiyân (Muk 29).

KBD: mâkiyân (G 291/4).

NAD: dücâce (G 160/5), mâkiyânâsâ (G 741/3).

NBD: mâkiyân (K 11/40).

ŞGD: mâkiyân-ı Hind (G 108/11).

4.17. Turna/Küleng

Turna siyah benekli, gri ya da beyazımsı renkli, uzun bacaklı ve uzun boyunlu, çok geniş kanatlı, büyük bir kuştur. Boyları 80 cm ile 2 m arasında değişen turnalar (BL, 1986: C 19, 11761) iri vücutlarına ve uzun boylarına rağmen uzaktan zarif görünür. Gerdanı, uçma tüyleri bölgesi siyah, sırtı ve karnı kül rengindedir. Tepesi kırmızı tüylerle örtülüdür. Bazılarında bu tüyler daha kabarık durur ki böylelerine allı turna denir (DTDEA, 1998: C 8, 395).

Ses yükseltici uzun soluk borusu nedeniyle sesleri çok uzaklardan duyulan turnalar, açık (BL, 1986: C 19, 11761) ve sulak alanlarda, bataklıklarda, steplerde yaşar; özellikle nehir vadilerinde bulunur (DTDEA, 1998: C 8, 395). Turnalar, tohum ile beslendiği için daha çok bitkisel kesimleri sever. Yuvalarını bataklık, bozkır, tundra, savan ve yerde yapar (BL, 1986: C 19, 11761).

Göçmen kuş olan turnalar (DTDEA, 1998: C 8, 395) rahat uçar (BL, 1986: C 19, 11761). Turnalar göç mevsimlerinde "V" şeklinde toplanarak katar hâlinde uçarlar ve içlerinden birinin öncülüğünde göç ederler (DTDEA, 1998: C 8, 395).

Turna eski edebiyattan ziyade, âşık ve halk edebiyatlarımızda en fazla sözü edilen kuştur. Turnanın uzak illerden gelmesi, şahin tarafından avlanması, sevgiliden haber getirmesi gibi yönleri, gurbet ve hasret duyguları ile birleşerek edebiyata intikal etmiştir (DTDEA, 1998: C 8, 395).

Gökde efgân iderek sanma geçer hayl-i küleng
Çekilür kûyuna mürgân-ı dil ü cân saf saf BD 241/G 229,4

“Gökyüzündeki turna sürüsünü feryat ederek geçiyor sanma. (Gerçekte) gönül ve can kuşları dizi dizi köylerine çekiliyor.”

Gönül ve can, kuşa benzetilir divan şiirinde. Gönül ve can, burada da turna olarak karşımıza çıkıyor. Gökyüzünde kuşların ve özellikle de turnaların katarlar hâlinde uçtukları bilinir. Ancak havada uçanlar turna değildir diyen şair onların yuvalarına çekilen can ve gönül kuşları olduğunu ifade ediyor.

Gelirse cünbiş-i pervâza bâz-ı eşheb-veş
Sufûf-ı ebri katâr-ı küleng eder mehtâb ŞGD 61/K 11, 2

“Mehtap, beyaz at gibi uçmaya başlarsa bulut katarlarını turna sürüsü yapar.”

Sultan Selim III’e yazılan bu Kaside-i Mehtâbiyye’de şair, mehtap, at gibi bir şahin olarak uçmaya niyetlense, bulut sıraları ay ışığı altında turna sürüsü gibi görünür, diyor.

BD: hayl-i küleng (G 229/4), per-i küleng (G 489/2).

ŞGD: katâr-ı küleng (K 11/2), küleng-i terâne-i tanbûr (G 57/5), saff-ı küleng-i nakarât (G 47/2).

4.18. Şebgîr

Farsça olan şeb-gîr, sabah kuşu (Devellioğlu, 1999: 981) ve geceleri öten bülbül (BL, 1986: C 18, 11025) demektir.

İrmege subh-ı visâl-i yâre hergiz çâre yok
Bâkıyâ âfâkı tutdı nâle-i şeb-gîrler BD 165/G 104,5

“Yârin kavuşma sabahına ermeye asla çare yok ey Baki, sabah kuşlarının inleyişleri ufukları tuttu.”

Divan edebiyatında sevgili ulaşılmaz, erişilmezdir ve onunla vuslat ise imkânsızdır. Âşık kendini bülbüle bazen de sabah kuşuna benzetir ve acıyla inler, öter. Şair burada madem ki yâre kavuşmak mümkün değil, buna ihtimal dahi yok, ben yani sabah kuşu nasıl ağlayıp feryat etmeyeyim, inleyişimin gökyüzüne çıkmaması mümkün mü diye soruyor.

BD: nâle-i şeb-gîrler (G 104/5).

KBD: şeb-gîr (G 1028/1).

NBD: âh-ı şeb-gîr (G 425/6).

NLD: âh-ı şebgîr (G 295/3).

ŞYD: nâle-i şeb-gîr (G 70/1).

4.19. Leylek/Laklak

Arapçası lâklâk (Devellioğlu, 1999: 541) olan leyleğin Farsçası leglektir (BL, 1986: C 12, 7460). Siyah-beyaz tüyleri, uzun kırmızı gagaları, kırmızı ayakları ve uzun (BL, 1986: C 12, 7460) bacaklarıyla leylekler, en tanıdık göçmen kuşlardandır. Leylekler yaklaşık 2 metre uzunluğunda kanat açıklığına sahiptirler (Keşaplı Didrickson, 13.05.2006, www.kad.org.tr).

Kültür hayatımızda saygın bir yeri olan kuşların başında leylek gelir. Leylek, kuşların 'şeyhi'dir, hacıdır. Dolayısıyla kutsaldır. Osmanlılar hasta ve sakat leyleklere bakmak amacıyla vakıf bile kurmuşlardı (And, 1998: 88).

Gül anlar gözüm ü bülbül kulağum
Bağırsun niçe ki gerekse laklak KBD 142/G 354, 10

"Gözüm gülden, kulağım bülbülden anlar, leylek ne kadar bağırırsa bağırsın."

Leylek ne kadar bağırırsa bağırsın gözüm gülü görür, kulağım bülbülü duyar. Leyleğin ortalıkta dolaşıp laklak ötmesi neyi değiştirir ki? Ben güle bakarım, bülbülü dinlerim.

Leyleğin "lak lak" ötüşü boş ve anlamsız olarak görülür hatta bunu ötme de değil bağırma olarak nitelendirenler de vardır. Şair ise leylek ne kadar boş boş öterse ötsün ben güzeli bilirim, görürüm; gülün güzelliği gözüme, bülbülün sesi kulağıma hoş gelir, diyor.

Didiler sende yok ol tâc-ı Mecnûn kuş yuvasıdur
Didüm kim yendek olmaz ol da bir leylek kazâsıdur ZD C I, 256/G 256, 1

"Başında Mecnun'un taç gibi taşıdığı kuş yuvası yok, dediler. Ben de, o bir leylek kazasıdır, daimî olmaz dedim."

Zâtî, "leylek kazası" ifadesiyle Mecnûn'un başındaki kuş yuvası rivayetini küçümsemektedir. Aynı zamanda beyitte, Mecnun'un başında kuşların yuva yapması hadisesine telmih vardır.

KBD: laklak (G 354/10), (Tuyuğ 1350), (Tuyuğ 1421).

ŞGD: laklaka-i laklak (K 16/42).

ZD I.C: leylek (G 256/1).

4.20. Ördek/Mürgâb

Diğer adı da mürgâb (Kam, 1998: 93) olan ördek adından da anlaşılacağı üzere bir su kuşudur (Çoruhlu, 2002: 103). Ördek tıknaz gövdeli, kısa boyunlu, geniş ve yassı gagalı, perdeli ayaklı bir kuş türüdür. Her mevsime dayanıklı bir hayvan olan ördek (BL, 1986: C 15, 9046) otlarla iyi beslenir (KUŞTR, 09.05.2006, www.kustr.org).

Mest-i aşk olanlara arz eyleme peymâneyi
Bahr içinde murg-ı âbîler ne bilsin dâneyi HD 278/G 544, 1

“Aşk sarhoşu olanlara kadeh sunma. Denizin içindeki ördekler taneyi ne bilsin?”

Ördekler suda yüzer ve suda da kuş yiyeceği olan tane bulunmaz. Hâl böyle olunca ördek taneyi tanımaz, bilmez. Suyun içindeki ördeğin taneyi bilmediği gibi aşk denizindeki kendinden geçmiş kişi de kadehi, şarabı bilmez. Onun kadehe, şaraba ihtiyacı yoktur sarhoş olmak için, aşk onu sarhoş etmiştir zaten.

Beni kudret eli bir hôş şikâristana saldı kim
Kanadı nûra müstağrak uçarlar ördek ü kazı HD 312/G 641, 3

“Kudret eli beni öyle hoş bir av yerine saldı ki (oranın) ördek ve kazı kanatları nura batmış (şekilde) uçarlar.”

Öyle kutlu bir yerdeyim ki değil diğer hayvanlar, kuşlar, ördek ve kazın bile kanatları nura batmış, diyen şair bulunduğu yerin yüceliğini, güzelliğini, ortamın parlaklığını, ışığını ifade etmek için ördek ve kazın kanatlarını nura batırıyor.

Murg-âb-ı emel düşmiş iken hufre-i dâme
Ser-pençe-i şâhîn-i kazâ eyledi nahcîr NAD 571/G 147, 10

“Emelin su kuşu, çukur tuzağına düşmüşken kaza şahininin büyük pençesi (onu) avladı.”

İnsanlar pek çok şeyin hayalini kurar, ileriye dönük pek çok plan yapar. Ancak kaza yani Allah’ın insanlar için takdir ettiği şeylerin gerçekleşmesiyle insanların bu hayalleri boşa çıkar, suya düşer.

Bu beyitte, emel ördeğe benzetiliyor, kaza da şahine. Emel ördeği çukur tuzağına düşüyor ve kaza şahini de kocaman pençesiyle onu avlıyor.

Emel kuş olunca tuzağa yakalanıyor ve kazanın avı oluyor.

Ördek ayrıca Kadı Burhaneddin Divanı’nda alaca ördegler şeklinde geçiyor.

HD: ördek ü kaz (G 642/3).

KBD: ördegler (Tuyuğ 1452).

NAD: murg-âb-ı emel (G 147,10), ördek (Kıta 32).

4.21. Turaç Kuşu/Dürrâc

Arapça olan dürrâc ve dürrâce, eti gevrek keklik cinsinden bir kuş, turaç ve çil kuşu anlamlarına gelir (Devellioğlu, 1999: 195).

Turaç kuşu, Asya ve Afrika’nın tropikal bölgelerinde yaşayan, erkeklerinin bacaklarında birçok mahmuz bulunan (BL, 1986: C 19, 11754), biraz iri ve güzel (Üçbaş, 1999: 121) bir keklik türüdür (Akalın, 1993: 86). 35 cm boyunda olan turaç, uçmaktansa yürümeyi yeğler (Üçbaş, 1999: 121).

Urup minkâr açıp çengâl dökmek saydlar kanın
Yetirmek kebk ü dürrâc ü tezerve şeh-per âvâzı FD 55/Ter 12/II, 2

“Gaga vurup pençe açıp avların kanını dökmek, büyük kanadın sesini kekliğe ve turaça ve sülüne duyurmak (gerek).”

Avcı kuşların gagaları da pençeleri de kuvvetli olduğu gibi kanatları da büyüktür ve uçarken yüksek ses çıkarır. Bu alıcı kuşlar gagaları ve pençeleriyle küçük kuşların kanını dökerler, kanat seslerini keklik, turaç gibi kuşlara duyururlar. Bu küçük kuşlar da bu sesleri duyar ve kaçar.

Gönül bu gice kıldı yine yârına mi’râc
Bülbül bile gül hâlini vü ne bile dürrâc KBD 136/G 342, 1

“Gönül bu gece yine sevdiğine miraç etti, göge çıktı. Gülün hâlini bülbül bilir, turaç kuşu bilmez.”

Bülbül-gül beraberliği edebiyatımızda çok ünlüdür. Gül bülbülün dengidir ve bülbülün hâlini gül, gülün hâlini de bülbül anlar ancak.

Herkesin kendi ilgili olduğu, sevdiği şeyleri bilebileceğini ifade eden şair gönlü de bülbüle benzeterek nasıl gülün güzelliğini, özelliklerini, kadrini, kıymetini bülbül bilirse yârin değerini de benim gönlüm bilir diyor.

FD: kebk ü dürrâc ü tezerv (Ter, II/2).

KBD: dürrâc (G 1090/5), (G 342/1), (G 522/3).

ZD III.C: dürrâc (G 1777/4).

4.22. Sığırcık/Murg-i Zeyrek/Murg-i Zîrek

Sığırcık kuşu demek olan mürg-i zîrek, anlayışlı kuş anlamına da gelir (Devellioğlu, 1999: 734).

Koyu renk tüylü, beyaz benekli ve kısa kuyruklu olan bu ötücü kuşlar, Avrupa ve Orta Asya’da yaşar. Sığırcıklar böcek larvaları, kurtçuklar, yumuşakçalar, taze sürüngenler ve meyvelerle beslenir; bu nedenle meyve yetiştiricilerinin düşmanıdır. Sığırcıklar kalabalık topluluklar hâlinde ağaçlarda yuva yapar ve yaşama alanlarını büyük gürültü çıkararak savunurlar (BL, 1986: C 17, 10436).

Kılsun Hayâlî kayd-i bedenden dili hâlâs
Bir murg-ı zeyrekiz nola kırsak duzağımız HD 157/G 198, 6

“Hayâlî, gönlü beden bağından kurtarsın, biz sığırcık kuşlarıyız tuzağımızı kırsak ne olur?”

Vücut tuzağa, gönül kuşa benzetiliyor bu beyitte. Gönül kuşunun beden bağından, tuzağından kurtarılması gerekir. Şair, sığırcık kuşları gibi tuzağı kırsak, biz de gönlümüzü özgür bıraksak ne olur diye soruyor.

Ne içün yârda ulur sürûd itdükce sen agyâr
Sıgırçıklar sadâsı bülbül âvâzı ile bir olmaz ZD C II, 60/G 556, 3

"(Ey sevgili) sen şarkı söyledikçe yanında ağyâr niçin ulur? (Elbette) Bülbülün sesiyle sığırcıkların ötmesi bir olmaz."

Sevgili şarkı söylerken ağyâr da ona eşlik etmektedir. Şair bu manzara karşısında ağyârın sesini köpek ulumasına benzetiyor. Sevgilinin övüldüğü bu beyitte, bülbülün şakımasıyla sığırcık kuşunun ötmesini kıyaslanıyor ve şair sevdiğinin bülbül sesli olduğunu ifade ediyor.

BD: mürg-i zîrek (G 461/3).

HD: murg-ı zeyrek (G 198/6), (G 407/3).

ZD II.C: sıgırçıklar (G 556/3).

4.23. Selvâ

Arapça olan selvâ, kaynaklarda bıldırcına benzer bir kuş (Devellioğlu, 1999: 934) olarak tanımlanır. Bu kuş, Yahudi olan İsrailoğulları'na Tih sahrasında bulundukları müddetçe, aç kalmamaları için (Hançerlioğlu, 1984: 526) 'menn' (Devellioğlu, 1999: 934) veya 'manna' denilen kudret helvası ile birlikte Allah'ın ihsanıdır (BL, 1986: C 17, 10328).

Tihde biz kalmışuz senden ırah iy nigâr
İşbu cefâlar bize menn ile selvâ mıdur KBD 508/G 1298, 4

"Ey put gibi güzel sevgili, senden uzak, Tih'te kalmışız. Şimdi bu eziyetler bize kudret helvasıyla bıldırcın kuşu mudur?"

Âşık sevgiliden uzak kalınca kendini Tih çölünde gibi hissediyor, üzülüyor ve acı çekiyor ayrılıktan mütevellit. Senin ayrılığın beni çölde bıraktı; ayrılık acısı, sevgiliyi görememe eziyeti de helva ile kuş eti mi, ihsanın da bu mu diyor sevdiğine. Bu acılar ve eziyetler lütuf mu diye soruyor sevgiliye âşık.

İsrailoğullarına Tih çölündeyken Allah'ın ihsanı olan menn ile selva aç kalmamaları için gönderilmişti. Âşık da sevdiğinden gördüğü eziyeti, cefayı menn ve selvâya benzetiyor çünkü sevdiğinin eziyetini, sıkıntısını ihsan ve ikram olarak kabul ediyor.

KBD: selvâ (G 1298/4), (Tuyuğ 1370).

ŞD: selvâ (K 7/20).

4.24. Kuzgun/Kelâg

Kelâg kuzgun demektir (Kam, 1998: 90). Kuzgun ise bir cins kargadır (Devellioğlu, 1999: 503). Gurâb-ı esved de kuzgun anlamına gelir (BL, 1986: C 8, 4801).

Rengi parlak kara olan kuzgun, kargadan büyük bir leş kuşudur. Dilimizde 'kuzguni siyah' rengine ad olmuştur. … Kuzgun bir kurban ya da leş görünce bir süre onun üzerinde dolaşa dolaşa uçar (Akalın, 1993: 94).

Ehl-i irfâna varursın sen diyu birkaç kelâg
Ol hümâyûn-tal'ate niçün iderler lâglar ZD.C I, 170/G 170, 3

"İrfan sahiplerinin yanına gidiyor diye birkaç kuzgun, o mübarek yüzlü ile neden latife ederler?"

Bilen, yüce insanlar kendi gibi insanlardan hoşlanırlar ve onlarla görüşürler. Ancak bilmeyenler, cahiller bunu anlayamaz ve niye onların yanına gidiyorsun diye sorarlar. Bu beyitte cahiller kuzguna teşbih edilmiştir.

Gözi çü bâbilîdür ü zülfi ebâbilî
Kondardı kuzgınun yirine bu havâsılı KBD 60/G 153, 3

"Gözü Bâbilli gözüne zülfü de ebabile benzer. Kuzgunun yerine bunları kondurdu."

Sevgilinin gözü sihir yapar, zülüfleriyle âşıkları etkileyerek gönüllerini kapar. Sihirle birlikte zikredilen en meşhur mekânlardan biri de Bâbil kuyusudur çünkü sihir yapmayı en iyi bilen Harut ve Marut'un orada hapsedildiğine inanılır.

KBD: kuzgın (G 153/2), kuzgun (G 565/5).

ZD I.C: kelâg (G 170/3).

4.25. Çil Kuşu/Tîhû

Farsça bir kelime olan tîhû çil kuşu demektir (Devellioğlu, 1999: 1109). Çil de dağ tavuğudur (Akalın, 1993: 84). Çil kuşu, 32 cm uzunluğunda; böcekler, tomurcuklar ve tohumlarla beslenen bir av kuşudur (BL, 1986: C 11, 6594).

Çil yavruları yuvasevmezdir (BL, 1986: C 11, 6594). Yani yumurtadan çıktıktan sonra yuvada çok kalmazlar.

Türkçemizde de, saldırı karşısında korkudan darmadağın kaçışmak anlamında 'çil yavrusu gibi dağılmak' deyiminde geçer (Akalın, 1993: 84).

İkâb ider ukâb-ı ışkı sırça gönülümüze
Fidâ olsun hele bâza niçe ki hurd ise tîhû KBD 286/G 726, 3

"(Sevgilinin) aşk kartalı, camdan gönlümüze eziyet eder. Ne kadar küçük de olsa çil kuşu şahine feda olsun."

Aşk kartal gibi güçlüdür, gönül ise cam gibi kırılgandır; çok hassastır, eziyetlere dayanamaz, kırılıverir.

Şahin de çil kuşu gibi küçük kuşları kolaylıkla avlar.

Aşkın yanında gönül küçücük ve güçsüz, şahinin yanında da çil kuşu küçük ve güçsüzdür. Aşk bir şahbaz olur gelirse çil kuşu gibi olan gönül ona karşı koyamaz ve avlanır.

KBD: tîhû (G 726/3).

ŞGD: tîhû (G 289/7).

4.26. Bıldırcın

Kekliğe benzeyen, kahverengimsi tüylü bu küçük kuş (BL, 1986: C 3, 1609) 18 cmlik boyu ile sülüngillerin en küçüğüdür (Üçbaş, 1999: 118). Bıldırcın genellikle tanelerle beslendiği için çayır, tarla, bozkır ve özellikle ayçiçek ve buğday tarlalarında görülür.

Çok hızlı yürüyen bu kuşlar uçmaktan ziyade yürümeyi tercih eder. Hızlı kanat çırpışları ile alçaktan uçan (Üçbaş, 1999: 118) bıldırcının düz çizgi biçimindeki uçuşu oldukça yavaştır (BL, 1986: C 3, 1609).

Bıldırcının yırtıcı kuş ve hayvanlar gibi birçok doğal düşmanı vardır; ayrıca … avcılar tarafından da yoğun biçimde avlanmaktadır (BL, 1986: C 3, 1609).

Kimi bıldırcın avlar kimi keklik
Seni kim avlar ise ögdi avı APD 298/Muk 6, 2

"Kimi bıldırcın avlar kimi keklik. (Ey sevgili) seni kim avlarsa işte o, avı yüceltti."

Sevgili en ulaşılmaz, en avlanmaz Hüma kuşudur divan edebiyatında. Bazıları bıldırcın bazıları keklik avlar, bu çok normaldir. Ancak sen avlanırsan ey sevgili işte o zaman av yücelir; önem ve değer kazanır. Çünkü sen çok değerli bir avsın ve seni avlamak çok zor, nerdeyse imkâsız, diyerek şair sevdiğini yüceltiyor.

APD: bıldırcın (Muk 6,2).

5. KUŞLARLA ALAKALI UNSURLAR

Edebiyatımızda kuşlarla birlikte sıklıkla kullanıldığını gördüğümüz unsurlar yuva, tuzak, tane, av ve kafes kelimeleridir.

5.1. Yuva/Âşiyân/Lâne

Farsça olan âşiyân, âşiyâne kelimeleri kuş yuvası anlamına gelir. Âşiyân-sâz, yuva yapan (Devellioğlu, 1999: 47), yuvalanan; âşiyân-gîr, yuva tutan (BL, 1986: C 20, 12651) demektir.

Yuva kuşların … yumurtlamak, kuluçkaya yatmak … ve yavrularını büyütmek amacıyla hazırladıkları barınaktır yuva. Leylek yuvası, kartal yuvası gibi (BL, 1986: C 20, 12651).

Kuş yuvası biçim, madde ve yer bakımından, türden türe değişir. Örneğin tavukların yuvası yerde küçük bir çukur biçiminde olur. Bu çukur çeşitli gereçlerle döşenebileceği gibi kaz ve ördek yuvalarında olduğu gibi hav tüyleriyle de kaplanabilir. Kupa biçimindeki yuvalar çoğunlukla dalların arasına yapılır. Kupa biçimindeki yuvaların güvercin yuvası gibi çok hafif olanları vardır. Bu yuvaların yapımında yosun, kök, ot, örümcek ağı, tüy, telek vb. değişik gereçler kullanılır. Yuva derin kupa şeklinde olup yanlarından dallara asılabilir ya da kamışlara tutturulabilir. Üstten kapılı ve yandan kapılı olabilir. Asılı kese biçimindeki yuvalar keçeden yapılır ya da liflerden örülür. Kırlangıç yuvaları, çiğnenip duvarlara yapıştırılan ya da dallara tutturulan topraktan yapılır. Gece yırtıcıları ve çavuş kuşunda olduğu gibi yuva, çoğu zaman bir ağaç gövdesindeki doğal bir oyuğa ya da duvar deliğine yapılır. Oyuk, kuşun kendisi tarafından yere yapılabileceği gibi ağaca da oyulabilir (BL, 1986: C 20, 12651).

Yuvalarda güvenlik, koloni hâlinde yuvalanma veya papağanda olduğu gibi yaban arısı, karınca, termit gibi tehlikeli böceklerin yakınına hatta termit ve karınca yuvalarının içine yuva yapma gibi çeşitli yöntemlerle artırılabilir (BL, 1986: C 20, 12651).

Kuş yuvası sanma kim ser-geşte Mecnûn başına
Hâr ü has cem' eylemiş gird-âb-i deryâ-yi cünûn FD 243/G 230, 5

"Delilik deryasının girdabı, perişan Mecnun'un başına çalı çırpı toplamış(tır), onu kuş yuvası sanma."

Mecnun Leyla'nın özlem ve hasretiyle çöle düşmüş, kendinden geçmiş ve cünun illetine müptela olmuştu. Saçı başı dağınık ve kendini bilmez bir hâldeydi. Üstü başı toz toprak olmuştu, başına da rüzgârdan ufak çalılar karışmıştı. Sonra hayvanlarla ünsiyet kurdu ve kuşlar da gelip onun başına yuva kurdular. Şairse burada, Mecnun'un başındakiler, kuş yuvasının çalı çırpısı değil de çılgınlık deryasının artıklarıdır, diyor.

Ruh-ı rengîni kim yârin letafet gülsitânıdır
Zenahdân sanma ol gülşende bülbül âşiyânıdır NFD 352/Müf 3

"Yârin (al) renkli yanağı nezaketin gül bahçesidir. Zenahdan sanma o çene çukurunu; o, gül bahçesindeki bülbül yuvasıdır."

Âşığın sevdiğini övdüğü bu beyitte, sevgilinin al yanağı güzelliğin gül bahçesine benzetiliyor. Sevgilinin yanakları kırmızıdır ve gül bahçesi de bahçedeki güller sebebiyle kırmızı görünür.

Sevgilinin çenesindeki küçük çukur çene çukuru değildir de gül bahçesindeki bülbülün yuvasıdır.

Yâ Rab sarây-ı devletin it âşiyân-ı bûm
Ehl-i dilün derûnını vîrân idenlerün NAD 784/G 429, 3

"Ey Rabbim, kalp ehlinin içini yıkanların devlet sarayını, baykuş yuvası yap."

Burada gönül ehlinin hâlinden anlamayıp onların kalbini yıkanlara beddua eden Nâbî, o kişilerin evlerinin, saraylarının virane ve harap olmasını istiyor.

Hûn-ı eşkinden boyanmış tâb salmış gonçeler
Bülbülün fânûs-ı ale döndi şimdi lânesi ŞD 160/G 129, 4

"Goncalar bülbülün gözyaşının kanından boyanmış, güçlenmiş. Bülbülün yuvası kırmızı fenere döndü şimdi."

Bülbül yuvasında gülün aşkından öyle ağlıyor ki, gözünden yaş yerine kan geliyor. Bu kan da goncanın üstüne damlıyor böylece goncalar renkleniyor, kızarıyor. Sağlıklı ve güçlü insanların yanaklarının kızardığı gibi goncalar da kırmızılaşıyor ve güçleniyor bu kan sayesinde. Bülbülün gözünden akan kanla da yuvası kırmızıya boyanıyor. Bülbül yuvası fener gibi ağaçta, yüksek bir yerde asılı olduğundan bu kanlarla yuva, kırmızı renkli bir fenere benziyor.

Firâz-ı devha bahtında lâne-sâz olsa
Hümayı itmez idi hıdmete kabûl gurâb NAD 72/K 11, 36

"Karga (senin) yüksek bahtında yuva yapsaydı Hüma'yı hizmete kabul etmezdi."

Vezir Mustafa Paşa'yı öven şair, senin bahtının yüceliğinde karga yuva yapsa Hüma kuşunu kendisine hizmetçiliğe bile kayık görmez. Sen öyle yücesin, senin talihin öyle yüce ki çevrendeki insanlar değil, hayvanlar, kuşlar dahi değerli. Senin kıymetinden, yüceliğinden çevrendeki her şey de nasipleniyor öyle ki karga dahi senin yakınında yuva kursa değeri öyle bir artar ki hizmetçi olarak Hüma'yı bile beğenmez.

Aşiyan kelimesi divanlarda ayrıca andelîbin âşiyânı, güncişk âşiyânı, kâ'inatın âşiyan ü dânesi, kuş yuvası, murg aşiyanı, mürg âşiyânesi, şahin yuvası, zağ aşiyânı biçimlerinde de kullanılmıştır.

APD: aşiyân (G 140/3), (K 16/40), (K 21/17), (K 24/25), aşiyân-ı hecr (G 233/6).

BD: âşiyân (K 19/15), (K 22/28), âşiyâne (G 382/5), (K 20/10), şeh-bâz-ı âşiyâne-i devlet (G 43/2).

FD: âşyân (G 133/2), (G 201/7), (G 277/6), (G 280/4), (G 72/2), (K 1/2), (K 36/27), (Ter, II/1), âşyâne (G 99/7), âşyân-i murg-i dil (G 85/1), âşyân-i ten (G 274/4), yuva (G 190/3), (G 230/5), (G 230/5), (G 238/1), (G 246/2), (G 57/4).

HD: âşiyân [32], âşiyân (G 125/3), (G 125/3), (G 281/4), (G 304/4), (G 318/2), (G 318/2), (G 384/1), (G 386/4), (G 420/4), (G 433/3), (G 445/2), (G 462/2), (G 51/3), (G 527/2), (G 555/5), (G 556/3), (G 88/4), (K 17/16), (K 6/4), âşiyan ü dâne (G 439/4), aşiyan-ı bülbül (G 29/2), (G 79/4), (K 12/10), (K 12/11), (K 12/20), (K, 3), âşiyân-ı Kâf-ı aşk (G 592/5), âşiyân-ı murg (G 641/4), âşiyan-ı ten (G 525/5), murgân-ı kudsî-âşiyân (G 197/4), yuva (G 433/3), (G 471/1), (G 473/4), (G 89/4).

KBD: âşiyâne (G 693/1), yuva (G 403/3).

NAD: âşiyân (G 130/1), (G 286/1), (G 540/6), (G 752/2), (G 9/6), (Müf 47), (T 127/31), âşiyâne (G 436/3), (G 615/1), (G 797/4), âşiyân-gîr-i şâhsâr-ı duâ (M 6/4), âşiyân-ı âlem (G 296/5), âşiyân-ı bûm (G 429/3), âşiyân-ı devlet (T 30/6), âşiyân-ı ezelî (T 127/60), âşiyan-ı gerd-i dehân u gûş (G 743/ 6), âşiyânlar (G 639/5), (G 649/3), hem-ser-i âşiyâne-i huffâş (Lugaz 7/11), hümâ-yı âşiyân-zâd-ı sa'âdet (T 76/11), lâne (G 776/6), (G 846/6), (K 11/36), (T 138/16), lâne-i leb (G 9/6), lâne-i murg (M 8/79), murg-ı arş-âşiyân (M 7/25), nakş-ı ism-âşiyân-ı bülbül (M 8/46).

NBD: âşiyân (G 121/7), (G 522/1), (K 11/38), âşiyâne (G 386/5), (G 563/3), âşiyâne-i bülbül (G 405/5).

ND: âşiyan (G 40/3), (G 50/2), (K 14/11), (K 25/3), (K 5/10), (K 5/34), (K 6/20), (M 10/46), (T 20/11), âşiyân-ı bülbül (K 8/36), âşiyân-ı devlet ü iclâl (K 27/2), lâne (G 113/ 1), (G 71/2), nev-âşiyân-ı şâh-bâz-ı izz ü devlet (T 44/2), tefrika-i âşiyan (K 3/21).

NFD: âşîyân (K 53/46), (K 58/26), âşiyân-ı bülbül (G 134,1/2), âşyân (G 33/1), (K 6/14), (K 9/24), bî-âşyân (K 29/16), lâne (G 79/4).

NLD: âşiyân (K 10/21), âşiyâne (G 115/2), âşiyâne-i ankâ (G 110/4), lâne (G 283/1), lâne-i ten (G 366/3).

NŞD: ârzû-yı âşiyân (K 18/14), âşiyân (G 78/2), lâne (G 81/1), (G 81/5), (K 19/31).

ŞD: âşiyân (G 153/1), (G 154/1), (K 7/14), âşiyâne (G 40/2), (Mus 3/VI,1).

ŞGD: aşiyân (G 287/4), (G 3/1), (G 85/4), (K 17/9), (Kıta 16), âşiyâne (G 172/5), âşiyân-gîr (K 7/9), âşiyân-ı bûm-ı vîrân (T 14/12), aşiyân-ı bülbül-i efsûs (G 194/7), âşiyân-sâz (Muh 3/III), lâne (G 157/1), (G 254/6), (G 281/1), (G 281/1), (Tec 1/VI,2), lâne (Tec 12/I,2), lâne-i güncişk (T 34/23), lâne-i mürg-i dâğ (G 230/1), lâne-i tâ'ir-i hümâ-yı himem (T 42/10).

ŞYD: âşiyân (G 441/3), (G 48/1), (K 5/10), âşiyâne (G 17/4), âşiyân-ı bülbül-i gülzâr (G 76/3), âşiyân-ı bülbül-i şeydâ (G 56/2), lâne (G 291/1).

---

[32] 81. sayfadaki Tecahül-i Arifeyn adlı manzumenin 9. beyti.

ZD I.C: âşiyân (G 372/1), (G 372/1), (G 890/3), âşiyân-ı dehr (G 868/1), âşiyân-ı murg (G 49/2), yuva (G 256/1), (G 256/1), yuvalan- (G 413/2), zümürrüd-âşiyân (G 2/1).

ZD II.C: âşiyân (G 890/3).

ZD III.C: âşiyân (G 1101/5), (G 1448/2), (G 1653/5), (G 1653/5), (G 1805/3), (G 1814/1), âşiyâne (G 1069/5), âşiyân-ı bülbül (G 1660/2), tâvûs-ı zümürrüd-âşiyân (G 1101/5).

5.2. Av/Sayd/Şikâr/Nahcîr

Sayd av, avlama, avlanma (Devellioğlu, 1999: 922); şikâr da bunlara ilaveten avlanan hayvan (Devellioğlu, 1999: 998) anlamlarını muhtevidir. Ayrıca nahcîr de av demektir (Devellioğlu, 1999: 797).

Yerine göre avlanan bir kuş olabileceği gibi çokça âşığın gönlüdür çünkü sevgilinin şahbaz gözleri âşığın gönül kuşunu avlayıverir. Çünkü gönle giden ilk yol gözlerdir. Sevgili âşığını bakış şahbazı ile avlar ilkin, sonra zülf tuzağına düşürür ve âşık oradan bir daha asla kurtulamaz.

Dil-i Cibrîli şikâr eylemek ister zülfü
N'ola eylerse Hüma gibi yukardan pervâz NFD 308/G 57, 6

"(Sevgilinin) zülfü gönül Cebrail'ini avlamak ister; (o sevgili) Hüma gibi yüksekten uçsa ne olur?"

Sevgilinin zülfü âşığın Cebrail gibi olan gönlünü avlamak istiyor, bunun için de Hüma gibi yüksekten uçması garip değil. Çünkü Cebrail de çok yüksektedir Hüma gibi. Yükseklerde uçan Cebrail'i avlamak için de erişilmez yüksekliğin sembolü olan Hüma olmak gerekir.

Her kişi bir kebg-reftârı şikâr etmek diler
Ben de bir sayd edecek şehbâz buldum kendime ŞYD 184/G 320, 2

"Herkes bir keklik yürüyüşlüyü avlamak ister. Ben de avlayacak bir şahbaz buldum kendime."

Herkes keklik yürüyüşlü bir güzel ister bense şahbaz isterim diyor şair.

Divan şiirinde genellikle sevgilinin gözü şahbaza benzetilir ve âşığın gönül kuşunu avlar. Burada da şair sevdiğini şahbaz olarak nitelendiriyor. Avcı kuşları avlamak kolay değildir ve bu sebeple herkes keklik gibi kolay avların peşine düşer oysa ki ben doğan/şahinin peşindeyim diyen şair hem sevdiğini avcı bir kuşa benzetiyor hem de kendisinin zoru seçtiğini ifade ediyor.

Sâye-i evrâkdan eşcâr kursa dâmlar
Olsa sahn-ı bâgda ayş u safâ mürgü şikâr ŞYD 77/G 106, 3

"Bağın orta yerinde ağaçlar yaprak gölgelerinden tuzaklar kursa (da), zevk ve sefa kuşu avlansa."

Zevk ve sefa yakalanacak bir kuşa benzetilerek müşahhaslaştırılıyor bu beyitte. Bir kuşun tuzağa düşmesi tasvir ediliyor. Bu kuşun da çemende ağaçların kurduğu yaprak gölgesi tuzağıyla yakalanması isteği dile getiriliyor. Şair bahardaki zevk ve eğlenceye çok değişik ve hoş bir şekilde bakıyor.

Turralar gökde Hümâ saydına âmâde iken
Dil şikâr etmek içün hâke tenezzül ne belâ   ND 283/G 5, 3

"Perçemler gökte Hüma avına hazırken, gönül avlamak için toprağa, yere tenezzül etmek (hoş değil)."

Sevgilinin saçları âşıkların gönül kuşlarını avlar. Perçemler de alında olur ve yukarda olması hasebiyle yüksekten uçan, âşığın Hüma gönlünü avlar. Hüma erişilmez yüksekliklerin sembolüdür ve alçağa, toprağa tenezzül etmez, aşağı inmez.

Nahcîr de sayd ve şikâr gibi av manasında kullanılan bir kelimedir:

Bu gice dilberümün gîsûsı şeb-gîr kılur
Dilegi ol ola mı dilleri nahcîr kılur   KBD 398/G 1028, 1

"Sevdiğimin kakülü bu gece uyumaz. Gönülleri avlamak mı ister?"

Kakül, saç gönül avlar, sevgilinin de saçları âşıkların gönüllerini avlamak istiyor olmalı ki gece uyumuyor.
Kakül uyumaz diyerek şair onu insana teşbih ediyor.

Bazen de ecel bir şahbaz olur ve insan şikârını avlar:

Gökde uçsa daima olsa melek gibi peri
Zâtî'yâ insanı şeh-bâz-ı ecel eyler şikâr   ZD C I, 145/G 145, 5

"Ey Zâtî, ecel şahbazı daima gökte uçsa, melek gibi kanadı olsa insanı avlar."

Ecelin şahbaz insanın da onun avı olarak karşımıza çıktığı bu beyitte, bir kuş olup gökte uçan ecelin pençesinden (aynı zamanda Azrail'in de), şahbazın avlarını kaçırmadan maharetle yakaladığı gibi, kaçışın olmadığı vurgulanıyor.

Av anlamındaki kelimeler ayrıca, cihân şikârı, hümâ saydı, kâf ilinün saydı, murg-ı dil saydı, murg-ı ecel şikârı, saydlar kanı, şikârın alıcı şehbâz şeklindeki Türkçe tamlamalarda da geçmektedir.

APD: av (Muk 6), sayd (G 209/3), (G 272/3), şikâr (G 105/1), (G 151/6), (G 351/3), (G 36/ 3), (G 93/3), (K 41/14), şikâr-zerk (G 316/5).

BD: sayd (G 151/4), (G 317/3), sayd-ı ser-pençe-i şeh-bâz (G 493/4), şikâr (G 178/3), (G 306/5), (G 499/3), (G 99/7), (K 25/12), (K 4/15).

HD: sayd (G 131/5), (G 197/4), (G 314/2), (G 559/2), (G 560/7), (G 593/5), (G 625/5), (G 640/7), (G 83/2), saydgâh (G 440/4), saydgeh (G 172/3), sayd-ı harem (G 472/4),

seyr-i sayd-ı âlem (G 368/4), şikâr (G 104/3), (G 114/2), (G 131/1), (G 131/2), (G 141/5), (G 23/3), (G 249/5), (G 253/3), (G 311/5), (G 311/5), (G 366/4), (G 368/4), (G 449/2), (G 487/3), (G 49/5), (G 514/6), (G 556/2), (G 587/2), (G 625/5), (G 642/2), (G 7/5), (G 79/1), (G 90/4), (K 5/1), (Muh, II).

KBD: av (G 58/4), nahcîr (G 1028/1), (G 458/2), sayd (G 303/2), şikâr (G 1136/4), (G 1248/2), (G 537/6), (G 728/9).

NAD: nahcîr (G 147, 10), sayd (G 136/6), (G 321/4), (G 43/2), (G 628/3), (K 11/35), sayd-ı hümâ-yı ma'rifet (G 746/1), şikâr (G 346/3), (G 44/3), (G 737/8), (M 7/245), (Müf 25), (T 42/8).

NBD: sayd (G 173/4), (G 296/5), (G 375/1), (K 31/7), (Ter, I/5), sayd u şikâr (G 236/1), sayd-i murg-i rûh-i hasım (Tec 15/II,2), (Tec, III/2), saydlar (Ter, II/1), sayd-geh (G 126/4), şikâr (G 126/5), (G 302/6), (G 337/2), (G 424/4), (K 16/3), (K 3/20), (K 8/19), şikâr [33].

ND: sayd (K 38/4), şikâr (G 64/3), (K 33/1), şikâr-ı lâgar (K 9/27).

NFD: hevâ-yı sayd (K 29/16), heves-i sayd-ı kebûter (K 47/29), sayd (G 119/4), (K 34/48), (K 58/8), sayd u şikâr (Kıta 9/3), sayd-ı hayâl (K 36/55), şikâr (G 100,1/5), (G 34/48), (G 5/3), (G 57/6), (K 10/55), (K 29/16), (K 58/9).

NLD: sayd (G 240/4), (G 290/1), sayd-ı hümâ-yı akl (G 296/5), sayd-ı murg-ı dil (G 238/2), şikâr-ı şâhbâz (G 182/3).

NŞD: murg-ı hümâ-şikâr-ı zî-fer [34], sayd-ı murg-ı cân (G 63/5), şikâr (K 19/ 2).

ŞD: âlem-şikâr (G 24/7), sayd (G 41/6), (G 96/5), (Mus 3/VI,2), sayd-ı murg-ı cân (G 20/3), sayd-ı nesr-i tâyir (K 12/2), şikâr (G 118/5), (G 138/4), (G 75/7), (G 96/5), (K 8/19).

ŞGD: gam-ı sayd-ı hümâ-yı nazm (B 42), sayd (G 305/10), (G 5/2), (G 60/13), (G 60/13), sayd-ı hümâ (G 22/2), (Muh 3/III), sayd-ı zebûn (G 7/1), sâye-i bâl-i hümâ (G 222/1), (G 26/2), sâye-i mürg-i hümâ (G 184/7), şehbâz-ı sayd-ı hüsn-i bütân (G 192/5), şikâr (G 178/13), (G 76/1), (K 16/34), şikâr [35], şikâr-ı mürg-i safâ (K 11/13).

ŞYD: âgâz-ı şikâr (G 385/4), sayd (G 107/2), (G 114/5), (G 139/2), (G 142/1), (G 153/4), (G 172/1), (G 311/1), (G 320/2), (G 400/3), (G 48/4), (Kıta 17), (Matla 20), (R 7), sayd-ı dil ü cân (G 201/2), (G 274/1), (G 295/1), sayd-ı mürg-i câh (G 395/4), sayd-ı zülf (G 302/3), şikâr (G 139/2), (G 106/3), (G 250/5), (G 320/2), (G 333/1), (G 48/4), (K 5/9), (Matla 20), (Müf 127).

---

[33] 118. sayfadaki Mersiye'nin III. bendinin 7. beyti.
[34] 8. sayfadaki Na't'ın 10. beyti.
[35] 432. sayfadaki Mersiye'nin V. bendinin 1. beyti.

ZD I.C: sayd (G 156/5), (G 30/6), (G 310/6), sayd-ı murg-ı cân (G 475/2), şâh-bâz-ı cân-şikâr (G 139/1), şâh-bâz-ı cân-şikâr (G 301/2), şikâr (G 145/5), (G 288/3), (G 30/7), (G 356/7), (G 39/7), (G 448/3), (G 488/3).

ZD II.C: sayd (G 627/2), (G 627/2), (G 746/2), (G 837/3), (G 841/3), (G 927/5), sayd-ı murg-ı cân (G 671/4), şikâr (G 512/4), (G 548/8), (G 585/3), (G 689/2), (G 726/2), (G 730/2), (G 791/6), (G 807/3), (G 836/4), (G 865/4), (G 868/1), (G 898/2), (G 972/1), şikâr-bâz (G 9/1).

ZD III.C: sayd (G 1072/1), (G 1245/2, (G 1394/3), (G 1458/4), (G 1557/4), şikâr (G 1274/2), (G 1294/7), (G 1359/3), (G 1661/6), (G 1722/5), (G 1752/1).

5.3. Tuzak/Dâm

Farsça bir isim olan dâm kelimesi tuzak, ağ (Devellioğlu, 1999: 163), kapan veya birini kandırmak için yapılan hile, oyun (BL, 1986: C 5, 2852) anlamlarına gelir. Damgah, dâmgeh; tuzak kurulan yer, … dâm-i zülf; zülf tuzağı yani sevgilinin saçlarının âşığın gönlünü düşürdüğü tuzak vb. gibi çeşitli terkipler içinde kullanılır (DTDEA, 1977: C 2, 187).

Eski edebiyatımızda âşığın gönlü ve canı kafeste bir kuş gibidir. Sevgilinin saçları da (DTDEA, 1977: C 2, 187) kıvrımlarıyla şairin gönül kuşuna bir tuzak, bir benddir (Pala, 2003: 115). Bu tuzakta kuşu cezbeden dâneler ise sevgilinin yanağındaki benlerdir. Dolayısı ile yanak da dâmgehdir. Ben aldatıcı, saç yakalayıcıdır (DTDEA, 1977: C 2, 187) çünkü sevgili âşığa tuzak kurarak onun gönlünü avlamaya çalışmakta âşık da sevgilinin ağa benzetilen saçlarına, kuş avlamak için serpilmiş yeme benzetilen benlerine yakalanmaktadır (BL, 1986: C 5, 2598).

Âşığın gönül kuşu bu dâma yakalandığı zaman asla kurtulamaz, belki kurtulmak da istemez. Bu dâm, onun kolunu kanadını da kırmış sayılır. Ayrılık içindeki âşığın kolunun kanadının kırık olması gibi. Kelime bazen gerçek anlamıyla da kullanılır (Pala, 2003: 115).

Tasavvuf açısından bakıldığında dâm, tuzak anlamıyla birlikte vehim ve hayal tuzağının kurulduğu yer yani dünya, madde âlemi demektir (Uludağ, 1991: 129).

Mâl için nâdân olur pâ-beste-i bend-i belâ
Hırs-ı dâne mürg-i bî-idrâki il(e)tir dâma dek ŞYD 120/G 192, 4

"Cahil mal için bela tuzağında ayağı bağlı kalır. Tane hırsı akılsız kuşu tuzağa kadar çeker."

Kuşlar taneyle insanlar malla tuzağa düşer çünkü kuş da cahil de aklını kullanmaz, hırsılarının kurbanı olurlar. İnsanlar mal sever, kuşlar yem. İnsanların cahilleri ve kuşların akılsızları ise daha çoğunu isterken tuzağa düşer, zarar görür.

Dâglar dâne elifler dâm sînem kıble-gâh
Sayd olunmaz bir hümâ fikriyle 'ömrüm geçdi âh ŞYD 180/G311, 1

"Dağlar tane, elifler tuzak, göğsüm kıble yeri. Avlanmaz bir Hüma düşüncesiyle geçti ömrüm, ah!"

Göğsümdeki dağlar tane gibi yuvarlak, eliflerse tuzak gibi; elif (أ) ile dağ yuvarlağı (ه) yan yaya gelince (آه) ah kelimesi oluşuyor. Ah ise divan şiirinde âşığın tahammül mülkünün yıkıldığı son anda başvurduğu unsurdur. Bu şiirde ah sevgiliyi Allah'a havale etmedir. Şair avlanmaz bir Hüma yolunda ömrünü geçirdiğini ifade ederek ah ile sevgiliyi Allah'a şikâyet etmektedir.

Degme bir agla olmaya gönül mürgü şikâr
Anı sayda kara zülfün gibi bir dâm olmaz ŞYD 93/G 139, 2

"Gönül kuşu herhangi bir tuzakla avlanmaz. Onu avlamak için senin siyah zülfün gibi bir tuzak bulunmaz."

Gönül kuşa benzetiliyor fakat bu kuşun avlanması herhangi bir tuzakla olmaz, onu avlayacak en iyi tuzak sevgilinin kara zülfüdür. Çünkü âşıkların gönülleri sevgilinin zülfünün büklümüne takılır, kalır ve oradan kurtulamaz. Gönül kuşu bilinen ağlarla, tuzaklarla değil ancak sevgilinin zülfüyle avlanabilir.

Olmasa Nefî n'ola dil-beste zülf-i dilbere
Tab'-ı şûhu dâma düşmez bir Hümadır n'eylesin NFD 325/G 91, 6

"Nef'i, sevgilinin zülfüne gönül bağlamış olmasa n'olur? Onun serbest yaratılışı, tuzağa düşmez bir Hüma'dır; o ne yapsın?"

Hüma'nın avlanamama özelliğinin göze çarptığı bu beyitte şair kendisini Hüma'ya benzetiyor ve sevgilinin zülüf tuzağına düşmediğini söylüyor. Çünkü kendisi tuzağa düşmez bir Hüma'dır, yapacak bir şey yok!

Tuzak kelimesi ayrıca ankebûtî dam, himmetin dâmı, müşkil tuzağ, saçun tuzağı, ta'alluk damı, zülf-i âğınun tuzağı, zülfünün tuzahları şeklinde de karşımıza çıkar.

APD: dâm (G 240/1), (G 248/4), (G 277/5), dâm ü dâne (G 316/5), dâm-ı belâlar (G 105/1), dâm-ı hicrân (K 351/6), dâm-ı zülf (K 22/40), dâmlar (G 272/3), gam-ı dâm ü dâne (G 114/4).

BD: dâm (G 329/5), (G 370/1), (K 25/12), dâm-ı âgûş (G 58/4), meyl-i dâm-ı zerk (G 461/3).

FD: dâm (Müst 10), rişte-i dâm (K 25/2), tuzak (Müst, 10).

NAD: çeşm-i dâm (G 254/4), dâm (G 321/4), dâm ü dâne (G 263/5), dâm-ı ferah (G 44/3), dâm-ı nezâket (M, 25), halka-i dâm (G 744/4), hufre-i dâm (G 147/10), mahbûs-ı dâmgâh-ı kafes (G 255/3).

HD: dam (G 197/4), (G 200/3), (G 314/2), (G 361/3), (G 559/2), (G 560/7), (G 593/5), (G 90/4), dâm-ı havâdis (G 593/5), dâm-ı sayyâd (G 277/3), (G 44/5), dâm-ı sayyâd-ı belâ (K 2/19), dâm-ı zülf (G 648/1), duzağ (G 198/6).

KBD: dâm (G 1040/4), (G 1214/3), (G 327/3), (G 412/3), (G 575/3), (G 72/3), (G 904/1), (G 327/3), dâm ü dâne (G 693/1), dâmgeh (G 474/5), dâne-i dâm (G 1177/2), tuzağ (G 710/3), (G 762/3), (G 924/3), (R 1328), tuzah (G 104/3), tuzahlar (G 400/2).

NBD: dâm ü dâne (G 525/3), dam-ı belâ (G 224/3), halka-i dâm (G 525/3).

ND: bî-meded-i dâne-i dâm (K 38/4), dâm (K 9/27).

NLD: dâm (G 163/3), (K 23/44), (Tah 8/V), dâmgâh (G 177/6), dâmgâh-ı ta'alluk (G 177/6), dâmgeh (G 239/5), dâm-ı belâ (G 27/3), (K 13/3), dâm-ı şikenc-i ham-ı gîsû (G 12/5), endîşe-i dâm-ı kâkül (Ter 5/III,2), firîb-i dâne-i dâm-ı hevâ (G 239/4), hevâ-yı dâm (G 127/3), (K 26/24), kayd-ı bend-i dâm (G 68/1).

NŞD: dâm (G 72/2), dâm u dâne (G 63/5), dâm-ı kafes (G 33/5), dâm-ı kafes (G 33/5), dâm-ı turra (G 83/4).

ŞD: encüm ü dâm (K 12/2), dâm (G 118/5), (G 147/5), (G 20/3), (G 55/5), (G 91/6), (K 1/13), (K 45/39), dam u dâne (Mus 3/VI,2), (G 41/6), dâm-ı hayâl (K 32/9), dâm-ı turra-i pîçân (G 13/3), dâm-ı zülf (G 18/4), dâne vü dâm (G 40/2), esîr-i kafes ü dâm (K 36/51), tuzağ (G 2/4).

ŞGD: dâm (G 57/13), dâm u dâne (G 157/2), (G 194/7), dâm-ı kesel (Muh 2/IV), dâne-hor-ı dâm (G 214/1), tuzağ (G 60/13).

ŞYD: dâm (G 139/2), (G 142/1), (G 192/4), (G 240/1), (G 242/1), (G 302/3), (G 311/1), (R 7), dâm-ı belâ (G 291/1), dâm-ı ser-i gîsû-yı perîşân (G 424/2), dâm-ı zülf-i pür-ham (G 359/1), dâmlar (G 106/3), (G 400/3), duzâg (G 172/1).

ZD I.C: dâm-geh-i hâdise (G 136/1), duzag (G 356/7).

ZD II.C: dâm (G 566/2), (G 927/5), duzag (G 627/2).

ZD III.C: dâm (G 1359/3), (G 1401/1), (G 1552/4), (G 1718/1), (G 1763/8), duzag (G 1072/1), (G 1274/2), (G 1485/4), tuzag (G 1552/4).

5.4. Kafes

Farsça olan kafes kelimesi (Devellioğlu, 1999: 480) kuşları ya da küçük hayvanları kapalı tutmak için kullanılan telden ya da tahta parmaklıklardan yapılan taşınabilir bir barınaktır (BL, 1986: C 10, 6175). Ayrıca vücudun etsiz, kemiklerden ibaret iskeletine de kafes denir (Onay, 1992: 231).

Kafes, edebiyatımızda daha çok bülbül, tûtî ve tavus gibi kuşlarla birlikte zikredilir. Çok zaman da gönül, göğüs kafesinin arkasında esir olarak zikredilir. Tasavvuf açısından bakıldığında da, ruh beden kafesinin içinde tutsak olarak görülür.

Görüp ol câm-ı gül-rengi seherden eyler âhengi
Sanur güllerle zeyn olmuş kafesdür bülbül-i şeydâ BD 73/K 27, 6

“Çılgın bülbül, o gül renkli kadehi görüp seherden çalıp çağırıp eğlenir, (kadehi) güllerle süslenmiş kafes sanır.”

Bülbül güle âşık olduğundan gülle ilgili her şeyi sever, bu bir kafes bile olsa. İçinde kırmızı renkli şarap olan kadehi de güllerle süslü bir kafes sanan bülbül bu kafesi görünce sabah erken vakitte şevkle ötüp sevincinden oynamaya başlar. Gerçekte ise bülbül sabah erken vakitlerde öten bir kuştur. Şair onun bu doğal ötmesini, kadehi güllerle müzeyyen bir kafes sanmasına bağlayarak hüsnütalil yapıyor.

Devr elinden Bâkıyâ gam çekme âlem böyledür
Gül nasîb-i hâr u has bülbül giriftâr-ı kafes BD 229/G 211, 5

“Ey Bâkî, felek yüzünden dertlenme, bu dünya böyledir. Çalı çırpı gülün nasibi, kafes de bülbülün.”

Bu dünyada hep birlikte, beraber olan şeyler vardır. Bunlar onların birlikte olduğu veya olmak zorunda kaldığı şeylerdir. Bu kaderdir, nasiptir; buna üzülmemek gerek çünkü bu dünyanın kanunudur: Gül dikenlerle bir arada olmak zorunda olduğu gibi bülbülün yeri de kafestir.

Oda yandı hezârun âhından
Sanma zeyn oldı güller ile kafes BD 229/G 210, 4

“Kafes güllerle süslendi sanma, o bülbülün ahından ateşe yandı.”

Kafesin kırmızılığını güllerle süslenmiş sanma, gülün ve gül bahçesinin özlemiyle yanan bülbülün ateşli ahından yandı o. Bağrı yanan âşığın ahı da içerden, derinden geldiği için ateşli olur.

Ruhları âyinesin gösterse ol hûr-i behişt
Tûti-i câna ten-i hak-i kafes uçmağ olur NBD 198/G 107, 6

“O cennet hûrisi yanaklarının aynasını gösterse, topraktan olan ten kafesi, can papağanına cennet olur.”

O cennet hurisi ayna gibi olan yanaklarını bir gösterse ten kafesi can tûtîsine cennet olur. Ten kafesi içindeki can tûtîsi, sevgilinin yanağını görünce kafes içinde bile kendini cennette sanır.

Tûtî aynaya karşı konuştuğundan sevgilinin yanaklarıyla tûtî arasında tenasüp yapılıyor.

Ger olmasa söz söylemekde dilîr
Olur mı idi tûtî kafesde esîr APD 26/K 2, 54

“Tûtî söz söylemekte cesur olmasaydı kafeste esir olmazdı.”

Tûtî insanlar gibi konuşabilir ve çekinmeden söz söyler. Papağanın bu konuşabilme özelliğinden dolayı da insanlar onu yakalayıp kafese koyar; onun güzel

sözlerini daha çok duyabilmek için. Yani papağanı özgürlükten ayıran, kafeste esir ettiren, insanlar gibi konuşmaya cesaret etmesidir.

Kafes divanlarda ayrıca âbenûs kafes, can kafesi, hâkî kafes, köhne kafes, ten kafesi, müşebbek kafes, gam kafesi tamlamalarında da yer alır.

APD: giriftâr-ı kafes (G 126/8), kafes (G 164/5), (G 196/9), (G 232/3), (G 235/1), (K 2/54), (K 2/54), (K 20/25), (K 21/25), (K 29/IV,4), kafes-i aşk (G 140/8), (G 272/7), kafes-i gam (G 57/9).

BD: giriftâr-ı kafes (G 211/5), (G 345/5), kafes (G 210/4), (K 27/6), kafes-i gam (G 26/5), (G 422/6), kafes-i ten (G 338/5), kafes-i zer (K 19/5).

FD: giriftâr-ı kafes (G 35/5), kafes (G 125/1), (G 127/5), (G 128/4), (G 185/2).

HD: kafes (G 190/1), (G 398/2), (G 449/2), (G 479/3), (G 527/5), (Muh, II), kafes-i dehr (K 10/2).

KBD: kafes (G 1034/7).

NAD: kafes (G 136/6), (G 154/6), (G 401/2), (G 737/7), (K 18/9), kafes-gîr (G 861/3), kafes-i dil-pezîr (M 8/32), kafes-i kâl ü kıyl (G 746/1), kafes-i râz (T 104/11), kafes-i subh (G 43/2), kafesler (G 454/5), (G 741/3), künc-i kafes (Müf 47), künc-i kafes [36], mahbûs-ı dâmgâh-ı kafes (G 255/3), tâ'ir-i hâne-zâd-ı künc-i kafes (Kıta 46), tutîyân-ı kafes-i aşk (G 222/6).

ND: giriftâr-ı kafes (G 108/4), kafes (G 138/1), (G 68/2), (M 10/46), künc-i kafes (G 68/4).

NLD: kafes (K 14/86), (Ter 5/III,2), kafes-i ten (G 321/1), kafesler (Ş 41/II), murg-ı kafes-nişîn (K 4/21), zîb-i kafes-i cism (G 25/4).

ŞD: esîr-i kafes ü dâm (K 36/51), kafes-i aşk (G 55/5), kafes-i dâniş (K 10/56).

ŞGD: kafes (G 100/1), (G 132/5), (G 326/4), (K 16/42), mürg-i kafes (G 267/2), (G 272/8), mürg-i kafes-âmûz-ı şifâ-hâne-i mevc (G 107/3).

ŞYD: kafes (Matla 60), kafes-i bülbül (G 234/3), kafes-i bülbül (G 234/3).

ZD I.C: kafes (G 361/2), (G 396/3), (G 476/4).

ZD II.C: kafes (G 498/1), (G 528/1), (G 570/5), (G 965/5).

ZD III.C: kafes (G 1115/1), (G 1302/1), (G 1459/4), (G 1648/1), (G 1776/2), şîrîn-kafes (G 1438/4).

[36] 706. sayfadaki Rubai.

5.5. Tane/Dâne

Farsça olan dâne; tane, tohum anlamlarıyla beraber (Devellioğlu, 1999: 164); arpa, buğday gibi hububatın her nevine, mecaz yoluyla da her türlü ufak yuvarlağa, çekirdeğe denir. Sayı makamında da kullanılır (Pakalın, 1946: C 1, 392).

Edebiyatımızda … sevgilinin benleri için kullanılır. … Divan edebiyatında sevgilinin saçları âşıklar için tuzaktır. Âşığın gönlü ise kuştur. Bu durumda yanaktaki benler de dâne olarak işlenmektedir (DTDEA, 1977: C 2, 189).

Bazen de âşığın gözyaşları tane şeklinde telakki edilir.

Zülf ü hâlin dilberin gördükçe ey dil kıl hazer
Kim kılan her demde murgu sayd dâm ü dânedir ŞD 137/G 41, 6

"Sevgilinin zülfünü, benini gördükçe kork ey gönül ki kuşu av yapan her zaman tuzak ve tanedir."

Sevgilinin beni taneye, zülfü de tuzağa benzetilirken gönül de kuşa teşbih ediliyor. Âşığın gönül kuşu sevgilinin yüzündeki benleri görüp onun zülüf tuzağına düşüyor. Zülfün ucu kıvrımlı olduğundan gönüller oraya takılıp kalıyor.

Pür idi dâne-i encümle gerçi hırmen-i şeb
Düketdi komadı bir dânesini mürg-i seher ŞYD 7/K 4, 6

"Gece harmanı yıldız taneleriyle doluydu amma sabah kuşu bir tane bile bırakmadı, hepsini bitirdi."

Bu beyitte gece harmana, yıldızlar taneye, seher kuşa benzetilerek geceyle ilgili olarak hoş ve değişik bir tasvir yapılıyor. Sabah olunca yıldızlar zaten kendiliğinden kaybolur; onların kaybolması sabah kuşunun onları yemesi şeklinde düşünülerek hüsnütalil yapılıyor.

Dâne-i encüm eder halka-i mâh etrafın
Murg-ı ervâha felek göz göre sayyâd ancak HD 179/G 261, 2

"Ayın etrafını yıldız taneleri çevreler. Felek, ruh kuşları için apaçık avcıdır ancak."

Geceleri gökyüzünde bulunan yıldızlar ayın etrafında halkanmış gibi görünürler. Felek yaman bir avcıdır ve bu dünyadaki tüm canlıları avlar. Şair bu beyitte ruhu, canı kuşa benzetmektedir.

Tane kelimesi Şeyhülislam Yahya Divanı'nda dâne kaydı, Hayâlî Divanı'nda da kâ'inatın âşiyan ü dânesi şeklinde geçmektedir.

APD: dâm ü dâne (G 316/5), dâne (G 272/3), (G 277/5), dâne-i hâl (G 248/4), (K 22/40), gam-ı dâm ü dâne (G 114/4).

BD: dâne (G 329/5), (K 14/29), dâne-i eşk (G 58/4), dâne-i hâl (G 480/3).

FD: dâne (Müst 110).

HD: âb ü dâne (K 6/10), âşiyan ü dâne (G 439/4), dâne (G 269/2), (G 541/4), (G 545/1), (G 90/4), dâne-i ankâ (G 533/4), dâne-i encüm (G 261/2), dâne-i erzen (G 646/11), dâne-i hâl (G 367/2), dâne-i hardal (G 465/2), dâne-i sabr (K 2/19).

KBD: dâm ü dâne (G 693/1), dâne (G 1040/4), (G 1214/3), (G 327/3), (G 412/3), (G 575/3), (G 72/3), dâne-i dâm (G 1177/2), şeh-dâne (G 1230/1).

NAD: dâne (G 44/3), dâm ü dâne (G 263/5).

NBD: dâm ü dâne (G 525/3), dâne (G 525/3).

ND: bî-meded-i dâne-i dâm (K 38/4).

NLD: dâne-i dâm-ı hıyel (G 240/4), firîb-i dâne-i dâm-ı hevâ (G 239/4).

NŞD: dâm ü dâne (G 63/5), dâne (G 46/1), (G 81/3), dâne-i hâl (G 72/2).

ŞD: dâm ü dâne (G 41/6), dâm ü dâne (Mus 3/VI,2), dâne (G 147/5), (G 198/4), (G 20/3), (G 99/1), (K 12/2), dâne vü dâm (G 40/2), dâne-i pür-imtinân (K 1/13).

ŞGD: dâm u dâne (G 157/2), (G 194/7), dâne-hor-ı dâm (G 214/1), dâne-i usfûr (K 20/10).

ŞYD: dâne (G 291/1), (G 302/3), (G 311/1), hırs-ı dâne (G 192/4).

ZD II.C: dâne (G 791/6), (G 927/5).

ZD III.C: dâne-i dil (G 1546/7), dâne-i nukl (G 1359/3).

6. SONUÇ

İncelediğimiz divanlarda şairlerin, kuşları, canlı-cansız diğer tüm unsurlarda olduğu gibi benzetme amaçlı kullandığını görüyoruz. Şairlerimiz kuşları, bazen soyut varlıkları somutlaştırmak için genellikle ise sevgili, rakip, güzel, şairin kendisi … için benzetilen olarak kullanmışlardır.

Çalışmamızın sonunda, şairlerin şiirlerinde ve divanlarında yer verdikleri kuşların edebiyat dünyasında gerçek, biyolojik özelliklerinden ziyade efsanevi özelikleriyle veya kendilerine yakıştırılan özelliklerle veyahut şairin görmek ve göstermek istediği şekilde işlendiğini ve kullanıldığını gördük. Şiirlerde kuşların gerçek, biyolojik özellikleriyle veya sadece kuş olarak kullanımının sınırlı sayıda kaldığını tespit ettik. Gerçek manadaki bu kullanım azlığı ise şairlerin hayal güçlerinin genişliğinden kaynaklanmaktadır. İki kanadı, iki pençesi ve bir gagası olan küçücük kuşların bazen Hüma bazen Anka ile boy ölçüştüğü hatta bazen onlardan da üstün duruma geçtiği görülmektedir. Şiirlerde kuş bazen gönül olur, Ankalar avlar, bazen kılıç olur düşmanın iflahını keser. Bazen zülf olur âşıkların gönüllerini kapar. Kafese girer bazen ya kanadından ya sesinden dolayı, kargaya imrenir. Yahut ateşe girer ateşi söndürür. Kemik yer yeri gelir insanlara kanaatli olmayı, alçağa yüz indirmemeyi öğütler. Yeri gelir âşığa ders verir yeri gelir hocaya. Bazen rakip olur kovalanır bazen elde tutulmak için yarışılır. Bazen ecel şahbaz olur, insan şikârını kovalar. Bazen şairin gönlü bazen âşık kuş olur yüzer engin sularda. Kafdağı'na çıkar bazen erişilmez olur, bazen hâke yüz sürer. Velhasıl şair nasıl görmek isterse kuşu, onu o kalıba öyle ustalıkla koyar ki insanın zihnine "bir kuş bunu nasıl yapar?" sorusu gelmez bile. Mantıkla düşünülecek olursa imkânsız gibi görünen şeyler divan şairinin engin bilgi ve üstün hayal gücü ve yüzyılların birikimiyle birleşince eşsiz bir şiir deryası çıkar ortaya.

Mitolojik ve diğer kuşları incelediğimiz bu çalışmamızda, tüm kuşların tek ve bilinen isimlerinin yanında pek çok farklı adının da divanlarda yer aldığını ve şairlerimizce kullanıldığını gördük. Ancak bu farklı kelimeler kuşların değişik isimleri değil, değişik kullanımlarıdır.

Şairlerimiz kuşları redif yaparak şiirler de kaleme almıştır. Redif olarak en sık karşılaştığımız kuş şüphesiz bülbüldür. Andelip ve Hüma redifli şiirler de vardır.

Genel olarak tüm kuşların şairin anlatımına ve divan şiirine kattığı kolaylığı, akıcılığı ve zengin tasvirleri gözler önüne sermeye çalıştığımız bu çalışmamızın edebiyat âlemine, araştırmacı ve edebiyat severlere faydalı olmasını diliyoruz.

KAYNAKLAR

AKALIN, L. S., 1993. Türk Folklorunda Kuşlar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 279s.

AKKUŞ, M., 1993. Nef'î Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 355s.

AKOĞLU, A., (2004). "Kargalar", Bilim Çocuk Aylık Popüler Bilim Dergisi, (75). ss. 10-16, http://www.biltek.tubitak.gov.tr/cocuk/04/mart/kargalar.pdf, (29.11.2004).

AKYÜZ, K.- BEKEN, S.- YÜKSEL, S. - CUNBUR M., 1990. Fuzûlî Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 329s.

ALTINKAYNAK, E. (2006). "Yer Altı Diyarının Kartalı", Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, http://www.hbektas.gazi.edu.tr/26.%20sayi%20web/12E.%20Altinkaynak.htm#_edn47, (12.05.2006).

AND, M., 1998. "Minyatürde Kuş Dünyası" , Art Decor, (58). ss. 88-90.

ATTÂR. F., 2004. Mantıku't-Tayr, Kuş Dili, (hzl.: Murat Toprak), Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 271s.

BATUR, E., "Doğu Ve Batı Kültürlerinde Düşsel Yaratıklar", http://www.halksahnesi.org/incelemeler/dussel_yaratiklar/dussel_yaratiklar.htm, (01.12.2004).

BİLKAN, A. F., 1997. Nâbî Dîvânı, 2 C, MEB Yayınları, İstanbul, 1349s.

BÜYÜK LAROUSSE SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ, 1986. Gelişim Yayınları, 20 C, İstanbul, 12784s.

CEYLAN, Ö., 2004. ''Aşkın Ateşle İmtihanı, Semender'', Türk Edebiyatı Dergisi, (366). ss.32-33.

CUMAHUTBESİ, (2000), http://www.geocities.com/tekbirprizren/cuma_hutbesi/ya_rabbi_bizi_salihlerle_beraber_kil.htm, (02.09.2006).

ÇAVUŞOĞLU, M. - TANYERİ, M.A., 1987. Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon, Gazeller Kısmı), III. C, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 527s.

ÇAVUŞOĞLU, M., Tarihsiz. Necati Bey Divanı (Seçmeler), Tercüman 1001 Temel Eser, Basım yeri yok, 269s.

ÇIĞ, M. İ., "Orta Asya Türk Efsanelerinde Sumer Efsanelerinden İzler", http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/turkkong3-2/tk3-2-09-cig.htm, (02.12.2004).

ÇORUHLU, Y., "Türk Sanatı'nda Görülen Hayvan Figürlerine 'Gök Ve Yer' Sembolizmi Açısından Bir Bakış", http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/turkkong3-1/tk3-1-26-ycoruhlu.htm, (08.05.2006).

____________., 2002. Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 237 s.

DEVELLİOĞLU, F., 1999. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi, Ankara, 1195s.

DİNÇER, B., "Kültür Tarihi ve Kuşlar", Kuş Araştırmaları Derneği, http://www.kad.org.tr/bilgiyazi/kulturtarihivekuslar.pdf, (17.05.2006).

EBABİLKUŞLARI, http://www.biriz.biz/nebi/sp1c1.htm, (18.05.2006).

ERGİN, M., 1980. Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 543s.

ERSOYLU, H., 1981. "Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2. (11). ss.76-125.

ERTEM, R., 1995. ŞeyhülİslamYahya Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 302s.

FİLSURESİ, http://www.mez-der.com/sureler/fil.htm, (2.12.2004).

GÖLPINARLI, A., 1972. Nedim Divanı, İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., İstanbul, 432s.

GÜNDOĞAN, Y., (1999). "Kuş Rekorları (I)", İbibik Kuş Araştırmaları Derneği Yayın Organı, (3), http://www.kad.org.tr/ibibik3.pdf, (01.12.2004).

GÜRSAN, H. M., "Gökyüzünün Hakimleri: Yırtıcı Kuşlar", Kuş Araştırmaları Derneği, http://www.kad.org.tr/bilgiyazi/yirtici.pdf, (08.05.2006).

HANÇERLİOĞLU, O., 1984. İslam İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 775s.

İNAN, A., 1987. "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda" , Makaleler ve İncelemeler, TTK Basımevi, Ankara, 712s.

________., 1987. "Umay İlâhesi Hakkında", Makaleler ve İncelemeler, TTK Basımevi, Ankara, 712s.

İPEKTEN, H., 1990. Nailî Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 341s.

İSEN, M. - KURNAZ, C., 1990. Şeyhî Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 297s.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, 1950, 1961, 1966, 1979. MEB Yayınları, İstanbul.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, 1991, 1992, 1994, 1996, 1998. TDV Yayınları, İstanbul.

İŞÇEN, Y., "Yurdumuzda Bulunan Güvercingiller", Türkiye Güvercin Yetiştiricileri Birliği, http://www.geocities.com/tgyb_tr/makale18.html, (17.05.2006).

KALKIŞIM, M., 1994. Şeyh Gâlîb Dîvânı, Akçağ Yayınları, Ankara, 461s.

KAM, Ö.F., 1998. Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkâtı Dersleri (hzl.: Yıldırım, A.), Türkiye ve Türk Dünyası İktisadî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ, 168s.

KAPLAN, M., 1996. Neşâtî Divanı, Akademi Kitabevi, İzmir, 180s.

KEŞAPLI DİDRİCKSON, Ö., "Hoş Geldin Sevgili Göçmen Dostum Leylek", Kuş Araştırmaları Derneği, http://www.kad.org.tr/bilgiyazi/leylek.pdf, (13.08.2006).

________________________., "Kuşların Kökeni ve Evrimi (I)", Kuş Araştırmaları Derneği, http://www.kad.org.tr/bilgiyazi/evrim1.pdf, (17.05.2006).

KURNAZ, C., 1996. Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlîli, MEB Yayınları, İstanbul, 800s.

__________., 1999. "Osmanlı Dönemi Türk Edebiyatının Niteliği Üzerine Düşünceler", Millî Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi, (144), http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/144/kurnaz.htm, (29.11.2004).

KUŞTR, http://www.kustr.org/kustr.php?modul=kuslar#yerler, Kuş Gözlemciliği Sayfası, (09.05.2006).

KÜÇÜK, S., 1994. Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım), TDK Yayınları, Ankara, 472s.

LEVEND, A.S., 1984. Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler - Mazmunlar ve Mefhumlar, Enderun Kitabevi, İstanbul, 662s.

MEAL, http://www.diyanet.gov.tr/kuran/meal.asp?page_id=601, (02.09.2006).

MEAL, http://www.diyanet.gov.tr/kuran/meal.asp?page_id=111, (02.09.2006).

MORAN, B., "Üstkurmaca olarak Kara Kitap (bölüm VII)", http://www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/htmlles/tekst-9/tekst-9.htm, (01.09.2006).

MÜLAYİM, S., 1999. Değişimin Tanıkları, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 267s.

ONAY, A.T., 1992. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, (hzl.: Kurnaz, C.), TDV Yayınları, Ankara, 500s.

ÖZKIRIMLI, A., 1983. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi (2. baskı), 5 C, Cem Yayınevi, İstanbul, 1255s.

PAKALIN, M.Z., 1946. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 C, MEB Yayınları, İstanbul.

PALA, İ., 2003. Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü, L&M Yayınevi, İstanbul, 637s.

SARSILMAZ, A., 2004, "Keskin Gözlü Gökyüzü Kralı", Sızıntı Aylık İlim-Kültür Dergisi, (307). ss. 351-354.

SİLİFKE, http://www.tufak.org.tr/yorelerimiz-silifke.htm, (02.09.2006).

TARLAN, A.N., 1967. Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon, Gazeller Kısmı) I. C, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 496s.

____________., 1970. Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon, Gazeller Kısmı) II. C, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 505s.

____________., 1992. Ahmet Paşa Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 312s.

____________., 1992. Hayâlî Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 323s.

____________., 1992. Necatî Beg Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara, 440s.

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, 1977, 1979, 1981, 1982, 1986, 1998. Dergâh Yayınları, İstanbul.

UĞURLU, Ü., 2004. "Sırlarını Çözemediğimiz Bestekârlar: Kuşlar", Sızıntı Aylık İlim-Kültür Dergisi, (308). ss.393-396.

ULUDAĞ, S., 1991. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yayınları, İstanbul, 552s.

URAZ, M., 1967. Türk Mitolojisi, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 244s.

USLU, R., 2004. "Harry Potter'in Anka Kuşu Veya Müziğin Anka Kuşu", Müzik ve Bilim Uluslararası Hakemli Bilimsel Müzik Dergisi, (2), http://www.muzikbilim.com/2e_2004/uslu_r.html, (2.12.2004).

ÜÇBAŞ, K., 1999. Avcının Temel Eğitim Kitabı, 4 Renk Yayınları, Ankara, 709s.

YAHYA, H., (2003). "Kuran'da Fil Ordusunun Helakı", http://www.harunyahya.net/V2/Lang/tr/Pg/WorkDetail/Number/2171, (18.05.2006).

YAZIM KILAVUZU, 2005. TDK Yayınları, Ankara, 505s.

YIRTICI, http://www.e-cografya.com/terim/y/yirtici.html, (08.05.2006).

ÖZ GEÇMİŞ

1980 yılında Kahramanmaraş'ta dünyaya gelen Kübra Eskigün ilkokulu 100. Yıl İlkokulu'nda, ortaokulu İmam Hatip Lisesi orta kısmında ve liseyi Anadolu Öğretmen Lisesi ve Atatürk Kız Lisesi'nde tamamladı. 1999 senesinde K.Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kazandı. 2002-2003 öğretim yılı bahar döneminde bu bölümden mezun oldu.

2003 yılı Güz döneminde KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı ve 2006 yılında mezun oldu.